

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2014. CXVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Kétszáz éve született Erdélyi János

<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Az Erdélyi János-életrajz és pályakép körvonalai	451
<i>Paládi-Kovács Attila</i> : Erdélyi János és a Magyar Tudós Társaság/ Tudományos Akadémia	461
<i>Dienes Dénes</i> : Erdélyi János és a sárospataki kollégium	468
<i>Korompay H. János</i> : Erdélyi és Arany: két életmű találkozása	476
<i>S. Varga Pál</i> : Erdélyi János romantika-fogalmáról	483
<i>Fórizs Gergely</i> : Erdélyi János irodalmi kánonjának eszmei alapjai az 1840-es években	491
<i>Mester Béla</i> : Erdélyi János és a magyar filozófia nyelve	507
<i>Szilágyi Márton</i> : Erdélyi János és az irodalmi népiesség	519
<i>Tarjányi Eszter</i> : Kritikát író költő, avagy verset író kritikus. A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János, valamint a meggyilkolt fonólány története	526

Műhely

<i>Kapusi Angéla</i> : A karakterisztikustól a jellemzetesig. Henszlmann Imre művészetelméletéről	540
--	-----

Adattár

<i>Schiller Erzsébet</i> : A <i>Mai orosz dekameron</i> szerkesztése (1935–1936)	547
--	-----

Szemle

Egyén és világegész. János István válogatott tanulmányai (<i>Imre Mihály</i>)	561
Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére (<i>Hargittay Emil</i>)	566
Szín – játék – költészet. Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére (<i>Brutovszky Gabriella</i>)	577
Tüskés Gábor: Hagyomány és kritika. Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez (<i>Vörös Imre</i>)	582
Az olvasás labirintusában. Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára (<i>Pataki Viktor</i>)	586

T. ERDÉLYI ILONA

Az Erdélyi-életrajz és pályakép körvonalai

2014. április elsején ünnepeltük Erdélyi János születésének kétszázadik évfordulóját. Sokoldalú, több tudományágban is jelentőset alkotó munkásságának legfontosabb elemeit méltatva az az intézmény, a Magyar Tudományos Akadémia rendezte az ünnepi emlékülést, amelynek Erdélyi először még Tudós Társaságként 1839-ben levelező, majd az újraindulás után, immár mai nevén 1858-ban rendes tagja lett.

Erdélyi János életútjának bemutatását napjainkban több tudományág tekinteti fontosnak. Ébren tartja az érdeklődést irodalmi hagyatéka is, miután abból a korból hasonló kéziratgyűjtemény, amely egy életpálya egészét felöleli, nem maradt.¹ Arany János írói hagyatéka 1944-ben elpusztult, ezzel szemben Erdélyi

napjainkig túlélte a kor viszontagságait. Levelezését, néhány könyvét, 1848–1849-ben összegyűjtött rölapjait, a külföldről hazahozott újságokat, kéziratait, kiadott munkáinak példányait, gyakran forgatott könyveit és néhány személyes tárgyát az *Erdélyi Tár*² őrzi. Az író 1868-ban bekövetkezett hirtelen halála után özvegye, majd Pál fia folytatta a munkát, aki Gyulai Pál és Beöthy Zsolt egyetemi tanítványaként, majd tudós könyvtárosként nagy szakértelemmel rendezte édesatyja iratait. Levelezését nagyformátumú kartotékokban helyezte el a levélírók alfabetikus sorrendjében, hasonlóan akadémiai előadásaihoz és egyéb, életét kísérő dokumentumaihoz. Fennmaradt kéziratait ötvenkét különböző méretű kötetbe köttette, a hagyatékot pedig újabb kéziratok vásárlásával

1 A korból még egy hasonló volt: Arany János leveleinek, írásainak, tárgyainak gyűjteménye, amelyet fia, Arany László, majd annak özvegye őrzött. Ő később Voinovich Géza felesége lett. A Gellért-hegyi Voinovich-villában vigyázott tovább a példás teljességben fennmaradt dokumentumokra 1944-ig, amikor egy bombatalálat az épületet mindezekkel együtt elpusztította.

2 Jelenleg magántulajdonban van, a kutatás számára hozzáférhető. Jelölésére használt rövidítése a szakirodalomban: ET.

bővítette. A gyűjteményt Erdélyi Pál halála után édesanyánk felelősségteljes gondoskodása tartotta meg, amiért hálával tartozunk neki. Azt a csábító anyagi ajánlatot is visszautasította, amelyet 1936 nyarán a fiatal Ortutay Gyula kíséretében érkezett, ismert antikvárius, Lantos Adolf tett az egész hagyaték aukciójával kapcsolatban. Ha az aukció megvalósul, a gyűjtemény értékei szétszóródtak volna.

Európának ebben a több háborút, forradalmat átélt szegletében Erdélyi János írói hagyatéka sikerrel vészelt át a szabadságharc viszontagságait, 1849-ben lakásának az osztrák megszállást követő zárolását, a menekülés, a bujdosás hónapjait, a későbbi költözködések. A hagyaték kálváriája a két világháborúval folytatódott, a többszörös hátrámódosítások miatt. A gyűjtemény akkor került a legválóságosabb helyzetbe, amikor 1945 őszén szovjet katonák csónakon, a feltámadt viharos széllel, hullámokkal küzdve átszállították Budapestre a hagyatékot tároló nagy, vaspántos ládákat a két országot ismét elválasztó határfolyón a Csepy–Csorba rokonság Komárom melletti pusztájáról, Kaváról, ahová azokat a főváros várható ostromának pusztításai elől 1944 őszén menekítettük. A sietséget az indokolta, hogy Komárom és a Csallóköz ismét Csehszlovákiához került. Mindezek ellenére a könyvek és a kéziratok károsodás nélkül éltek át történelmünk 20. századi viszontagságait.³

Mielőtt folytatnám beszámolómat, tisztáznom kell, hogy Erdélyi János unokájaként gyermekkoromtól kezdve személyiségének vonzásában éltem. Testvéreimmel együtt mérték és norma volt számunkra. Környezetünk tárgyai, a falon függő festmények, fényképek, a tőle maradt néhány bútordarab, az *Erdélyi Tár* szép, díszes kötetei mindmind rá emlékeztettek. Édesapám, Erdélyi Pál ismertetett meg a komáromi rokonokkal, a Csepy család tagjaival, akikkel gyakran találkoztunk. Apám halála után édesanyám emlegette nagyapámat, rendszerint akkor, ha egy-egy alkalommal elmaradtam iskolai feladataimmal, és szükségét érezte, hogy szembesítsen vele és édesapámmal: „Ők bezzeg végig eminens tanulók voltak!” Hivatalból először az elemi iskolában hallottam róla, ahol könyv nélkül tudnunk kellett egy népdalát és *Mátyás, a szántó* című versét. Később a gimnáziumban, majd az egyetemen tanultam róla. A tanárok ismerték kötődésemet, noha erről senkinek nem beszéltem. Horváth Jánosnál alapvizsgáztam, másfél órán keresztül tette fel kérdéseit. Azzal bocsátott el: „Kedves kollegina, ezt vártam magától.” A harmadik évben már nem taníthatott, nyugdíjazták. Következő professzorom, Waldapfel József jóindulatát is mindvégig érezhettem a számomra oly nehéz, keserves ötvenes években. Szakdolgozatként Erdélyi útinaplójának és leveleinek kiadásával bí-

3 A ládák átszállításának körülményeiről keveset tudtam mindaddig, amíg annak részleteiről az 1980-as évek közepén nem hallottam egyik sárospataki utam alkalmával. A Nagykönyvtár könyvtárosa elmondta, hogy nem olyan régen náluk járt egy Salamin vagy Salamon nevű szovjet úr, a Magyar-Szovjet Baráti Társaság vezetője. Örömmel fedezte fel, hogy végre találkozott Erdélyi Jánossal, pontosabban arcképével, szobrával, s megismerte munkássága jelentőségét. Beszámolt arról, hogy ők hozták át csónakkal a Dunán az *Erdélyi Tár* ládáit 1945 őszén. Nem volt egyszerű művelet a közben feltámadt vihar miatt, mivel emberei féltették életüket. Visszatérve Pestre, azonnal kerestem a Semmelweis utcában a fentnevezett urat. Már nem találtam, néhány nappal korábban visszatért Moszkvába. A megadott címre írtam egy levelet, amelyben utólag megköszöntem segítségét. Válasz nem érkezett.

zott meg. Többször kiállt mellettem, elhelyezkedésemet is neki köszönhettem az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központban, az MTA Irodalomtudományi Intézetének elődjében. Figyelmét és jóindulatát az 1956 utáni hónapokban is éreztem. Felmenőimről változatlanul hallgattam, bár tudom, hogy nagyapám felemlegetése könnyítette volna helyzetemet. Menekülni akartam a „teher”-től, ezért nem vállaltam Csanády Imre felkérését egy Erdélyi-verseskötet kiadására, mint ahogy nem követtem a Nemzeti Színház dramaturgja, Bereczky Erzsébet biztatását sem az író *A két királyné* című drámájának átírására. A menekülés abban is megnyilvánult, hogy egyéves olaszországi tartózkodásom után az *Ellenállás* olasz irodalmának hazai bemutatásával, könyvek fordításával, ismertetésével próbálkoztam. Erdélyi János azonban visszahúzott, mint tette 1956 elején is: akkor vont be Klaniczay Tibor egy folyamatban lévő munkába, ennek eredményeként jelenhetett meg a *Levelezés* két kötete. Ettől kezdve folytattam Erdélyi munkásságának rendszeres tanulmányozását. Többé már nem tájékoztam másfelé, elfogadtam a sors adta helyzetet.

Amikor néhány hete kezembe került Fernand Braudel háromkötetes Franciaországmonográfiájának (*L'identité de la France*) első kötete, *Espace et Histoire* címmel, a bevezetőjének első sorai azonnal megragadták figyelmemet:

Je le dis une fois pour toutes: j'aime la France avec la même passion, exigeante et compliquée, que Jules Michelet. Sans distinguer entre ses vertus et ses défauts, entre ce que je préfère et ce que j'accepte moins facilement. Mais cette passion n'interviendra guère dans les pages de cet ouvrage.⁴

Szavai azt az érzést fejezték ki, amely bennem is élt. Ezt a könyvét még nem ismertem, amikor hozzákezdtem Erdélyi János életének és pályaképének megírásához. Már akkor is úgy gondoltam, hogy „megfigyelőként” követem Erdélyi János útját, akivel valójában soha nem találkozhattam. Úgy érzem, hogy Braudel szellemében – legalábbis ezt remélem – valóban sikerült semleges megfigyelőnek maradnom, valahányszor nagyapám életéről és munkásságáról írtam.

Röviden és szubjektíven számolok be az előzményekről. Korábbi munkahelyem, az MTA Irodalomtudományi Intézetének vezetősége az 1960-as évek második felében megbízott egy „Erdélyi-monográfia” írásával. Tiltakozásnak abban az időben nem volt helye, de akkor már tudtam, hogy *nem fogom megírni*. Az idősebb kollégák biztattak: hiszen – mint mondták – már szinte kész az óhajtott „monográfia”, a levelezés minden részletre kiterjedő jegyzetelését elvégeztem, csak meg kell írni. Igazuk volt, én azonban *mégsem* fogtam hozzá, részint ideológiai, részint személyes, intézeti okok miatt.

Ugyanakkor folytattam Erdélyi munkásságának feldolgozását. Két kötetben kiadtam addig jórészt ismeretlen, gazdag levelezését. Kedvezően fogadták. Ezt követően

4 Fernand BRAUDEL, *L'identité de la France: Espace et Histoire*, Paris, Arthaud-Flammarion, 1986, 9. Az idézett rész: „Egyszer s mindenkorra mondom: szeretem Franciaországot ugyanazzal az igényes és bonyolult szenvedéllyel, mint Jules Michelet. Anélkül, hogy különbséget tennék erényei és hibái között, amelyeket kedvelek, és amelyeket kevésbé fogadok el. Ez a szenvedély azonban nem jelenik meg e mű lapjain.”

írtam még négy könyvet, amelyek az ő munkásságához kapcsolódtak: az Ifjú Németország elnevezésű német írói társaság hazai fogadtatásáról, az Ifjú Magyarország szervezkedéséről, annak „kapitányáról”, a fiatal Kazinczy Gáborról és a mozgalom „zászlótartójáról”, Erdélyiről. Később a hazai sajtótörténet szempontjait érvényesítve vizsgáltam a népszerű Regélő Pesti Divatlap és közönsége kapcsolatát. A sorozat tervezett harmadik köteteként *Erdélyi János és Ludolf Wienbarg* címmel elkészült egy kismonográfiám, amelynek megjelentetéséhez végül az Akadémiai Kiadó főszerkesztőjének többszöri sürgetésére sem járultam hozzá – személyemet sértő szakmai okok, egy plágium-ügy miatt. A sorban következett az úti levelek és útinapló sajtó alá rendezése – bevezető tanulmányommal, kiadtam a Magyar Remekírók sorozat Erdélyi-kötetét,⁵ írtam róla egy kismonográfiát *A múlt magyar tudósai* című sorozatban, és értékeltem a kor négy jelentős irodalmi folyóiratát *A magyar sajtó története* első, 1979-es kötetében.⁶

Ezenközben pedig Erdélyi János szellemét kiengesztelendő sajtó alá rendeztem, jegyzeteltem az író ismeretlen és kiadatlan műveit. Ennek a hosszúra nyúló munkának az eredménye a *Fontes* sorozat hat vaskos kötete, amelyekben Erdélyi levelezése után megjelentettem az író filozófiai és esztétikai írásait, irodalmi pályaképeit és tanulmányait, népköltészeti és nyelvészeti írásait, kisebb bírálatait, színikritikáit, köszöntőit, búcsúztatóit.⁷ Az említett impozáns sorozat a *Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai* (*Fontes ad Historiam Litterariae spectantes*, ismert nevén: *Fontes*) a hazai irodalomtörténet ismeretlen, méltatlanul feledésbe merült munkáit adta ki. Az új évszázadban is folytattam a szövegkiadási munkát, két egyetemi hallgatóm, Ivancsics Evelin és Váradi Eszter segítségével adtuk közre az író összes költeményét és színműveit, értékelő utószavammal.⁸

Erdélyi János szellemének megbékítését végül is a feledésbe merült „marxista monográfia” helyett számos, az íróhoz, a korhoz kapcsolódó tanulmánnyal és a Helikon folyóirat szerkesztői munkájával végeztem el. Utólag látom, hogy már a hetvenes években nyíltan meg kellett volna mondanom, hogy miért nem vállalom a „monográfia” megírását. A sok éven át bennem élő tiltakozás oldódásához azonban *még évekre* volt szükségem.

5 ERDÉLYI János *Válogatott művei*, vál., szöveggond., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Remekírók).

6 *A magyar sajtó története*, I, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 435–464, 560–563, 590–659.

7 ERDÉLYI János *Levelezése*, I–II, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960, 1962 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 2–3); ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai, 1980 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 10); ERDÉLYI János, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, SZATHMÁRY István, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 13); ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 14); ERDÉLYI János, *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 19).

8 ERDÉLYI János *Színművei*, s. a. r., jegyz. VÁRADI Eszter, utószó T. ERDÉLYI Ilona, VÁRADI Eszter, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006 (Kötelező Ritkaságok, 5); ERDÉLYI János *Összes költeményei*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, IVANCSICS Evelin, VÁRADI Eszter, utószó T. ERDÉLYI Ilona, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Kötelező Ritkaságok, 6).

A körülmények változtak, éveim gyarapodtak, és megszólalt családi-unokai lelkiismeretem. Egyre sürgetőbben éreztem, hogy hozzá kell fognom Erdélyi János pályaképe összegzéséhez. Így történt, hogy két éve elkezdtem az írást. Az igazi nehézség ezután következett: milyen műfajt válasszak, milyen módszer lenne a legalkalmasabb Erdélyi János szerteágazó munkássága mindmegannyi szálának összefogására? Életrajz, pályakép? A hetvenes évek második felétől „kiátkozás” fogadta azt az irodalomtörténészt, aki ilyen „ódsi” mű írására adta fejét. Ám az időközben a megváltozó szakmai közízlés szövetségesemmé lett. Mire elkezdtem az írást, újra divatba jött a „biográfia”, amely mintha ismét virágkorát élné, míg korábban „a történetírás kövületeként nyomorúságosan tengődött”, mint Hedwig Röckelin megállapítja.⁹

Már nemcsak népszerűsítő életrajzok jelezték a műfaj életképességét, hanem az irodalomtörténet-írás és történettudomány is újra elfogadta ezt a megközelítési módot. Nem a naiv portré igényével, hanem módszertani reflexióval párosítva gondolja újra lehetőségeit és lehetetlenségeit. A történeti életrajz már végleg eltemetettnek tartott műfaját a történeti antropológia és a mikrotörténeti kutatások helyezték vissza a történeti beszédmódok közé. Most már azonban nem öncélúan a fabulációnak, az elbeszélésnek a születéstől a halálig levezetett keretei szerint működtették, hanem az életrajz egyben a kor mentalitásának, gondolkodásmódjának, létlehetőségeinek a feltárását szolgálta. Sőt, már nemcsak a „nagy” emberek biográfiai kerültek a figyelem középpontjába, hanem a hétköznapi emberi sorsok is érdekessé, történetileg áruklodóvá váltak az *oral history*, a „történelem alulnézetből” és a *personal history* megközelítés alapján.

A francia Annales-iskola kezdetben elfordult a biográfiától, mert a nagy emberek életrajzát alkalmatlannak vélte a Fernand Braudel-féle „hosszú időtartam” („longue durée”) szerinti vizsgálódás számára. Aztán az Annales harmadik nemzedékének legjelesebb történészei észrevették a módszerben rejlő lehetőségeket. Jacques Le Goff Szent Lajos királyról,¹⁰ Emmanuel Le Roy Ladurie a Platterekről¹¹ írta meg újabb történeti összefoglalásait.

Irodalmi szempontból az angolszászoknál a kritikai életrajz tekintélyes hagyománya, az ún. „Biographical criticism” és ennek állításait gyengítő „intentional fallacy” ellentmondása a New Historicism és a kultúraelméleti fordulat keretében modernizálódott. Az új historizmus már nem csupán a tények és adatok időrendbeli összerendezésével jelzi az életrajziséget, hanem az életmű, a biográfia vonala mentén, amely a kor háttérében, gondolkozási módjában, előítéleteiben, szociális szerkezetének és ideológiai függésének a keretei között értelmeződik. Stephen Greenblatt Shakespeare-értel-

9 Hedwig RÖCKELIN, *A pszichohistorikus módszer hatása az „új történelmi biográfiákra”*, Aetas, 2002/3 (<http://epa.oszk.hu/00800/00861/00022/2002-2-3-19.html>; 2014.09.24).

10 Jacques LE GOFF, *Saint Louis*, Paris, 1966.

11 KLANICZAY GÁBOR, *Montaillou harminc éve*, Budapesti Könyvszemle, 10(1998)/2, 168–178. Emmanuel LE ROY LADURIE, *Le Siècle des Platter 1499–1628: Le mendiant et le professeur*, Paris, 1995. Az apa (1499–1582), a svájci pásztorfiúból lett nyomdász és iskolamester 73 éves korában írta le viszontagságos életét fiának, Félixnek (1536–1614), a bázeli egyetem orvosprofesszorának, az orvostudomány megújítójának. A fiú önéletrajza is fontos művelődéstörténeti szempontból.

mezései példázhatják ezt az irányzatot, közülük a leginkább a magyarul is megjelent *Génius a földi pályán* című könyve.¹² Német nyelvterületen a társadalomtörténeti–biográfiai szempontú irodalomtörténet-írást a pszichohistoria egészítette ki, amelynek példaértékű alapműve Erik Eriksonnak a fiatal Lutherről írott munkája.¹³

Ez a gondolatsor indította el bennem azt az értelmezést, amely elvezetett a kötet megírásához. Úgy látom, hogy épp Erdélyi János életműve teszi lehetővé, ugyanakkor meg is követeli a történelem és a társadalom összefonódásának vizsgálatát az egyén sorsán keresztül: az ő élete szinte példázza közössége, népe sorsát. Az évszámok maguktól beszélnek: 1814-ben, az új európai rendet meghatározó bécsi kongresszus évében született, a reformkor demokratikus lendülete vitte előre, hogy 1849 tragédiája sokakkal együtt őt is a mélybe taszítsa, ahonnan kikapaszkodva számos írotársával együtt új életet kezdett. Amikor pedig az 1867-es kiegyezéssel újabb lehetőséget kapott volna, halála megakadályozta, hogy harmadszorra is új utakra lépjen. A múlt immár a későbbi nemzedékeket tanítja: az 1830–1840-es években fellépő kivételesen nagy generációnak a pályafutása segíti őket, hogy megtalálják helyüket saját korukban, s talán abban is, hogy elődeiknél jobban szervezzék életüket.

Erdélyiről eddig nem jelent meg részletes életrajz, pályakép, noha jelentősége, az irodalmi életben elfoglalt helye már életében sem volt vitatott. Úgy nőtt szerepének súlya, ahogy az évek során bővítettük és kiadtuk ismeretlen, addig nem azonosított álnevekkel, jeggyel megjelent műveit. Közismert lett, hogy Erdélyi János, a költő, a kritikus, az irodalomszervező, a néprajztudós, a műbölcsész, a filozófus művelődésünk meghatározó alakja, aki az önkényuralom éveiben világiként is jelentős szerepet játszott a református oktatás történetében. A körülmények szerencsétlen közjátéka miatt legutoljára születésének 100. évfordulójára jelent meg rövid életrajz róla Minay Lajostól.¹⁴

A mostanság elkészült kötet nem hagyományos monográfia, amely fő céljaul tűzi ki az életút, a pálya bemutatása mellett az író alkotói elveinek, filozófiai tájékozódásának, műveinek elemzését. Ezért legfeljebb egy-egy alkalommal hivatkozom azokra az irodalomtörténészekre, akik újabban mindezt kiválóan, széles körű ismeretek birtokában megtették. Három kolléga, Dávidházi Péter, Korompay H. János és S. Varga Pál nevét emelem ki, rájuk hivatkozom.

Amikor hozzákezdtem ehhez a nagy munkához, az egyetlen bizonyosság az volt, hogy a kötet két részre tagolódik: az 1849 előtti és a szabadságharc bukása utáni évek-re. Ezzel együtt járt az időrend megtartásának szükségessége, legfeljebb azok az egyes életszakaszokat lezáró, reprezentáló műveket bemutató fejezetek képeznek kivételt, amelyekben kényszerűen megbomlik a szigorú kronológia, és megtörténik határainak átlépése. A két részre bontáson belül felmerült a két nagyobb rész belső szerkezetének, a szerkesztés mikéntjének meghatározása. A jobb tájékozódást szolgálják a fejezete-

12 Stephen GREENBLATT, *Génius a földi pályán*, ford. G[ÉHER]. István László, Bp., HVG Kiadói Rt, 2005.

13 Erik H. ERIKSSON, *A fiatal Luther és más írások*, ford. ERŐS Ferenc, PETŐ Katalin, Bp., Gondolat, 1991. Először 1958-ban jelent meg *Young Man Luther: A Study in Psychoanalysis and History* címmel. A módszer hazai változata: LACKÓ Mihály, *Széchenyi elájul: Pszichotörténeti tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2001.

14 MINAY Lajos, *Erdélyi János (1814–1868)*, Bp., Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), 1914.

ken belüli alcímek, amelyek kisebb egységekre bontják az egyes témaköröket. Az első részben, az 1840-es évek tárgyalásánál jobban érvényesült a linearitás, az egyik fejezet következett a másikból. Később már nem különíthetők el az egymásba fonódó egyes funkciók. Az 1851. novemberi sárospataki meghívás – amely a tanári pálya mellett túl sok egyéb elfoglaltsággal járt – gyakran hiúsította meg az író kritikusi, bölcsészeti munkáját. A főiskola életével, működésével összefüggő iskolapolitikai és adminisztratív köteleességek mellett sok idejét vették el a hivatallal járó utak, s a vidékre költözött író számára nehéz volt a kapcsolattartás pesti barátaival, az irodalmi élet képviselőivel. Az 1850-es évek végétől nagyon érezhető volt Erdélyinek a főiskola belső hadakozásaiból következő elkedvetlenedése, belefáradása. Két súlyos betegsége (1862, 1863) után már nem tért vissza egykori ereje, korábbi hihetetlen munkabírása.

A pataki főiskolán belüli konfliktusok az 1850-es évek végén a politikai helyzet javulásával, az egyházra nehezedő politikai nyomás csökkenésével egyre hangosabbá váltak. A kicsinyes, gyakran személyeskedésbe forduló egyházi viták és harcok mögött valójában ott lappangott a „maradók” és a „haladók” közötti különbség, amit az életmód, az irigység és a személyiségek közötti ellentétek színezték. A belviszályok egyik oka lehetett az is, hogy Erdélyi nem mindig tartotta be a nehézkes, az érdemi munkát akadályozó hivatali eljárásokat. Brassai Sámuel, „a nagy szakálu bölcs”, aki „igen sokat tud” (mint írta róla Erdélyi), így emlékezett rá: „A (magyarázók) kisérményeinek elősorolása helyett »ülünk be« néhai Erdélyi Jánosként »mindjárt a dolog közepébe.«, azaz térünk a lényegre.”¹⁵

Az ellentétek az európai távlatokhoz szokott, tettekre, mélyen protestáns, ám gyermekkorától toleráns népi vallásosságban nevelkedett alkotó ember és a maguk világába belenyugvó, szűkebb látókörű, az iskola fennmaradása érdekében hozott intézkedéseket személyes támadásnak vélő tanárok között feszültek. Ezek a veszekedések – nem csupán viták – lohasztották Erdélyi élet- és munkakedvét, legfőképpen pedig rongálták egészségét. Idejét a tanárság mellett elsősorban az azzal járó közigazgatói hivatal (ezt az egész évre szóló tisztséget három ízben töltötte be), továbbá a nagy nyilvánosság előtt, ünnepi külsőségek között zajló „aratási vizsgák” rabolták el. A megterhelő hivatalból következő elfoglaltság, a velük járó fáradalmak kimerítették, miként a többnyire nevetséges, felesleges konfliktusok irodalmi munkásságának időnkénti apályához vezettek. Többször panasolja a keserves pataki állapotokat pesti íróbarátainak, például Arany Jánosnak, Csengery Antalnak, Gyulai Pálnak, Greguss Ágostnak, amikor sürgették a lapjaiknak ígért kéziratokat. Úgy vélem, hogy a sárospataki konfliktusok tárgyalása nem elhanyagolható, mert szervesen hozzátartoznak az akkori évek társadalmának ellenmondásaihoz, amelyek kiváltották ezeket az összeütközéseket.

15 Brassai gyakori vitapartnerének, Erdélyi Jánosnak munkamódszerét egy találó szóhasználatával jellemezte egyik 1873-as akadémiai előadásában, amelyre Borzsák István hívta fel figyelmemet. BRASSAI Sámuel, *Paraleipomena kai diorthoumeru: Amit nem mondtak s amit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére*, Olvastatott a MTA 1873. február 3-án tartott ülésén, Bp. 1873, 143. Vö. VERGILIUS, *Aeneis*, II, 724: „non passibus aequis...” (ahogyan Ascanius az apja mellett *aprózta* lépteit).

Az egyén és a közösség története mellett figyelmet fordítottam a kor mindennapjainak, az „Alltagsgeschichte”, a mikrotörténelem világára is, amely hozzátartozik „az élet teljességéhez”. Azért tehettem ezt, azért foglalkozhattam részletesebben az író anyagi helyzetével, életmódjával, mert a hagyatékban fennmaradtak az író háztartási, gazdasági könyvei, amelyek megőrizték a korábban feleslegesnek tűnő, a család életvitelét őrző és jellemző adatokat. Erdélyi, kortársai jó részéhez hasonlóan rendszeresen feljegyezte kiadásait és jövedelmeit. Ha csak tehetett, jótékonykodott, erre mindig szívesen áldozott. Pontosságát mutatja, hogy a volt honvédeknek, a szegényeknek, az „égetteknek”, azaz a tűzkárt szenvedetteknek, kéregetőknek adott krajcárokat is felírta. Akkor még értéke volt a pénznek, a krajcár is számított. A vásárolt ruhák, cipők, kalapok mellett a könyvek ára, megjelent műveinek nyomdai kalkulációi, a gyakori utazások, sőt még az útjairól hozott „vásárfiák”, az ajándékok költségei is jelen vannak a mindennapi háztartási kiadásokban, a szükséges házi személyzet, a mesteremberek bére mellett a borjak, marhák, sertések eladási-vételi ára, egy hold föld ára, egy-egy építkezés költségei. Ezek az adatok a család életmódjának megismerése mellett szinte kézzel fogható közelségbe hozzák a kort, és megmutatják, hogy milyen kis idő az a kétszáz év, amely minket felmenőinktől elválaszt, és akik számára az élet alapvető értékei azonosak voltak a mieinkkel. Az is megmutatkozik, hogy milyen hihetetlenül olcsó volt az emberi munka, milyen kevés volt a pénz, milyen kicsiny a tanárok javadalmazása, és mekkora volt az anyagi kiszolgáltatottság, amelyben a társadalom nagy része élt. A pataki tanárnak az 1850–60-as években – akárcsak Kazinczy Ferenc idején –, hogy családjával megéljen, minden munkalehetőséget meg kellett ragadnia, a kosztos diákok vállalatától kezdve az állattartásig. Erdélyi pataki életének egyik szomorú jellemzője volt, hogy például *A hazai bölcsészet jelenének* írásával párhuzamosan folytatta a nyilvántartást a borjak, marhák és sertések „életének” eseményeiről, mint azt egy fennmaradt kis kéziratos füzet feljegyzései őrzik. Az 1850–1860-as évek gazdasági számai arra utalnak, hogy több volt a szegény, az elesett, a rászoruló, nagyobb volt a nyomor, mint 1849 előtt.

A szerkesztéshez tartozott annak eldöntése, hogy mi legyen a határa a páratlan bőségű, az író személyéhez kötött, ugyanakkor a kort és a mentalitást jelző kéziratos anyag közlésének. Mi az, ami szükséges a feljegyzések közül, és mi az, ami feleslegesnek tűnhet. A fentebb kifejtett szemléletmódnak, „a teljes élet bemutatásának” megfelelően az átlagosnál többet idéztem a szerencsésen fennmaradt kéziratokból. Gondot okozott ezen részletek terjedelme, mert vajon hitelesebb-e, ha az író idézem, vagy elég-e a lényeg rövid kiemelése? Szem előtt tartottam azt, hogy a korabeli vagy egyéni helyesírás, a szóhasználat is nehézséggel járhat. Ez utóbbin úgy igyekeztem segíteni, hogy a hosszabb idézeteket egyszer-másszor több részletre osztottam, magyarázattal segítve a jobb megértést. Végül ebben a kérdésben sem foglaltam általános érvényű állást, mindig maga az idézet döntötte el sorsát.

Befejezésképp, hogy személyes közelségbe hozzam Erdélyi Jánost, az író és az embert, egy hiteles kortársi jellemzést idézek, amely szinte azonos időben jelent meg Barabás Miklósnak az íróról készült arcképével, litográfiájával. A beszámolót Vahot Imre írta, a jó megfigyelő és az ügyes tollú zszurnaliszta. Fiatal éveiktől fogva ismerték

egymást, később sógorságba kerültek. Vahottal utazott 1842 tavaszán Erdélybe, amikor az író egy hónappal felesége, Vachott Kornélia halála után elhagyta Pestet. (Vahot Imre volt az, akinek Erdélyi *ideiglenesen* átadta 1844–45-ös nyugat-európai utazása idejére a Pesti Divatlap szerkesztését, amit azután Vahot, az ellene indult és megnyert per ellenére sem adott vissza.)

Vahot beszámolója hosszú, ám találó, ilyen részletességgel később sem szóltak az íróról. A majd két hónapos utazás után Vahot, a kor ízlésének megfelelően így jellemezte sógorát:

Erdélyi lelkületén, magányéletében is majdnem ugyanazon tulajdonok összhangzata tükröződik, melyek költeményeit oly tetszetőssé tevők; őt minden szép, jó, nagy és nemes iránti magas, tiszta lelkesedés, okos és jó életphilosophia, valódi műveltséggel párosított népies egyszerűség, általánosan derült nyugalom, s csak pillanatokra kitérő szenvedélyesség bélyegzi. Őszintesége sokszor nem ismer határt, s nem ritkán keresztül ront a közönséges szokások feszes, s főleg átirányú szabályain, aki arra nézve, ki őt közelebről nem ismeri, egyelőre különösnek tetszhetik, a mivel ő ismét nem sokat gondol. Az én barátom nagyon közlékeny ember, s beszédén eleven találékony eszűség bőven ömlik el, s legtöbb dolog megítélésében sajátos önállású nézettel, s felette jó tapintattal bír, kiváló kedélyessége mellett is hajlandó az éles satyrára, vitakozásaiban sokszor igen heves és makacs, de majd mindig tanúságos. Mint minden magyar költő... szeret politizálni, de azért sokkal szívesebben s melegebben beszél a körébe szorosan tartozó szépművészeti s irodalmi ügyekről [...]. Irodalmunkban legkevésbé lehet őt párt emberének nevezni [...]. A magyar köznép sorsa és állapota iránt mondhatlan részvéttel viseltetik, a mi költeményeiből s népies elemű írásmódjából is eléggé kitűnik. Ha majd mindig eleven, derült arczára tekintesz, azt hinnéd, hogy buslakodni sem tud, pedig mosolygása alatt sokszor a legmélyebb fájdalom tisztos borúja rejtezik. Ha szívét a balsors csapása megsebzé, mélyebben s inkább magában érzi, semhogy színlelő búsakként másokkal éreztetné azt, ő nem gyáva panaszló. Nem gyáva kétségbeeső, de enyhületet, vigaszt keresve használja a jelent [...].¹⁶

Vahot Imre jellemrajzának valóságúnak kellett lennie, mert a Pesti Divatlap olvasóin kívül az egész pesti íróársadalom személyesen ismerte az író.

Remélem, hogy a mikrotörténelem eszközeit használva, a kor teljességére figyelve sikerült jobban megvilágítanom az életutat és a pályaképet, megrajzolva Erdélyi János személyiségét és munkásságát.

*

A fentiekkel ízelítőt szerettem volna adni Erdélyi János írói hagyatékának sorsáról, a könyv megírásának módszeréről, valamint az író bujdosás utáni Pesten töltött évének nehézségeiről, amelyek miatt a sárospataki tanári meghívás elfogadása

16 Regélő Pesti Divatlap, 1842. okt. 27.

kedvező megoldásnak tűnt. Az évek múlásával azonban egyre jobban rá kellett ébrednie, hogy választása sokkal több nehézséggel járt számára, mint azt valaha is gondolhatta volna. Végezetül az író külső és belső személyiségét szerettem volna közelebb hozni a majdani olvasóhoz. A könyvben korabeli képek közlésével, így a családtagok fennmaradt arcképein keresztül igyekszem érzékeltetni a kort, az író szűkebb környezetét. Ennél többre az adott keretek között nem vállalkozhattam. Tudatában voltam annak, hogy az utánam következők, jórészt egykori kitűnő kedves kollégáim, Erdélyi János tevékenységének különböző területeit – filozófia, néprajz, népzene – feldolgozó kiváló kutatósaikkal és előadásaikkal nagy mértékben hozzá fognak járulni az író munkássága bemutatásához egyes, az életműben meghatározó kérdések elemzésén keresztül. Nagy öröm volt látni, hogy a tanácskozás ennyi szakembert vonzott az előadók és a hallgatóság soraiba.

Dienes Dénes a sárospataki évekről, a politikai és a főiskolát védő harcokról szólott, Paládi-Kovács Attila az író és az Akadémia kapcsolatáról adott képet. Küllös Imola Erdélyi néphagyomány-felfogásáról, Csörsz Rumen István a *Népdalok és mondák* költészeti forrásairól, Gulyás Judit Erdélyi és a korai magyar népmesekiadásokról értekezett, míg Almási István a korabeli dalgyűjteményekkel vetette össze az író népköltészeti forrásait. Érdekes filozófiai kérdést vitatott Mester Béla, aki Erdélyi és a magyar filozófiai nyelv kapcsolatáról tartotta előadását. A következő diszciplína képviselői az irodalomtörténészek voltak: S. Varga Pál Erdélyi romantika-fogalmának tisztázásával foglalkozott, Korompay H. János a két „János”: Arany és Erdélyi életművének találkozását elemezte. Főríz Gergely az írónak az 1840-es években vallott esztétikai kánonját vizsgálta, míg Tarjányi Eszter azt fejtegette: vajon Erdélyi kritikát író költő vagy verset író kritikus volt-e? Szilágyi Márton zárta a kört, aki egy mindig újra és újra körüljárt témát boncolgatott újszerűen: Erdélyi és az irodalmi népiesség.

Az emlékülést Paládi-Kovács Attila vezette be, míg S. Varga Pál zárta. Mindketten rendkívül tanulságos, megfontolásra ajánlott kérdéseket vetettek fel mind a tanácskozás elején, mind pedig annak zárásakor. Az Akadémia az emléküléssel, az Irodalomtörténeti Közlemények pedig az előadások megjelentetésével az első, de bizonyosan nem az utolsó lépést tették meg Erdélyi János életművének mai újraértelmezése felé.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Erdélyi János és a Magyar Tudós Társaság / Tudományos Akadémia

Az 1825. évi pozsonyi országgyűlést követően hosszú évekbe telt az Akadémia szervezetének, működési rendjének kialakítása. Alapszabályát egy 1827-ben felkért 26 tagú bizottság dolgozta ki, de az „alaprajz” királyi jóváhagyására 1831-ig kellett várakozni. Az alapszabályon dolgozó bizottság, majd a Tudós Társaság elnöke is gr. Teleki József volt, első titoknoká Schedel (Toldy) Ferenc lett. Kölcsey titoknoki jelölését a bécsi kamarilla politikai indoklással megvétózta. Toldy szintén hosszú huzavonát követően és csupán 1835-ben kapott megbízást a titkári posztra.¹

Megalakulása idején az Akadémia volt az egyetlen magyar nyelvű tudományos-kulturális egyesület az országban. Kezdetben – külföldi akadémiák példáját követve – a tudományos munka ösztönzésére főként a pályázatok, a változatos tárgykörökre szóló felhívások, jutalomtételek szolgáltak. A beérkezett pályaműveket a szakterület művelői közül felkért bizottságok bírálták el. A jutalmazott munkák többségéről az idő bizonyította be, hogy valóban a kor kiemelkedő alkotásai voltak.² Felhívások, jutalomtételek szórványosan előfordultak már az Akadémia megalapítását megelőző évtizedekben is; elegendő, ha a palócok ismertetésére felajánlott „Marczibányi aranyak”-ra vagy Kultsár Istvánnak a köznépi dalok gyűjtésére vonatkozó felhívására utalunk. Mindkét felhívás 1817-ben jelent meg, előbbi a Tudományos Gyűjtemény, utóbbi a Hasznos Mulatságok lapjain.

Kultsár felhívásának megokolását érdemes szó szerint idéznünk: „Minden Nemzeteknél szorgalmasan összeszedik a’ Nemzeti Dallokat, mert ezekből az idő culturáját; a’ Nemzet karaktereit könnyű kitapogatni...”³

Fennállásának első évtizedeiben az Akadémia – 1849-ig Magyar Tudós Társaság – olyan vállalkozások munkálatait indította el, mint a tájszavak és a köznépi dalok összegyűjtése, a külföldi levéltárakban fellelhető magyar vonatkozású iratok, okmányok, kódexek rendszeres feltárása, számbavétele; a történeti dokumentumok és leíró források másoltatása, magyarra fordítása. Felhívásai, vállalásai a kor valós szükségleteit tükrözték. Példa rá, hogy 1831-ben Esztergom megye, 1832-ben pedig Komárom megye

1 R. VÁRKONYI ÁGNES, *A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása: A Tudós Társaságtól a Magyar Nemzeti Akadémiáig = A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, Bp., Akadémiai, 1975, 23–26, 34–35.

2 *Uo.*, 37, 44.

3 TÁLASI István, *Néprajzi életünk kibontakozása = A Magyar népkutatás kézikönyve*, Bp., Néptudományi Intézet, 1948, 4–5; FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Bp., Akadémiai, 1979, 104; *Hasznos Mulatságok*, 1817, I. félévszám, 3.

kérte fel a Tudós Társaságot a mesterségek szavainak magyarosítására és „népdalok íratására”.⁴ Az alapítását éppen akkor legalizáló királyi engedély birtokában az Akadémia magáévá tette a megyék javaslatát, és felhívta tagjait, önkéntes munkatársait a népdalok és népszokások, valamint a tájszavak gyűjtésére. A meginduló gyűjtőmunkának köszönhetően született meg az 1838-ban kiadott *Tájszótár*, a magyar nyelvjáráskutatás első jelentős alkotása.⁵ Az eredeti terv szerint „a magyar mesteremberek között divatozó műszavak” is ebbe a szótárba kerültek volna, de a szóanyag egészét átvizsgáló Vörösmarty Mihály javaslatára a tájszavakat inkább különválasztották, a mesterségszavakat mellőzték, de a tájszótárban a lelőhelyeket, a helyneveket is pontosan megadták.⁶

A Tudós Társaság 1831-ben felhívta tagjait népdalok gyűjtésére és beküldésére is. A felhívás nem maradt eredménytelen. Az első beküldők között volt Czuczor Gergely, aki már Komárom megye „rendeire” is hathatott, hogy népdalok íratása tárgyában forduljanak az Akadémiához. A felhívásra beérkezett dalok véleményezésére Vörösmartyt és Schedel (Toldy) Ferencet kérték fel, akik az 1833. évi nagygyűlésen már jelentést tettek a kétkötetnyi válogatott szövegről, és javasolták annak kiadását. A nagygyűlés megvitatta a szerkesztésben követendő elveket. Két, egymástól eltérő jellegű kiadvány összeállítását tartotta kívánatosnak. Egyik a tudományosság, másik a közönség igényének felelt volna meg. Az évi nagygyűlés úgy határozott, hogy a tudomány számára készülő gyűjteménybe kizárólag a nép között termett dalok kerülhetnek „eredeti mivoltukban minden csinosítás nélkül”. A nép számára készülő gyűjteménybe – melynek kiadását olcsóbb, kis füzetekben elosztva képzelték el – beválogathatók a nép közt elterjedt dalok oly változtatásokkal, hogy a nép ízlését és erkölcsét nemesítsék. Ezek mellett helyük van benne az írók által, de a nép szellemében készült daloknak is. A nagygyűlés végül a tervezett gyűjtemények két szerkesztőjének Vörösmartyt és Schedelt választotta meg.⁷

Vörösmarty és Schedel (Toldy) Ferenc aztán több éven át szerepelt a jegyzőkönyvekben mint szerkesztő. Valóban foglalkoztak a kiadás előkészítésével: átvették az Akadémiához beérkező újabb gyűjtéseket, és 1835-ben ilyen minőségükben ajánlották megvételre a Tudós Társaságnak Pálóczi Horváth Ádám *Ó és új, mint-egy ötöd-félszáz énekek* című kéziratát a készülő népdalgyűjtemény egyik lehetséges forrásaként. Kezdeményezésükre az Akadémia 1837-ben ismét felszólította tagságát népregék, dalok, szokások gyűjtésére, és a beküldött újabb szövegeket szintén Vörösmarty és Schedel kapta meg véleményezésre.⁸ Mindezen gyarapodás ellenére – kellő mecénatúra hiányában – a kiadásáig nem jutottak el, s az 1830-as évek végén már a gyűjtés

4 K. POSONYI Erzsébet, *Erdélyi János és a népköltészet*, I–II, Ethnographia, 38(1927), 6; ORTUTAY Gyula, *A magyar népköltési gyűjtemények története*, Ethnographia, 50(1939), 230; Uő, *A magyar népköltési gyűjtemények története* = Uő, *A nép művészete*, Bp., Gondolat, 1981, 297.

5 *Magyar tájszótár*, kiadta a Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838.

6 R. VÁRKONYI, *i. m.*, 38; KOSÁRY Domokos, *Társadalomtudományok = A Magyar Tudományos Akadémia...*, *i. m.*, 53.

7 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfigig*, Bp., Akadémiai, 1978², 264.

8 VISZOTA Gyula, *Az Akadémia és a népdalgyűjtés*, Akadémiai Értesítő, 1911, 116–118; HORVÁTH, *i. m.*, 264–265.

is elakadt. Anyagi fedezet hiányában az akadémiai kiadás egyre késlekedett, végül teljesen elmaradt.

Eközben, Kisfaludy Károly halálát követően, 1836-ban létrejött a Kisfaludy Társaság. A Bajza József, Vörösmarty, Toldy Ferenc és mások által alapított szépirodalmi társaságnak 50 rendes és 20 levelező tagja lehetett. Elnöki tisztségét hosszabb ideig báró Jósika Miklós töltötte be. Alapszabálya az új tagoknak előírta székfoglaló előadás megtartását. Tagjainak egy része a Tudós Társaságnak is aktív tagja volt. A még erőtlén Magyar Tudós Társaság együttműködésre törekedett az újonnan alakult kulturális-tudományos egyesületekkel, így a Kisfaludy Társasággal és az 1841-ben alakult Magyar Természettudományi Társulattal is, amelynek szervezésében 1841-től kezdődően tartották meg a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseit, mindig változó helyszíneken.

A magyar népköltés, a népdalok és mondák további gyűjtését és kiadását – Erdélyi János kezdeményezésére – az előbb vázolt megfeneklett helyzetben vette át az Akadémiától 1844-ben a Kisfaludy Társaság.⁹ Ennek az átadás-átvételnek azonban olyan előtörténete van, amit érdemes pontról pontra haladva követnünk, részleteiben ismerünk. Ki volt az a fiatalember, akinek a kezdeményezésére ez a régi vállalkozás kimozdult a holtpontról, akinek a felkészültségében, rátermettségében mindkét testület megbízott?

Erdélyi Jánost a Magyar Tudós Társaság nagygyűlése 1839. november 23-án választotta meg levelező tagjának. Az akkor 25 éves jogászt, „hites” ügyvédet „költői dolgozatai” alapján, „szépliteratúrai jeles művei tekintetéből” ajánlotta felvételre Vörösmarty Mihály, a keletkutató Jerney János és a történész Kossovich Károly akadémikus.¹⁰ E három ajánló mellett tekintélyes támogatói között volt Bajza József, Toldy Ferenc és Székács József is. Erdélyi levelező tagi akadémiai székfoglalójáról nincs tudomásunk; költőknek akkor még nem írták elő a székfoglaló előadás kötelezettségét.

1842. január 22-én ugyancsak költői munkásságára tekintettel választotta meg rendes tagjává a Kisfaludy Társaság. A Társaság nevében Székács József köszöntötte „népünk költőjét”, méltatta érdemeit, amikor székfoglalóját tartotta. Erdélyi János azonban nem költőként lépett be, hanem *Népköltésze*ről címmel megtartott tudományos értekezéssel, melyben a népi és a nemzeti költészet viszonyát elemezte. Székfoglalóját többek között a szerb népregék, hősének tanulmányozásával készítette elő.¹¹ Az Akadémián és a Kisfaludy Társaságban is előtte járt Székács József, akit a hazai folklórkutatás történetéről szóló értekezések ritkán említenek, holott Magyarországon ő volt az első, aki eredeti népköltészeti alkotásokat tartalmazó gyűjteményt állított össze és adott ki magyar nyelven. A *Szerb népdalok és hősrégék* címmel 1836-ban megjelent könyv szövegeit Vuk Karadžić gyűjtötte, Székács pedig szerb eredetiből fordította; a kötet rendezési

9 Az Akadémiához beáramló népdalanyagot nem 1836-ban vette át az akkor alakult Kisfaludy Társaság, mint azt a szakirodalom említi, pl. Kósa László, *A magyar népraiz tudománytörténete*, Bp., Osiris, 2001, 43.

10 ERDÉLYI János *Levelezése*, I, s. a. r., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960 (A Magyar Irodalomtörténet-írás Forrásai, 2), 393; T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János*, Bp., Akadémiai, 1981 (A Múlt Magyar Tudósai), 28.

11 FRIED, *i. m.*, 256–257; K. POSONYI, *i. m.*, 109; T. ERDÉLYI, *Erdélyi János...*, *i. m.*, 77–78.

elve, csoportosítása is tőle származott.¹² Pest város magyar evangélikus gyülekezete 1837-ben első lelkészévé választotta, 1841-ben eskető papja volt Vachott Kornéliának és Erdélyi Jánosnak. (Az esküvőn násznagyként vett részt Kossuth Lajos, s a tanúk között állt Fáy András.¹³) 1860–1872 között a felföldi bányavárosok evangélikus egyházkerületének püspöke volt, aki bátran fellépett a hazai protestánsok vallásgegyenlőségéért. 1862-ben az Akadémia tiszteleti tagjává választották.¹⁴

Erdélyi ifjonti agilitására a Kisfaludy Társaság és az Akadémia egyaránt igényt tartott. Erre vall, hogy 1843. augusztus 1-től titkárává választotta a Kisfaludy Társaság, és ebben a tisztségében meg is maradt 1849-ig, hat esztendőn keresztül.¹⁵ Az Akadémián 1846-ban a Nyelvtudományi Osztály több ülésének emlékeztetőjét Erdélyi János készítette el mint az osztály jegyzője. Vörösmarty Mihály, Kállay Ferenc, Schedel Ferenc, a debreceni Lugossy professzor és mások nyelvészeti tárgyú felolvasásairól elmélyült jegyzőkönyveket írt, és maga is értekezett az idegennyelv-tanítás módszertani kérdéseiről. A Tudós Társaságban szerzett ismereteit az általa alapított és Garay Jánossal együtt szerkesztett *Regélő Pesti Divatlapban* is kamatoztatta. A lap 1844. január 11-ei számában egy név nélkül közreadott híradásban számolt be Reguly Antal Volga-vidéki kutatásáról, a magyar és a finn nyelv rokonságáról. Ezt azért tehette, mert 1844. január 2-án jelen volt azon az akadémiai kisgyűlésen, amelyen „olvastatott Reguly Antal lev. tagnak Kazánban múlt évi nov. 7-én költ levele”.¹⁶ Nem állapítható meg, hogy Erdélyi pontosan hány évig írta az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának emlékeztetőit, látta el a jegyzői tisztséget az 1840-es években.¹⁷ Titkári, jegyzői megbízatása a Kisfaludy Társaságban és az Akadémián mindenképpen ismertségére, a személye iránt megnyilvánuló bizalomra vall.

1843. december 30-án Erdélyi János újabb előadást tartott a Kisfaludy Társaságban *Magyar népköltészet: Töredékek* címmel,¹⁸ melyben felvetette egy népdalgyűjtemény kiadását. Arról is szólt, hogy már közel kétszáz dalra menő gyűjteménye van, és még mintegy hatszáz dalt remél. Merész terve előbb meglepetést, meghökkenést váltott ki, majd lelkesedésbe csapott át. Toldy Ferenc is „elcsodálkozott, odalón a meglepetéstől”, hiszen legfeljebb hatvan népdal kiadására gondolt. Erdélyi hangsúlyozta, hogy a magyar népdalokat „jegyzésekkel s magyarázatokkal kísérve kiadni régi óhajta, de gyűjtélékét mindig szaporíthatni remélvén, végső kezét tenni a munkára, még korálja”,

12 SZÉKÁCS József, *Szerb népdalok és hősrégék*, Pest, Trattner-Károlyi, 1836; FRIED, *i. m.*, 185; SZELI István, *Székács József és műve*, Újvidék, Fórum, 1986, 6–7.

13 T. ERDÉLYI, *Erdélyi János...*, *i. m.*, 32–33.

14 Székács József püspök visszaemlékezései, szerk. KERTÉSZ Botond, Bp., Akadémiai, 2008, 23–26, 106. Lásd még: PALÁDI-KOVÁCS Attila, *A Tudományos Akadémia és a néprajzi kutatások képviselője, támogatása a 19. században*, megjelenés előtt a Kósa László 70. születésnapját köszöntő kötetben (Debrecen, 2012).

15 K. POSONYI, *i. m.*, 11.

16 ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (Fontes, 13), 311; T. Erdélyi Ilona és Szatmári István jegyzete. A jegyzet közli a *Regélőben* megjelent híradás teljes szövegét. Lásd még *uo.*, 6, 74, 78–79.

17 T. Erdélyi Ilona írja, hogy „A negyvenes években, mint az Akadémia Nyelvtudományi Osztályának jegyzője hivatalból is figyelte a nyelvészeti előadásokat...”. *Uo.*, 6.

18 K. POSONYI, *i. m.*, 111. Az előadott értekezés mint „Töredék” megjelent a *Regélő Pesti Divatlap* 1844. évi 7. és 9. számában.

azaz korainak tartja.¹⁹ A Társaság magáévá tette az elgondolást, és felbuzdulásában a lapokban közlendő gyűjtési felhívásról döntött. Az elnöklő Jósika Miklós az erdélyi székely dalokra, Toldy Ferenc a Tudós Társasághoz begyűjtött anyagra, Döbrentei Gábor a moldvai magyarok népdalaira hívta fel az előadó figyelmét.²⁰ Bajza, Vörösmarty, Schedius, Garay János, Vachott Sándor is megtették a maguk javaslatait.

A Kisfaludy Társaság felhívása 1844. január 18-án jelent meg a Regélő Pesti Divatlapban. Ebben a Társaság nem csupán a régi, a népszerű, a „köznépi” dalok gyűjtését, beküldését kéri, mint korábban Révai Miklós és Kultsár István tette, hanem az eredetiségre és a szöveghűsége is felhívta a munkatársak figyelmét. A felhívást szövegező Erdélyi bizonyára ismerte Jakob Grimm 1815-ben kibocsátott *Circularj*át, minthogy a népdalokon kívül a mondák, a mesék, a szóbeli „hagyományok” lejegyzését, beküldését is szorgalmazta.²¹

Még a Kisfaludy Társaság ülésének napján, 1843. december 30-án levelet írt az Akadémia elnökének, amelyet Jósika Miklóssal együtt írt alá, s amelyben a „Tekintetes Tudós Társaság” levéltárában létező népdalgyűjtések átengedését kéri. Ezt a kérelmet az Akadémia 1844. január 2-ai „kisülése” tárgyalta először. A döntést sok vita, hosszas tanakodás előzte meg. Némelyek a kérés azonnali teljesítését javasolták, utalva „az Akadémia pénzállapotára”, mások elleneztek, illetve a „nagygyűlés” elé terjesztését indítványozták.²² Az ellenzők úgy gondolták, hogy a Tudós Társaságnak kötelessége lenne a népköltési gyűjtemény kiadása.²³ Döbrentei Gábor szavait érdemes idéznünk: „Hogy a m. tudós társaság felállása elején mindjárt gyűjtött népdalait a Kisfaludy Társaságnak általadta, azzal kötelességén ada túl s becsületén ejte csorbát.”²⁴ Végül a „kis gyűlés” ajánlására a XV. „nagy gyűlés” hozzájárult a kérés teljesítéséhez, és Döbrentei is átengedte használatra a Petrás Ince Jánostól beérkezett moldvai népdalokat.²⁵ (Mindamellett csupán 1844 decemberében került sor az Akadémián őrzött kéziratkötegek átadására!)

Az Akadémia továbbította a Kisfaludy Társasághoz Fogarasi János azon figyelmeztetését, hogy az újabb gyűjtések során a népdalok zenéjére, dallamára is ügyeljenek. Erre a Társaság késznek mutatkozott, s felkérte Fogarasi akadémiai tagot, hogy segítkezzen a hangrendek szerkesztésében.²⁶ Erdélyi már jóval előbb tisztában volt ennek fontosságával. Maga is zeneértő, zenekedvelő ember volt, tagja a pataki kollégium énekkarának, aki már 1842-ben megírta Egressy Béni életrajzát, de csak 1852-ben sikerült megjelentetnie.²⁷

19 T. ERDÉLYI Ilona, *A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története*, MKsz, 90(1974), 60; T. ERDÉLYI, *Erdélyi János...*, i. m., 84–85.

20 ERDÉLYI János, i. m., 221,

21 T. ERDÉLYI, *A Magyar Népköltési...*, i. m., 61; T. ERDÉLYI, *Erdélyi János...*, i. m., 220.

22 VISZOTA, i. m., 119. Szó szerint közli a Kisfaludy Társaság levelét és vázolja az akadémiai kézirat népdalgyűjtemény születésének történetét.

23 Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1843–1844, 25–26.

24 ItK, 24(1914), 462.

25 Egedül a moldvai csángó szövegek kerültek a gyűjteménybe „a vidék szerinti kiejtés figyelembe vételével”. K. POSONYI, i. m., 180, 188; ERDÉLYI János, *Népköltészetről...*, i. m., 228, 346.

26 K. POSONYI, i. m., 179–180; HORVÁTH, i. m., 266.

27 VERSÉNYI György, *Erdélyi János emlékezete*, Ethnographia, 25(1914), 275; VISZOTA, i. m., 119.

Erdélyi János 1845 szeptemberében látott neki a Kisfaludy Társasághoz beérkezett kéziratkötegek rendezéséhez. A kiadás lehetőségei akkor még nem látszottak. A 95 küldemény mintegy 4000 (négyezer) dalának csoportosítása, válogatása mindenekelőtt a rendezés elveinek tisztázását követelte tőle. Problémafeltáró vázlattal fordult a Kisfaludy Társasághoz, s ennek nyomán a Társaság szabad kezet adott neki a rendezés, szerkesztés ügyeiben. Magának kellett döntenie a tudományos szövegkiadás, a „népnevelés eszméje” és az esztétikai példatár olykor egymásnak is ellenmondó szempontjairól, azok érvényesítéséről, a kívánatos egyensúly megteremtéséről.²⁸ Hazai példát erre egyedül Székács József szerb népdalkötetében talált, külföldről néhány angol, német, francia nyelvű gyűjtemény szempontjai közül meríthetett.²⁹

Erdélyi János *Magyar Népköltési Gyűjteménye*, a *Népdalok és mondák* három kötetének népdalkészlete páratlanul gazdag, összesen 1392 verses szöveget ölel fel. Mind a három kötet előszava kiemeli az Akadémia kezdeményező szerepét, felsorolja, hogy kitől, honnan érkeztek be a lejegyzett szövegek. „Az Akadémiától átvett darabok száma meghaladta az 1000-et; ebből Mindszenty Dániel Zemplén megyei táblabíró gyűjtése [...] maga vagy 350, K[ecskeméthy] Csapó Dániel 130 darab.”³⁰ Csapó Dániel mint akadémiai írnok már az akadémiai *Tájszótár* (1838) gyűjtési és szerkesztési munkálataiban is közreműködött. Kicsivel Erdélyi gyűjteménye előtt (1844–1846-ban) jelent meg *Dalfüzérke* címmel négy füzete, melyekben népdalok mellett népies műköltői alkotásokat közölt. Csapó törekvése megfelelt Esztergom és Komárom megye kérésének, Czuczor Gergely és mások népnevelő igényének, szolgálta a népies műdalok (magyar nóta) terjesztését, népszerűsítését. Mindszenty Dániel táblabíró úrnak értékes honismerterő közleményei jelentek meg a Tudományos Gyűjteményben. (Mindketten megérdemelnék a kutatók nagyobb figyelmét.)

A *Népdalok és mondák* II. kötetében Szeberényi Lajos régebben heverő gyűjteményéből, a III. kötetben Rummy Károly György egykori gyűjteményéből származó népdalszövegek is találhatók. Utóbbiak kéziratát Rummy Ágoston, az agilis gyűjtő, szerző és publicista fia ajánlotta fel. A beérkezett nagyobb kéziratkötegekben számos hangjegyekkel kísért dalszöveg is akadt, de „a hangjegyekkel való közlésről ezúttal le kellett mondania a Kisfaludy Társaságnak”.³¹ Ezt a megállapítást Horváth János abban a hiszemben tette, hogy a *Népdalok és mondák* első, mintegy 30 ív terjedelmű kötetét a Társaság „egy nevét elhallgató hazafi” mecenatúrájának köszönhetően tudta megjeleníteni. Ebben azonban K. Posonyi Erzsébet és Horváth János is tévedett. T. Erdélyi Ilona derítette ki, hogy Ferenczi Lajos pesti ügyvéd „vállalta mintegy 1800–2000 forintnyi összeg előlegezését” a kötet kiadására. Erről az örvendetes hírről Erdélyi maga számolt be a Kisfaludy Társaság 1845. november 8-ai ülésén. Valójában hitelügyletről volt szó: Ferenczi ügyvéd úr az Erdélyinek adott személyes kölcsönrel járult hozzá a kiadói vállalkozás elkezdéséhez. A kölcsön fejében a kötet bevételének egyharmadát kérte.

28 T. ERDÉLYI, *Erdélyi János...*, i. m., 94–95.

29 SZÉKÁCS, i. m. A magyar népdalt érintő kötetekhez lásd még: RUMMY Károly György, *Ungarische Volkspoesie*, Wien, 1828; JOHN BOWRING, *Poetry of the Magyars*, London, Robert Heward, 1830.

30 HORVÁTH, i. m., 267.

31 *Uo.*, 267–268.

A hitelnyújtó ügyvédet Erdélyi nyerte meg az ügy számára. Megállapodásuk egy példánya fennmaradt Erdélyi János iratai között.³² Ennek a történetnek is az a tanulsága, hogy Erdélyi személyes áldozathozatala, hitelképessége és kockázatvállalása nélkül a nagy mű kiadása nem valósulhatott volna meg. Ezért olvasható a *Népdalok és mondák* címlapján, hogy „A Kisfaludy Társaság megbízásából kiadja és szerkeszti Erdélyi János. Pest, 1846, 1847, 1848”. Ezzel a formulával jelent meg Pesten 1851-ben a *Magyar közmondások könyve* is, Erdélyi János másik úttörő alkotása a magyar nép- és nyelvhasználat köréből. A „kiadja” mindkét esetben szó szerint értendő. Amire nem volt képes sem a Tudós Társaság, sem a szépirói közösség, azt nemesen és nagyvonalúan oldotta meg egy pórfiúból lett fiatal tudós.

A szabadságharcot követő önkényuralom éveiben, pataki professzorsága idején tudományos munkásságának filozófiai, bölcséleti, esztétikai vonulata erősödött meg. Herder és Hegel eszmevilágának ismerete nyomot hagyott már az 1840-es években kifejtett nyelvészeti, folklorisztikai munkásságán is.³³ Korábban is jelenlevő filozófiai felkészültsége igazából az 1850–60-as években öltött testet maradandó tanulmányokban, teljesedett ki pedagógiai gyakorlatában és elméleti, tudománytörténeti munkásságában. A hegeli esztétikára alapozott előtanulmányai is először az Új Magyar Múzeum hasábjain, az Akadémia lapjában jelentek meg. Pesti barátaival, író, szerkesztő és tudós társaival levelezés útján tartotta a kapcsolatot. Levelezésének kiadott kötetei arról vallanak, hogy sokat és szívesen levelezett. 1858-ban, amikor újra nyilvánosan működhetett, ismét közgyűlést tarthatott az Akadémia, Erdélyi Jánost az MTA rendes tagjává választották. Székfoglalóját 1859 októberében Apáczai Csere János filozófiai és pedagógiai munkásságáról, az anyanyelven művelt tudomány jelentőségéről tartotta.

Halálhírét 1868 januárjában Arany János jelentette be az Akadémián, méltatva személyében a költő, a bölcsész és a műbíró (a műkritikus) hármas egységét. Akadémiai emlékbeszédet az a Greguss Ágost tartott róla, akinek írói, pedagógiai, esztétikai, filozófiai törekvései a hazai elődök közül Erdélyi János úttöréséhez álltak legközelebb.³⁴ Erdélyit a Magyar Tudományos Akadémia magáénak tartotta életében és magáénak tudja ma is.

32 T. ERDÉLYI, *A Magyar Népköltési... i. m.*, 68. Közli a szerződés teljes szövegét.

33 VERSÉNYI, *i. m.*, 278; PUKÁNSZKY Béla, *Herder hazánkban*, I, *Herder és a népies irány*, Bp., Pfeifer Ferdinánd Könyvkereskedés, 1918 (Német Philológiai Dolgozatok, 23), I, 48–49, 52, 59; K. POSONYI, *i. m.*, 116, 167.

34 *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002*, I–III, főszerk. GLATZ Ferenc, Bp., 2003, I, 301–302, 430–431; MARKÓ László, *Erdélyi János = Uo.*, I, 301. Az akadémikusokról kiadott életrajzi lexikon Erdélyi Jánost bemutató szócikke sajnos több ponton téves adatokat tartalmaz. Tévesen nevezi szülőhelyének az erdélyi Kiskapust. Hibásan teszi meg a *Nemzeti iparunk* (Pest, 1843) címmel megjelent könyv szerzőjének. Titkársága a Kisfaludy Társaságban nem tartott 1860-ig, csupán 1849-ig. 1842. nov. 30-án *Népköltészetéről* címmel tartott székfoglalója nem a Tudós Társaságban, hanem a Kisfaludy Társaságban hangzott el.

DIENES DÉNES

Erdélyi János és a sárospataki kollégium

Erdélyi János és a pataki kollégium viszonyát tekintve sokrétű kapcsolatáról beszélhetünk, ugyanakkor nem példa nélküli, amennyiben a kollégium egy volt jeles diákja kiemelkedő tanáregyeniséggé válik az ősi falak között.

A hányatott sorsú iskola, mire Erdélyi Patakra érkezett – 1824-ben lett pataki diák –, jelentős változásokon ment keresztül.¹ A főépület új falai már álltak, de az építkezés még folyamatban volt, s csak húsz évvel később, 1844-ben zárult le véglegesen. Az 1793-ban alapított jogi tanszék már szilárdan működött, egyre nagyobb számban vonzotta a környező vármegyék nemesi ifjúságát, nagy hatású professzora, Kövy Sándor még élt és tanított. A nyelvújítási küzdelmek emléke még friss volt, de fontosabb, hogy a falak között már az anyanyelv vitte a főszerepet a tanításban, felváltva a századokon át uralkodó latint. Az új tantervben szembetűnő a természettudományok térnyerése, a nemzeti és egyetemes történelem, illetve az irodalomtörténet új szempontok szerinti előadása. A középiskolai szakaszban megjelentek az állandó tanárok, az úgynevezett humaniorum professzorok (4 fő), a korábban is működő akadémiai professzorok (teológia, filozófia, történelem, fizika–matematika) mellett, s a diáktanítók ekkor már csak a legalsó négy classist vezették. A mintegy 4000 lakosú városkában az 1400 diák, melyből mintegy négyszáz az akadémista teológus és jogász, valóságos kis köztársaságban élt, s nem férvén el a falak között, a pataki polgároknál lakott, „gárdákat”, azaz kisebb diákközösségeket alkotva.

A kollégiumi diák

Erdélyi Jánost édesanyja papnak szánta. A tízéves kiskaposi parasztfiút, aki a nagykaposi iskolában megtanult mindent, amit lehetett, édesapja 1824-ben Sárospatakra hozta.² Kiváló előmenetelű, jeles diák volt, s hamar megmutatkozott, hogy a szilárd önérzettel rendelkezők érzékenységét hordozta lelkében. 1830-ban a contrascriba – a senior helyettese – hátrább tette a classisban, ami bizonyos kedvezmények megvonásával járt. A nem egészen igazságos döntés miatt Erdélyi megsértődött, s elhagyta

1 Erről részletesen: UGRAI JÁNOS, „A nemzeti előhaladás nevezetes időszaka” = *A Sárospataki Református Kollégium története*, szerk. DIENES DÉNES, Sárospatak, 2013, 67–108.

2 T. ERDÉLYI ILONA, *Erdélyi János Sárospatakon = A Sárospataki Református Kollégium története: Tanulmányok alapításának 450. éves évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, Sárospatak, 1981, 229–244.

Patakot. Ugyanakkor az otthoni paraszti életformában már nem találta a helyét, nevelősködéssel próbálkozott a Szabolcs vármegyei Kemeccsén Répásy János gyermekei mellett. 1831-ben visszatért a kollégiumba, aláírta az iskola törvényeit – korabeli ki-fejezéssel subscribált –, s ezzel akadémista lett. 1834–1835-ben ismét nevelősködéssre adta a fejét, a zempléni Cselejben, Kolosy József udvarházában tanította a gyermekeket. 1835-ben zárta le bölcsészeti és teológiai tanulmányait. Ezt követően a Gömör megyei Berzétére ment Máriássy Zsigmond fia mellé nevelőnek, e család köreiben öt évet töltött. Ekkor mélyedt el a német és a francia nyelv megismerésében. Visszakísérve Patakra a Máriássy fiút, maga is elvégezte a jogi tanulmányokat, 1837-ben kapta kézbe végbizonyítványát. Tanárai közül elsősorban Majoros András (1788–1854), a költészet tanára gyakorolt Erdélyire meghatározó befolyást. Ő fedezte fel irodalmi tehetségét s vezette be a Nyelvmívi Társaság munkájába, ösztönözve már diákkori irodalmi kísérletekre. A másik tanár, aki példaértékkel bírt Erdélyi János számára, Somosi János (1783–1855), az Akadémia levelező tagja volt, aki dogmatikát, klasszika-filológiát, történelmet és egyháztörténetet adott elő.

A diákságon belüli kapcsolatok is meghatározóak lettek Erdélyi későbbi pályáját tekintve. Szemere Bertalan és Kazinczy Gábor barátsága volt leginkább a meghatározó már a diákevek során is. Szépen emlékezett erről *Patak táján* című versében (1839):

Merre vagytok, régi jó barátim,
Ti egy elbomolt lant töredéki?
Nem jövünk a helyre össze többé,
Új dalt zengnek már Patak vidéki?

Barátságuk és diákságuk színvonalát kitűnően jellemzi, hogy 1832-ben hárman alapították meg a Sárospataki Ifjú Egyesületet, melynek nevében két évvel később meghívták Patakra Kölcsey Ferencet. A költő a meghívásnak ugyan nem tudott eleget tenni, de olyan levelet küldött, amely a kor pataki ifjúságának világos programot nyújtott:

Az én hazám, ez a mi kedves hazánk sok minden híjával van; de vigasztal a remény, hogy a serdülő ifjúság igyekezni fog gazdagabb jövődöt felhozni. Igenis, szeretett barátaim! vigyétek által szép törekvésteket az iskola csendes falain túl, majd a zajló életbe is; s ne feledjétek el soha, hogy a hazáért minden lehetségest tenni szent kötelesség, de tenni csak tiszta, hű keblű egyesületek által lehetséges. Széjjeltartás volt e nemzet férge századokig; azért óhajtom: ez összetartás szelleme, mely benneteket összekötött, terjedő hatalomban kísérjen az életen keresztül.³

A pataki kollégiumból távozó Erdélyi János bölcsészeti, jogi és teológiai tartalmú magas műveltség mellett magával vitte a költészet szeretetét, és a népköltészet értékeinek felismerését. Protestáns hite erős predesztinációs karaktert nyert, ami jól összeillett szilárd, hajthatatlan jellemével.

3 SIPOS István, *Jövőt építő elődeink: Jeles személyek Sárospatak múltjából*, Zempléni Múzsza, 8(2008)/3, 28–34, itt: 30.

A visszatekintő diák

Az elkövetkező években Erdélyi távol volt ugyan Pataktól, egy ideig mégis meghatározta mindennapjait az iskola jelene és jövője. Három cikket közölt a Társalkodó című lapban a sárospataki iskoláról, s általában a protestáns tanügyekről.⁴ Keményen, több helyen kifejezetten nyersen bírálta a kizárólag a teológusok és jogászok képzését célzó intézményeket. Hiányolta a polgárosodás tervszerű, tudatos elősegítését, a minden tantárgyra kiterjedő magyar nyelvű oktatást, s fájjalta a filozófiai szellem háttérbe szorulását a teológiai gondolkodással szemben. Álnéven írt vitairatai óriási felzúdulást váltottak ki a Bodrog partján. Előéletére, szókimondó ifjúságára emlékezve többen is jól sejtették, hogy ki a szerző, noha biztosak nem lehettek benne. Mindenesetre – Zsarnay Lajossal az élen – nagy súlyt helyeztek a támadás visszaverésére, a hagyományos, teológiai meghatározottságú akadémiai tananyag védelmére.

A kollégiumi tanár

A sárospataki kollégium a szabadságharcot követő években egyébként is viharos történetének legválságosabb éveit élte át. Az egyházkerület vezetése az iskola létének megtartását és megszilárdítását azzal próbálta biztosítani, hogy kiemelkedő személyiségeket igyekezett megnyerni a kollégium vezetésére vagy a tanításra. Így merült fel az akkor már közismert és elismert Erdélyi meghívása. Az eset a korabeli református egyházpolitikában nem egyedülálló: hasonló megfontolások alapján került Arany János Nagykőrösre, a Tiszáninneni Egyházkerületben pedig Lévy József a miskolci református líceumba.

Ugyanakkor Erdélyi pataki meghívásában nem volt teljes egyetértés. Zsarnay Lajos rektor-professzor fogalmazta meg azokat az aggályokat, amelyek ugyan tartalmukban igazak voltak, valójában azonban a személyes ellenérzések elfedésére szolgáltak. „Erdélyi János úr [...] a forradalomban kompromittálva volt nagyon, ami, ha felsőbb helyen is tudatnék, úgy meghívása sem magára sem iskolánkra nem lehetne hasznos” – írta 1851 augusztusában az egyházkerület püspökének.⁵ A kerület vezetése azonban jól tudta, hogy maga az iskola is jelentősen kompromittálta magát a szabadságharcban nemzetőr és honvédtiszt tanárai (Páلكövi Antal, Csoma Mihály) és honvéd diákjai által, így ez az érv nem lehetett kellően hatásos. Erdélyit meghívták, aki 1851 végén foglalta el a bölcsészeti katedrát. Filozófiai, hazai és egyetemes irodalomtörténeti, esztétikai és pedagógiai stúdiumokat tartott. Közben válogatásgyűjteményt publikált a magyar közmondásokból, népmesékből és népdalokból. (Diákjait bevonta a gyűjtésbe!) Tankönyvet írt az irodalomtörténeti kurzusaihoz, és kisebb prózai műveiből is válogatást tett közzé. Sárospatakon új kedvre, új erőre kapott.

4 T. ERDÉLYI, *i. m.*, 232–235.

5 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, B. LXXII. 32.141.

A rektor-professzor

A pataki hagyomány úgy tartja, a kollégiumnak kulcsszerepe volt a neoabszolutizmus elleni országos protestáns, majd pedig a magyar nemzeti ellenállás megszervezésében. Az kétségtelen, hogy a sárospataki iskola előjárói alig titkoltan csak formálisan voltak hajlandók megfelelni a bécsi centralizációnak. Már-már kihívóan jelentették például, hogy a könyvtár számára beszerezték az Entwurf által előírt tankönyveket – és eközben a cenzúrát megkerülve önálló tankönyveket publikáltak. Még a kollégiummal egyébként szimpatizáló kormányzati vagy megyei megbízottak is elborzadva tapasztalták, hogy milyen nyíltan veszik semmibe a német nyelvű oktatásra vonatkozó kötelezettségeket. Árvay József fogalmazta meg utólag, hogy az előjáróság „kockára tette az iskola létét, hogy ne veszélyeztesse a nemzet érdekeit”.⁶

Valóban: miközben a legtöbb jelentős református gimnázium (Debrecen, Nagykőrös, Kecskemét, Máramarossziget, Marosvásárhely) 1856-ban már mindenben megfelelt a legszigorúbb előírásoknak is, s így nyilvánossági jogot szereztek, Sárospatak hazardjátékot játszott. A politikai-elvi kérdésekben megmutatkozó szilajság azzal fenyegetett, hogy a nyilvánossági jog hiányában elnéptelenedik a kollégium. Ennek felvállalása annál is tiszteletre méltóbb, mivel az iskola szinte teljes kiürülése nagyon közeli élménye volt a tanároknak: a szabadságharc leverése után alig 150 diák mérészkedett vissza a korábban tízszer népesebb iskolaépületbe. S a kényszersorozástól félve még ezek a diákok is gyorsan szétszéledtek, s csak hónapok múlva indulhatott meg a tanítás. A saját bőrükön tapasztalhatták tehát meg a tanárok az egzisztenciális megsemmisülés lehetőségét. Ám még ezt is felvállalták, s felvették a harcot.⁷

A vállalkozás sikerrel járt. 1859 decemberében Széphalomban Kazinczy Ferenc születésének centenáriumi ünnepségét Erdélyi készítette elő. Ez a demonstráció négyezer vendég részvételével zajlott le. Majd Lorántffy Zsuzsanna halálának bicentenáriuma ürügyén szintén az ő vezetésével nagyszabású ünnepséget szerveztek a kollégium háromszáz éves fennállásának megünneplésére. (A hagyomány szerinti tényleges időpontban, 1831-ben a kolerajárvány miatt nem kerülhetett erre sor.) A kétnapos sárospataki rendezvény során a korabeli becslések szerint mintegy 25–26 ezer látogató kereste fel Patakot. Sajátos tüntetés volt ez a protestantizmus hagyományos autonómiája és a nemzet függetlensége mellett. Erdélyi nagy gondossággal gyűjtötte össze és szerkesztette meg az elhangzott beszédek gyűjteményét és az esemény krónikáját.⁸ Erre az alkalomra írta meg és függesztette ki a főépület homlokzatára nevezetes, a kollégium küldetését összegző kétsorosát:

6 BARCZA József, *A Kollégium története 1849-től 1919-ig = A Sárospataki Református Kollégium története* (1981), i. m., 155–201.

7 UGRAI János, *Főgimnázium és főiskola: A kollégium a kiépülő modern oktatási rendszerben = A Sárospataki Református Kollégium története* (2013), i. m., 112.

8 *A Sárospataki Református Főiskola háromszázados ünnepe*, Emlékkönyvbe foglalta ERDÉLYI János, Sárospatak, 1860.

Három Fáklyám ég:
Hit, haza, emberiség.

Az eredeti cél, a kollégium évszázados fennállásának megünneplése kiegészült a kollégium megmaradása melletti tüntetéssel. És a reményteljes örömmel is: az iskola néhány héttel korábban kapta vissza az uralkodótól a szabadságjogait. Az Erdélyi vezetete pataki ellenállás országos hírére és jelentőségét híven jellemezte Pálffy János kortárs politikus és író, aki 1853-ban e sorokat vetette papírra:

Erdélyi egyike azon nagyon kevés számú, becsületes, eszes, józan felfogású férfiaknak, tele kedéllyel, minőket az Isten csak jókedvében teremt néha [...]. Ő lelke mélyéből gyűlöli a zsarnokságot s keze alól kikerülő tanítványai bizonyosan nem lesznek az osztrák barátai [...]. Most is ezen iskola az egyetlen az országban, mely meg nem adta magát az osztrák tanrendszerének, s inkább nélkülözi az úgynevezett nyilvánosság előnyeit, mintsem szabad tanrendszerétől elálljon. Ebben a főérdem Erdélyit illeti.⁹

Emellett az iskolai életet is irányította a maga teljes komplexitásában. A népiskolai tankönyvek problémájától a gazdasági kérdésekig mindennel foglalkozott. Szinte minden egyházkerületi gyűlésen részt vett, ahol nyers szókimondása dacára megfellebbezhetetlen tekintélyre tett szert. Vitákat döntöttek el megszólalásai, kiterjedt összefogásra ösztönöztek kezdeményezései. Meghatározó módon működött közre a jogakadémia megszervezésében, a sárospataki nyomda átalakításában és fejlesztésében, s a tanítóképezde útra indításában.¹⁰

A főkönyvtárnok

Erdélyi János 1863-tól töltötte be ezt a tisztelet Sárospatakon. Átfogó programot készített a könyvtári rendtől az olvasószolgálaton, az anyag állagmegóvásán keresztül a szakmai személyzetig terjedően. Nem értett egyet azzal, hogy a teremkönyvtárat megnyissák a kíváncsiskodó látogatók előtt: „A könyvtárat csak mohóságból nézik, látogatják a felső művelt rendűektől a közrendű szolgálókig. Ez nyilvánosság, és a nyilvánosság protestáns dolog... de a könyvtár el lehet nélküle.” Nehezményezte azt is, hogy valaki azért kölcsönöz a könyvtárból, „hogy lefekvés előtt, vagy elalvás végett olvashasson”. Erdélyi szeme előtt a külföldi tudományos könyvtárak lebegtek, s a patakit is ezekhez hasonlóan praesens könyvtárként óhajtották működtetni. A szakrendet is a külföldi egyetemi példák nyomán alakította ki. 16 szakrendi osztályt sorolt fel. A mintegy 25 ezer kötetet két hónap alatt rendezte el ennek alapján.¹¹

9 SIPOS, *i. m.*, 30.

10 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, B. LXXIV. 34.122; B. LXXII. 33.246.

11 SZENTIMREI Mihály, *Erdélyi János mint főkönyvtárnok* (kézirat), Sárospataki Református Nagykönyvtár, An. 12.438.

Egyik legfontosabb pataki vállalkozása a Sárospataki Füzetek című folyóirat megalapítása volt.¹² A hangsúlyosan protestáns szellemiségű, a független gondolkodásnak fórumot teremtő tudományos folyóiratot 1857-ben indította Erdélyi. Az eredeti célkitűzés szerint a megjelentetett írások fő tárgyköre az egyház, a nevelés, a bölcsészet, valamint az irodalom volt.

Erdélyi János a szellemi megújulásba vetett erős hittel vette kezébe a tollat, s az általa vezetett irodalmi-tudományos vállalkozást az ébresztés eszközeként vallotta:

[...] ha emez, az országnak központjátul messzi eső kis városban, mely még csak megyei főváros sem, veti föl magát a tünemény, ez oda látszik mutatni, hogy az irodalom iránti közönynek, a vidékek szellemi pangásának ütött a végóra: de másrésztől örömmel sejtjük, minő vallásos és egyházi buzgóság fog majd nyilatkozni más helyeken, melyek Sárospatakot szellemi tevékenység dolgába mindig meghaladták.

Ezt az ébresztést a tudomány és hit harmóniájában kívánta folytatni: „a tudomány oly mély bensőség, mint a hit, s ha ez szent, amaz igaz, sőt csak az igaz, ami szent, és megfordítva: így emberi méltóság nélkülök nem is képzelhető”.¹³

A Füzetek megjelenését negyedévenként tizenöt íven tervezték, de már az első megjelenés után – előfizetői kérésre – évi tíz alkalomra módosították, hat ív terjedelemben. Egy évre postai szállítással 6, egyébként 5 forint volt az előfizetési díj.

A folyóirat fogadtatása kedvező volt, bár Erdélyi János kis malíciával jegyezte meg: „kedvező visszhangra lelénk az irodalomban, az egyes gondolkodásába közel és távol, és inkább távol, mint közel”. Erre az adott okot, hogy némelyek eleve bukott vállalkozásnak ítélték a Füzeteket, mert Sárospatak nem megfelelő irodalmi központ, s a Patakkal szembeni fenntartások előítéletes megnyilvánulásokban kaptak hangot: „Származhatik-e Názáretből valami jó?... itt Názáret annyi, mint Patak, Sárospatak.” Erdélyi elismerte ugyan, hogy Patak nem Pest, de azt vallotta, hogy nincs pesti és pataki irodalom, csakis kizárólag magyar irodalom. A Pesti Napló augusztus 6-ai száma „égető szükség”-nek nevezte a pataki vállalkozást, s nagy elismeréssel méltatta az első számot. Hasonló volt a fogadtatás Erdély szívében, Kolozsvárott is. Gróf Mikó Imre, az erdélyi tudományos és politikai közélet kiemelkedő alakja így írt a szerkesztőnek 1857. szeptember 6-án:

Ideje is volt, sőt mondhatnám, végső percén állott már az idő, hogy mi magyarhoni és erdélyi protestánsok is fennmaradásunkra valamit tegyünk... Én osztom önök programi nézeteit, feladatuknak buzgó megoldásától nemzetünkre s anyaszentegyházunkra sok jót várok, szívéből kérem arra Isten áldását.

12 DIENES Dénes, *A Sárospataki Füzetek története 1857–1905*, Zempléni Múzsza, 7(2007)/2, 42–47.

13 *Szerkesztői előszó*, Sárospataki Füzetek, 1857, 5.

Ugyanő másfél év múltán fokozott lelkesedéssel méltatta a patakiak munkáját:

Nem tehetem, hogy ne nyilvánítsam önnek, tisztelt tanár úr, mennyire örvendek e korszerű vállalat naponkénti szilárdulásán [...]. A tér, melyet önök művelnek, rég várt avatott, hű és buzgó munkásaira. Legyen áldás a nemes igyekezőkön!... igyekezzenek még tovább is gazdagítani egyházi irodalmunkat, éleszteni a vallásos érzelmet, terjeszteni a szabad és józan gondolkodás világát.¹⁴

Eleinte kifejezetten erőteljes külföldi orientáció jellemezte a periodikát – túlsúlyban voltak a nemzetközi kitekintést biztosító tanulmányok és recenziók. Nagy tanulmányokat olvashatunk a skót protestantizmustól a porosz iskolázásig, Pestalozzi munkásságától John Wycliffe hatásáig, a franciaországi presbiteri egyház történeti hagyományaitól a zürichi reformált egyház megalapításáig sokféle témáról. Ekkor a hazai írásokat még szinte kizárólag a neveléstörténettel, az iskolázás megszervezésével, illetve az egyházalkotmány kérdéseivel összefüggő témákban közölt a lap. Hangos fogadtatásra talált a vállalkozás, országos visszhangot sikerült vele kiváltani. Akik korábban féltették Erdélyit attól, hogy visszaköltözzön Patakra, örömmel érzékelhették, hogy nem törte őt meg a vidéki lét.

Válság és távozási szándék

A kollégium életében számos feszültség halmozódott fel a 19. század második felében. A sokáig húzódo bizonytalanság a nyilvánossági jog elnyerése ügyében csak tetézte azokat az egzisztenciális gondokat, amelyek elsősorban az intézmény tanárainak életét jellemezték. Az anyagi természetű gondok és bajok közepette kezdett elszigetelődni az az Erdélyi János, akiről úgy vélték, hogy ezek a gondok elkerülik. Hangos sikerei, országos népszerűsége, Pesten rögzült szokásai, öltözködése, a kisvárosi átlagnál hivalkodóbb háza előbb irigyeket, majd haragosokat szült. Amikor pedig Erdélyi egy belső tantestületi vitának Pálkövi Antal kollégáját nehéz helyzetbe hozó anyagát a Magyar Sajtó országos lap hasábjain 1861-ben közzétette, az ellene irányuló, lappangó ellenszenv nyílt ellenségeskedésben robbant ki.¹⁵ Ma már nagyon nehéz megtalálni azt a motivációt, ami Erdélyit a sajtónyelvűség felhasználására indította, de akármi is volt ennek oka, elhibázott lépésnek tűnik. A kollégái önértetét ugyanis annyira megsértette, hogy régi barátait vesztette el, szinte csak szerkesztőtársa, Hegedűs László zempléni esperes tartott ki mellette egyedül. Időközben az őt támogató Apostol Pál püspök elhunyt, utódja 1860-ban az a Zsarnay Lajos lett, aki két évtizeddel korábban a lehangosabban emelte fel a szavát a kollégiumot bíráló cikksorozat ellen, s aki – mint láttuk – nem támogatta meghívását Patakra. Erdélyi kendőzetlen nyíltsága, szókimondása sokszor adott okot félreértésekre, és sokakat sértett. Így romlott meg például

14 Az idézetek helye sorrendben: Sárospataki Füzetek, 1857, 240, 239; 1857–58, 992; 1858–59, 1000.

15 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, C. LXXXII. 40.213.

a viszonya Tompa Mihállyal a Sárospataki Füzetek egyik cikke miatt, mielőtt még szorosabb ismeretséget köthettek volna.¹⁶ Miközben egyre fogytak Erdélyi szövetségesei, az egészsége is megroppant: évekig nem tudott kilábalni súlyos tüdőbetegségéből. 1863 végén három hétig lebegett eszméletlenül élet és halál határán.

Súlyos krízisbe került tehát Erdélyi élete. Ennek hatására előbb a Füzetek szerkesztéséről mondott le, kilépett a kollégium legfőbb irányító testületéből, a gazdasági választmányból, majd a tanítást is abbahagyta.¹⁷ A Sárospataki Füzeteket 1859-től Árvay József, majd Antalfi János szerkesztette. Komoly irányváltást is jelentett ez a lap életében. A külföldi kitekintések száma megritkult, s egyre inkább a protestánsok állammal szembeni autonómiatörekvéseinek, valamint az egyházkerület népiskolai szervezőmunkájának vált a fő fórumává. Rendszeresen közölték a különböző oktatási tervezeteket, itt vitatták meg a kisiskolák felállításával összefüggő szervezeti és tartalmi kérdéseket. Erdélyi nélkül a Füzetek mind inkább elveszítette kezdeti különleges státusát, s becsúszott az egyházpolitika és egyházi élet szervezésének aktuális gondjaiba. Nem véletlen, hogy a félig-meddig már visszavonult, csak a főiskolai könyvtár rendezéséért felelős Erdélyi 1864-ben úgy vette vissza a szerkesztői feladatokat, hogy feltüntette: új folyamat indít a lap történetében. Ismét tágítani kezdte a Füzetek horizontját. Az egyházi tárgykörön túlra merészkedett, s újra hangsúlyozta a külföldi szempontok és példák megismerésének fontosságát. Ebben az évfolyamban ennek megfelelően helyet kaptak klasszikus bölcsészeti (költészetani, állattani, civilizációtörténeti, filozófiai, etikai stb.) írások is.

De ekkorra már energiái megfogyatkoztak. Az intrikák és az ismét előtörő betegség nyomán úgy döntött: szakít Patakkal. Áruba bocsátotta házát, szőlőjét, s elhárította, idős napjait Pesten éli le. A búcsú pillanatát azonban nem élhette meg. Néhány héttel a tervezett költözködés előtt, 1868. január 23-án szívroham végzett vele.

16 Sárospataki Református Nagykönyvtár, Kézirattár, Kt. 1007–1011.

17 Sárospataki Református Kollégium Levéltára, C. LXXXVI. 42.586.

KOROMPAY H. JÁNOS

Erdélyi és Arany: két életmű találkozása

Erdélyi és Arany ismeretségének története három szakaszra osztható. Az 1840-es években Erdélyi János Pesten élt, Arany pedig Szalontán; Világos után Erdélyi Sárospatakon, Arany Nagykőrösön tanított; 1860-ban Arany a fővárosba költözött, de legszívesebben Szalontára tért volna vissza, Erdélyi pedig tovább tanított Sárospatakon, de inkább Pesten szeretett volna dolgozni. Erdélyi a pályája elején, Arany idősebb korában került a tudomány országos irányítói közé, s az idézett helyszínek közötti feszültségek és hullámzó vágyak nemcsak konkrét, hanem szimbolikus jelentéseket is hordoznak. Arany mindvégig szülőföldje vonzáskörében élt, ami reményei szerint családi nyugalmat és nagyobb függetlenséget jelentett volna az őt egyre inkább fenyegető kultikus tisztelettel szemben; a mellőzött Erdélyi viszont, a sárospataki konfliktusokon túlemelkedve, ismét központi kezdeményezővé válhatott volna a fővárosban.

Életpályájuknak, határon túlra került szülőföldjükkel kezdve, számos közös pontja van: sokadik gyermekként születésük, szegénységben való neveltetésük, szülei korai halála, a sárospataki, illetve debreceni református kollégiumban való tanulásuk, irodalmi munkákkal való jelentkezésük Bajzánál, illetve a Kisfaludy Társaságnál. Mindketten előkelő nemesi családnál, majd egyházi intézményben oktattak, ahová 1851 őszén, szinte egy időben hívták meg őket; kevesen tudják, hogy Erdélyit Nagykőrösről is megkeresték.¹ Tagjai voltak az Akadémiának, amely Aranyt titoknokká, majd főtítkárrá választotta, akárcsak a Kisfaludy Társaságnak, amelynek Erdélyi kezdetben titoknoka, Arany pedig, jóval később, igazgatója lett. Erdélyi a szabadságharcban való aktív részvétele miatt bujdosni kényszerült, Arany is hónapokig várta a letartóztatást. Erdélyi, mint rektor, a sárospataki kollégium ispánja, azaz mindenese lett; Arany sokáig vezette, szintén nagy fáradtsággal, az Akadémia adminisztrációját, amelynek titkárává 1865-ben nem Erdélyit, hanem őt választották meg. Több lapot, illetve folyóiratot szerkesztettek: Erdélyi csaknem szünet nélkül, Arany pedig pesti időszakában. Erdélyi első házasságából egy, a másodikból négy gyermekét temette el; Arany, tudjuk, Juliskát siratta meg. A fiatalon özvegyé vált Erdélyi – ahogy írta – „rémitő szabadságában” járta be Nyugat-Európát;² az öregedő Aranyt csak Karlsbadig vitte el betegsége.

1 T. ERDÉLYI Ilona, *Erdélyi János költészete* = ERDÉLYI János *Összes költeményei*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, IVANCSICS Evelin, VÁRADI Eszter, utószó T. ERDÉLYI Ilona, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007 (Kötelező Ritkaságok, 6), 492.

2 ERDÉLYI János *Levelezése*, I, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 2; a továbbiakban: *EJLev I.*), 215.

Olvasták, elismerték és tisztelték egymást, s írtak és íratnak is egymásról. „[A] kritika Erdélyi és Henszlmann vezérlete alatt új korszakot nyit meg Bajza után” – mondta ki Salamon Ferenc Arany János Szépirodalmi Figyelőjében,³ igen hamar, másfél évtizeddel a Magyar Szépirodalmi Szemle megjelenése után. Arany az Akadémia titkáráként ezekkel a szavakkal jelentette be 1868-ban Erdélyi halálát:

Költő, műbíráló, bölcész: e három jelesség összhangzatban fejlett s jutott érettségre nála; mint költő, néhány darabjában senki mögött nem, – mint műbíráló, az egyetemest a nemzetivel kapcsolva, mindenkor a jelen színvonalán áll, s tetemes része van benne, hogy költészetünk a hazai föld érintése által megizmosodjék; mint philosoph, éppen hazai bölcészletünk kisded pantheonjának oszlopait rakja vala, midőn a kérlelhetetlen halál, a még csak 54 éves férfit [..] oly váratlanul kivágta sorainkból.⁴

Erdélyi így jellemezte Arany költészetét: „mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván új költői világnézetet alapít meg”.⁵ *Kisebb költeményeit* így dicsérte meg: „a lantos költészet újabb kora benne kapta meg eddigelő legméltóbb képviselőjét; [..] a szépirodalom fejlődésében ő haladási fokot képez; [..] nemcsak sikerrel használá fel a népi elemet, hanem öntudatossággal is kötötte össze, mi nagy dolog”.⁶

Szellemi kapcsolatuk 1846-ban vált személyessé. Erdélyi, aki a Kisfaludy Társaság titkáráként vette át a benyújtott pályázatokat, tanúja és egyik elősegítője volt Arany felfedezésének. Az *elveszett alkotmány* egyik bírálójaként úgy összegezte véleményét, hogy „ezen pályairatban vannak meg legtisztábban és előlegesen mindazon kellékek, melyek eposzban megkívántatnak”, s hogy „élethű festését látjuk benne a mai magyar életnek”.⁷ Ő váltott levelet a szalontai lelkésszel az ügyben, hogy a beküldött mű nem álnéven érkezett; ő küldte vissza Aranyhoz a kéziratot, kérve a nyelv- és verstani hibák javítását;⁸ s ő kapta meg a művet azzal a kísérőlevéllel, amely a könyvsajtót „az írói erény jutalmául s írói bűn ostorául” tekintette.⁹

Még komolyabb szerepet játszott a *Toldi* keletkezésében. 1845-ben *Vörösmarty minden munkáiról* írott tanulmánya (az *Életképek* melléklapjában, az Irodalmi Őrben) foglalta össze felfogását a nemzeti eposzról, amely „a magyar irodalomban mindeddig sincs megírva”; szükséges, hogy a hagyományokat stúdiumok helyettesítsék, illetőleg pótolják; „a nemzet legét, legjavát” képviselő költő így gyűjtse össze, és adja át mindazt a népnek, ami annak gyermekkoráról megtudható, hiszen, mint a népdalt, el tudja fo-

3 *Zord idő: Történeti regény*, Szépirodalmi Figyelő, 2(1862), II/5. (jún. 5.), 69.

4 ARANY János *Összes művei* (a továbbiakban: *AJÖM*), XIV, szerk. GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1964, 252.

5 ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar irodalomból* = Uő, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 14; a továbbiakban: *ITP*), 252.

6 ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* = *ITP*, 267.

7 *AJÖM* I, szerk. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 223.

8 1846. dec. 10. előtt. *AJÖM* XV, szerk. SÁFRÁN Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975, 36.

9 1846. dec. 10. Uo., 38.

gadatni magát a hőskölteményt is.¹⁰ Arany János ismerte ezt a tanulmányt: „Egyébként én még Pesti Divatlapot és Életképeket is olvasok, külön társaságban” – írta Szilágyi Istvánnak.¹¹ Minden jel szerint ez is hozzájárult ahhoz, hogy Arany a „népies eposz” gondolatával foglalkozzék. Az eposzok forrásait Erdélyi szerint „már messze vitték az élettől, valami ködbe, szürkületbe, »üres égbe«, hol sem adat, sem hagyomány”.¹² Ő is azt kereste, amit Kölcsey „a hajdankor mesés ugyan, de hitelt talált tüneményei”-nek nevezett,¹³ és amit Arany mint epikai hitelt igényelt.¹⁴

Mint a munkáit kiadó és magyarázó T. Erdélyi Ilona írja: „irodalmi programjának tökéletes megvalósulását látta” a *Toldiban*.¹⁵ 1847 elején ismét ő értesítette Aranyt s toldotta be a mű kéziratába az utólag megkapott szakaszokat; Petőfi tőle kérte és olvasta el annak szövegét. A Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent jellemzése szerint Arany „a népi és művelt költő tulajdonait, a legfényesb sikerrel tudá egyesíteni Toldijában”.¹⁶ Költészetfelfogása is hatott Aranyra, aki ezt írta Szilágyi Istvánnak: „Aesthetikai utam az individualizálás elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többit maga csinálja”,¹⁷ s a Magyar Szépirodalmi Szemlének arra a számára hivatkozott, amelyben az *Egyéni és eszményi* első része megjelent. Petőfihez is így fordult: „Aesthetikai elvem (ha ugyan van valamilyen) határozottan az *egyéniség* (individualitát) elve”.¹⁸ Erdélyi az ugyanott, 1847 elején megjelent, *Berzsenyi Dániel összes művei* című tanulmányában Jean Paul felfogását értelmezve ezt írja: „Ennél ugyanis arról van szó, mennyire volt kiművelve a görög ízlés az ideal és egyéniség (Individualitát) fogalmai körül”.¹⁹

Az „egyéniség vallása” Erdélyi János számára együtt járt az erkölcsi és esztétikai világnézettel, „a szabad emberiség, vagy emberi szabadság vallásával, – hogy csak a tiszta egyéniség igazán emberi méltóság; s ennek a művészetben visszaadása legfőbb dicsőség”.²⁰ Vörösmarty *Cserhalom* című művével szemben – amelyet nem tekintett hőskölteménynek – az volt a legfőbb kifogása, hogy nem látta a „tetre határozó előleges akaratot, tervet, szándékot, tehát *célt* és *eszközt*” s „az eszköznek a cél felé vivő munkásságát és utait”, pedig szükséges, hogy „fatalisticus esetnél nemesebb valami, azaz, emberi, önkényti szabadság, és így belső kényszerűség (Nothwendigkeit) vigye

10 ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái = ITP*, 65, 53.

11 1846. febr. 22. *AJÖM XV*, 28.

12 ERDÉLYI, *Vörösmarty Mihály... i. m.* = *ITP*, 30.

13 *Nemzeti hagyományok = Kölcsey Ferenc összes művei*, szerk. SAUDER Józsefné, SAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 507.

14 *Dózsa Dániel: Zandirhám = AJÖM XI*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 11.

15 T. ERDÉLYI Ilona, *Arany János és Erdélyi János kapcsolata, Az Arany János Társaság Évkönyve*, XIX, Nagykőrös, 1984–1985, 8.

16 *Honderű, XII–XVI.* = ERDÉLYI János, *Irodalmi, színházi közéleti írások és beszédek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 19; a továbbiakban: *ISzKÍB*), 118.

17 1847. szept. 6. *AJÖM XV*, 137.

18 1847. szept. 7. *Uo.*, 142.

19 *ITP*, 142.

20 ERDÉLYI, *Vörösmarty Mihály... i. m.* = *ITP*, 97.

az eseményeket”.²¹ Ha az általa sokat idézett és követett Hegel *Esztétikájához* viszonyítunk, arra a következtetésre jutunk, hogy Erdélyi drámai hőst kívánt volna látni, hiszen ott a drámában a belső akarat mindennek a lényegi meghatározója, míg az eposzban, írja Hegel, a körülmények és a külső véletlenek ugyanúgy érvényesülnek, mint a szubjektív akarat; az emberi cselekvést kívülről történőnek látjuk, s az emberi tettek meghatározói és létrehozói legalább éppolyan mértékben a körülmények.²²

Erdélyi elemzése nem különböztette meg a drámai és az eposzi hőst. Ha Vörösmarty elbeszélő művére is érvényes a műfaji határokon túllépő drámai hős normája és a jellem meghatározta cselekvény törvénye, akkor egyetemesnek tekinthető az is, amit a kritikus a színművekről szólva állít az emberi akarat szerepéről:

A mai drámában legfőbb uralkodás az egyéniség: előtte a *sors és eset* [azaz véletlen], a régi drámának *fővívői, másod rangba* süllyedtek, s e pont miatt örökre elváltunk a régiektől, [...] minden tettek az önakarattal bíró egyénben vagyon kezdete s oka, innen minden az ő nyakára esik vissza, és az ember, ha nyögi a megtorlást, úgy lakol, mint arra méltó [...]; míg ellenkezőleg ha – mint a régi drámákban – egy boszuálló isten haragja keveri bajba, veszélybe a szegény halandót; [...] szóval: ha külső szükség ragadja nyakon és minden szenvedésbe hurcolja el az embert; ha az emberrel idegen akarat rendelkezik: akkor neki nincs szabad akarata, ő nem egyéb, mint a sorssal bikaviadalban birkózó szerencsétlen, az istenek boszantó gyönyörűségére.²³

Korszak és felfogás teszi eszerint elavulttá azt, ami külső, s időszerűvé, ami belső okból következik: az tehát, hogy a jellemből következik a cselekvés és annak felelőssége, ember- és világszemléletéből fakad.

Drámai hős és szabad akaratból származó cselekvés: ez Erdélyi irodalmi és életbeli eszménye.²⁴ Nem véletlen, hogy a cselekvést szegezte a világfájdalommal szembe, hogy nem eposzt, hanem drámákat írt, hogy ő írta a Magyar Szépirodalmi Szemle színházi bírálatait, hogy 1848-ban vállalta a Nemzeti Színház vezetését, s hogy így mutatkozott be levelében: „én magam embere, magam ura és szolgálja, de magam műve is vagyok”.²⁵ Érthető, hogy a szó etimológiai értelmében is megkülönbözteti a cselekményt: „cselekvény csak ott lehető, hol jellem rajzoltatik, különben az csak esemény, csak történet”, s megrója azt a költői elbeszélést, amely nem felel meg „azon kívánalomnak, hogy lélekállapot és helyzetek összeütközéséből, saját s épen azon körülményekben lehető

21 Uo., 59.

22 „Ich sagte bereits früher, daß im Drama der innerliche Wille, das, was derselbe fordert und soll, das wesentliche Bestimmende sei und die bleibende Grundlage ausmache von allem, was vor sich geht. [...] Im Epos aber gelten die Umstände und äußeren Zufälle in dem gleichen Maße als der subjektive Wille, und was der Mensch vollbringt, geht an uns wie das vorüber, was von außen geschieht, so daß die menschliche Tat sich nun auch ebensosehr durch die Verwicklung der Umstände bedingt und zuwege gebracht erweisen muß.” Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ästhetik*, Berlin, 1955, 963.

23 ERDÉLYI, *Vörösmarty Mihály...*, i. m. = ITP, 98.

24 Bővebben lásd KOROMPAY H. János, *„Jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 248–250.

25 *EJLev* I, 125.

cselekvési módot, azaz egyéni cselekvényt fejleszsen, s a pusztá történetit lélektanilag történetivé is tegye”.²⁶

Erdélyi úgy értelmezte az eleve elrendelés tanát, hogy „az emberre ott vár a kötelességteljesítés, ahol a gondviselés munkássági körét kijelöli”,²⁷ küldetését tehát a sorsa rendelte el; a népdalban is az „öröktöli végzet” nyomát látja: „megesett már rajtam, mi meg akart esni”.²⁸ A körülmények nehézségeivel küzdve viszont azt kérdezte, hogy „van-e hát nekem szabad akaratom, vagyok-e hát én erkölcsi lény? Mert bizonyos, hogy tekintetben kell venni az idők és korok alkalmait, meghallgatni a jó tanácsot, engedni a jóakarók intéseinek. Igen, de hol lesz akkor a férfi, aki magát minden hatások ellen és között, ha villanyerővel bírnak is fel tudja tartani? És ez a nagy dolog!”²⁹

Arany a *Zrínyi és Tasso* című munkájában írja:

A drámai hős felidézi a sorsot maga ellen, dacol, küzd vele, s e küzdés alatt bámulatos erőt fejt ki; de mihelyt a fátum legyőzhetlen voltát megismeri, azonnal zsidbad erélye, vergődik ugyan még, de csak magát hálózza be vergődése által, s küzdelme nem küzdelem tovább, hanem a haldokló vonaglása. Ellenben az eposz halálra jegyzett hőse már az első perctől megadja magát a sorsnak; de épen e megadás által tünteti ki nagyságát. [...] Szóval, a tragikai hős bátor a sors ellen, *míg* leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, *noha nem* hiszi annak.³⁰

Erdélyi ideálja tehát egy elrendelt küldetését a fennálló rend ellenében megvalósítani akaró drámai hős; a végzetrel szembeni nyugodt elszánást csodáló Arany eszménye pedig – mint azt Dávidházi Péter monográfiájából tudjuk³¹ – az eposzoké. Arany Homérosz- és Shakespeare-csodálata úgy függött össze életművével, hogy eredeti költészetében a nagyepikum valósult meg, *Endre király* című drámáját viszont megsemmisítette, s ilyen vonzalmi csak Shakespeare- és Arisztophanész-fordításaiban maradtak ránk.

Az – Erdélyi Zsuzsanna szavával – „két ellentétes alkatú, de azonosra törekvő ember”³² másként alkotott és másként élt. Ez a különbség azonban csak domináns módon érvényesülhetett: Erdélyi életében több volt a konfliktusokkal is járó kezdeményezés, de került olyan helyzetbe, amelyben így jellemezte magát: „Szerencsétlenségem, hogy nem vagyok egészen magamé, s nem lehetek egészen az irodalomé. Rendeltetés-e vagy csak esetleg, mindegy: követem s megyek ide oda, mint a ki el-

26 ERDÉLYI János, *Frangepán Kristófné: Költői beszély. Irta Garay János*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. márc. 7., 154.

27 ERDÉLYI János, [*Pálóczi Horváth Simon búcsúztatása*] = *ISZKÍB*, 513.

28 ERDÉLYI János, *A magyar népdalok* = Uő, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 13), 142.

29 *Uo.*, 512.

30 *AJÖM X*, szerk. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962, 366–367.

31 DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 138–150.

32 ERDÉLYI Zsuzsanna, *Arany János és Erdélyi János kapcsolata*, Az Arany János Társaság Évkönyve, XIX. i. m., 16.

tévedt, s keresi a rendes utat.”³³ Aranynak már levelezése is bizonyítja visszahúzó-dóbb és kibékítőbb természetét, de lázadásai neki is voltak, a kollégium otthagytásától *A nagyidai cigányokig*, a *Bolond Istókban* megénekelte villámcsapástól a kitüntetetés holtig tartó keresztjéig.

A „rendeltetés” szó mindkettőjük felfogásában központi jelentőségű. A költészet rendeltetése – írta Erdélyi *Az ember tragédiájáról* – a világvigasztaló hivatás.³⁴ „[A]z isten rendelésében nincsen haszontalanság”; „Rendeltetésem pályafutásain” – idézte ugyanő Mikest és Berzsenyit.³⁵ A 19. század történelemformáló törekvéseiről pedig így nyilatkozott: „egy század leckéiben megtanultuk ösmerni kötelességeinket, követni a rendelést, sőt igyekeztünk helyre ütni az ősök mulasztását, kifenni az idők csorbáját”.³⁶

Arany egy ízben az *Isten mindent bölcsen rendelt* címet adta dolgozatcímül tanítványainak;³⁷ „Bölcs Isten az, ki rendel” – olvassuk *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című versében; a *Zrínyi és Tasso* című akadémiai székfoglalójában pedig ezt: „A kereszt mozgalom egyike ama világrázó forradalmoknak, melyeken által az emberiség nagy lépést tesz gondviselés kitzte célja, rendeltetése felé.”³⁸

A történelmi és irodalomtörténeti fejlődés, úgy hitték, az ember életéhez hasonlóan összefügg a rendeltetéssel. Erdélyi „összes irodalmunk költészetének organicus fejlődés”-éről,³⁹ „a fejlődés lépcsői”-ről ír;⁴⁰ éppúgy, mint Arany, akinek történetiszemléletében szintén szerepel a fejlődés gondolata mind költészetünkre, mind annak műfajaira – például a „nemzeti dal”-ra – vonatkozólag.⁴¹

Erdélyi több helyen is megemlékezik saját költészet- és kritikátörténeti, Petőfit és Aranyt előkészítő helyéről ebben a fejlődésben: az utána következők jelentősége jóváhagyta ennek jogosságát. Nagy dolog, sőt „fölséges rendeltetés” – írta – a hivatásunknak való megfelelés,⁴² amelynek első feltételét megtalálta Arany János költészetében: „Aztán nem kell ahhoz bölcsészeti könyvtárak átbuvárlása, hogy valaki, természetesen a szellem embere, tisztába jöjjen a rendeltetéssel.”⁴³ Ez a megállapítás Horváth János szintézisében jelenik meg ismét: Arany János 1849 után anélkül, hogy a Petőfivel való barátságot „csak egy szemernyre is megtagadná, hovatovább a maga rendeltetése útjaira tér, teljes tudatossággal igyekszik költői egyéniségét felszabadítani, s ezzel szükségképp a hajlamai szerinti mérsékletet teszi meg kalauzává”.⁴⁴

33 Erdélyi János levele Arany Jánosnak, 1860. nov. 9. = *AJÖM* XVII, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004, 460.

34 *ITP*, 401.

35 *Uo.*, 181, 402.

36 ERDÉLYI János, [*Kazinczy Ferenc emlékezete*] = *ISZKÍB*, 504.

37 *AJÖM* XIII, szerk. DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1966, 212.

38 *AJÖM* X, 425.

39 ERDÉLYI János, *Tompa Mihály* = *ITP*, 155.

40 ERDÉLYI János, *Petőfi Sándor* = *Uo.*, 166.

41 ARANY János, *A magyar népdal az irodalomban* = *AJÖM* XI, 400.

42 ERDÉLYI János, *Székfoglaló beszéd* = *ISZKÍB*, 484.

43 *ITP*, 281.

44 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2005 (Horváth János Irodalomtörténeti Munkái, 1), 436.

Arany nem szólt saját helyéről ebben a fejlődésben. Erdélyi és számos kortársa szerint ő volt, ahogy idéztük, irodalmunk „eddigé legméltóbb képviselője”. Önmagát azonban korántsem így ítélte meg: ezt igazolja a *Letésem a lantot*, a *Honnan és hová?*, a *Mindvégig*, vagy a következő, Jókainak szóló levélrészlet: „életem csendes alkonyán magányos mélázásim közt, tán meglátogatna még olykor a Múzsza s lendíthetnék az irodalomban is valamit, a mit most napi vesződéseim közt, »invita Minerva« tenni képes nem vagyok”.⁴⁵

Amit azonban Arany a magyar irodalom teendőiről vall, láthatólag összefügg az-
zal, amit Erdélyi János Kazinczy Ferenc születésének százados ünnepén mondott Sárospatakon:

Önfeledés, a rendeltetésnek szem elől tévesztése, az Istentől hagyott küldetésnek föl nem ismerése nagyobb átok a népeken, mint a hadak iszonyai, a döghalál pusztításai, az elemek mostohaságai. [...] [H]alál a nemzetem, mely annyira feledé magát, hogy nem emlékezik kötelességeire, az isteni hagyásra, mely szerint minden népnek saját módja s küldetése van a történetben, saját útja és proféciája a szellemi világban.⁴⁶

45 1876. márc. 29. *Arany János levelezése író-barátaival*, II, Bp., Ráth Mór, 1888, 458.

46 ERDÉLYI, [*Kazinczy Ferenc emlékezete*], i. m. = *ISzKÍB*, 504.

S. VARGA PÁL

Erdélyi János romantika-fogalmáról

A romantika fogalmának eredendően két, egymástól lényegében független forrása van Erdélyi János esztétikai gondolkodásában. Az egyik Madame de Staël koncepciója, a másik Hegel esztétikája. Erdélyi sajnos nem írta meg a tervezett nagyobb tanulmányt a romantikáról,¹ ezért a két felfogást, illetve saját hozzájárulását sosem csiszolta egységes elméletté. Ami forrásait illeti, egy lényeges közös vonás összeköti őket, s ez Erdélyi számára döntő fontosságú: mindkettőben meghatározó szerepe van a hermeneutikai logikának – annak a belátásnak, hogy a társadalmi-kulturális-történeti távolság megnehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi régebbi korok szellemi alkotásainak befogadását.

Amikor Erdélyi az 1840-es években szóba hozza a romantikát, Madame de Staël *Németországról* szóló, 1810-ben megjelent könyvének klasszikus és romantikus költészetet összehasonlító fejezetéből indul ki.² Mint ismeretes, a francia író a Schlegel fivérek nyomán a klasszikus és a romantikus fogalmát nem stílusok, hanem az európai kultúra történetének egészét lefedő két nagy korszak jelölőjeként használta; eszerint a keresztény lovagkor előtti európai kultúra és művészet *klasszikus*, mindaz pedig, ami a kereszténység felvételét követi, *romantikus*.³ Ez a felosztás hamar ismertté vált Magyarországon, hiszen Teleki József már 1818-ban részletes tipológiát állított fel a két kategória alapján (Friedrich Schiller naiv–szentimentális fogalompárjának tanulságait is felhasználva), az általánosításban pedig ő is odáig ment, hogy a két típus viszonyát régi és új költészet különbségeként határozta meg.⁴

Madame de Staël fogalompárja természetesen maga is elválaszthatatlan a romantikától, mégpedig annak historista gondolkodásmódjától. E történetiség nem egyszerűen a korszakok egymásutánját jelenti, hanem a két korszak világlátásának – leginkább a vallásban megmutatkozó – különbségét; ezt a viszonyt a francia író hermeneutikai

1 Lásd erről ERDÉLYI János, *Filozófiai és esztétikai írások*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1981 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 10), 1009.

2 ERDÉLYI János, *Valami a romanticizmusról = Uo.*, 598.

3 A. W. Schlegel *A drámai művészetről és irodalomról* első előadásában (1803–1804) a régiek és modernnek vitájára visszautalva használja a klasszikust és a romantikust átfogó korszakjelölő fogalomként. August Wilhelm SCHLEGEL, *Dramatische Vorlesungen*, 1, *Vorlesungen über dramatische Kunst und Litteratur*, Dritte Ausgabe, besorgt von Eduard BÖCKING, *Erster Theil, Erste Vorlesung* = August Wilhelm von SCHLEGEL's *Sämmtliche Werke*, hg. von Eduard BÖCKING, 5, Leipzig, Weidmannsche Buchhandlung, 1846, 5–20. (Magyarul részletek, RÓNAY György fordításában: *A romantika*, bev., vál. HORVÁTH Károly, Bp., Gondolat, 1978, 177–181.)

4 TELEKI József, *A' régi és új költés különbségeiről*, TudGyűjt, 1818/2, 48–73.

szempontból, a jelenbeli befogadás felől szemléli, így jut el a két korszak kapcsán *idegen és saját* aszimmetrikus ellenfogalmihoz:

az antikok költészetét nevezem klasszikusnak, romantikusnak pedig azt, amely valamilyen módon a lovagi hagyományokhoz kapcsolódik. Vonatkozik e felosztás a világ két korszakára is: arra, amely megelőzte a kereszténység megjelenését, és arra, amely követte. [...] A klasszikus költészet csak a pogányság emlékein át ér el hozzánk; a germánok költésze a művészetek keresztény korszaka: a mi személyes benyomásainkkal indít meg minket, ihlető géniusza közvetlenül a mi szívünkhöz szól.⁵

A befogadásnak ez a különbsége értelemszerűen visszahat magára a művészi alkotótevékenységre is; a klasszikus művészet a jelen viszonyai közt folytathatatlan:

Ma már egyedül csak a romantikus irodalom képes rá, hogy tökéletesedjék; egyedül ez képes növekedni és megújodni, mert gyökerei saját talajunkba nyúlnak; a mi vallásunkat fejezi ki, a mi történelmünket idézi; régi, de nem antik eredetű.⁶

Madame de Staël tehát (A. W. Schlegel nyomán) a lovagi hagyományokban és a kereszténységben látta annak zálogát, hogy egy műalkotás a modern európai ember életét szólítsa meg. Erdélyi János viszont a kora romantikus programírásokon túl már ismerte Friedrich Schlegel későbbi, az európai irodalmakat nemzeti keretek közt tárgyaló előadásait csakúgy, mint a Grimm testvérek népköltészeti írásait. Ami pedig Herdert illeti: jellemző, hogy *Volkslieder* című gyűjteményét Madame de Staël is említi *Németországról* című művének Herderről szóló fejezetében, ám nem hozza kapcsolatba a romantikával.⁷ Erdélyi, akinek még Hegel-olvasását is meghatározta korábbi Herder-élménye, úgy ítélte meg, hogy klasszikus és romantikus mint idegen és saját viszonya szempontjából nemcsak a korszakváltást eredményező lovagi-keresztény kultúrának, de a saját nyelven megszólaló, a népi kultúrában gyökerező hagyománynak is kiemelt szerepe van. Amikor *Valami a romanticizmusról* című 1847-es rövid írásában szeren-

5 Madame de STAËL, *De l'Allemagne*, New York, Roe Lockwood & Son, 1860, Seconde Partie, *De la littérature et des arts*, Chapitre XI, *De la poésie classique et de la poésie romantique*, 165, 169. (Magyarul: *A klasszikus és romantikus költészetéről: Részletek Németországról című könyvből*, ford. RÓNAY György = *A romantika...*, i. m., 166, 168.) A. W. Schlegel fent idézett előadásában állapítja meg, hogy „Lovagság, szerelem, becsület: a vallás mellett ezek annak a természetes költészetnek a tárgyai, amely a középkorban hihetetlen bőségben virágzott, és a romantikus szellem művésziesebb kiképzését megelőzte” (*Vorlesungen über dramatische Kunst...*, i. m., 15; a magyar fordításban: 179). Azt pedig a szépirodalomról és művészetéről szóló előadásainak *Bevezetésében* jegyzi meg, hogy „szellemünkhöz és kedélyünkhöz vitathatatlanul közelebb van a romantikus költészet, mint a klasszikus”; „sokkal inkább hajlunk a romantika felé, az bizalmasabban [vertrautlicher] szól hozzánk”. August Wilhelm SCHLEGELS *Vorlesungen über schöne Litteratur und Kunst, Dritter Teil* (1803–1804): *Geschichte der romantischen Literatur*, Stuttgart, G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, 1884, 13–14. (Magyarul részletek RÓNAY György fordításában: *Előadások a szépirodalomról és a művészetéről = A romantika...*, i. m., 191–192.)

6 STAËL, i. m., 169. (A magyar fordításban: 168.)

7 *Uo.*, Seconde Partie, *De la littérature et des arts*, Chapitre XXX, Herder, 388.

csésnek nevezi Madame de Staël fogalomválasztását (ti. a romanticizmust), a fogalom definícióját a romantika szó etimológiájából kiindulva egészíti ki a *saját nyelv* ismerőségének attribútumával:

[...] ez a kifejezés: „római nyelv” hazai nyelvet jelente mindenütt, azaz midőn a francia, spanyol, portugál és olasz római nyelvűnek mondotta magát, értette alatta önnön (rómaiból) hazaiját lett nyelvét. [...] [A] Spanyoloknál, Herder szerint, nemcsak hazai nyelvet jelente a romance szó, hanem arra is, ha más tudós nyelvből minő volt az arab és deák azon időben, fordított valaki, a romance szó adott kifejezést. [...] Romance szerint beszélni egy jelentésű volt az érthető, világos előadással, mi hazai nyelven képzelhető csak, mikép nyelvünkben a „magyaráz” ige is azon értelmet fejezi ki.⁸

Amikor Erdélyi a vernakuláris neolatin nyelvek és a romantika kapcsolatáról szól, nem egyszerűen az anyanyelvi megértés előnyeiről beszél (bár, mint látni fogjuk, ezt a romantika hegeli fogalmának átértelmezésekor kiemelten fogja kezelni); a hazaiság mellett, úgymond, a romanticizmushoz megkívántatik a „népiség” is – e kettő a romanticizmusnak „legelső alapja és anyaga, melyből ahhoz-ahhoz képest kifejlődjék a nemzeti költészet különböző népek jelleme és idoma szerint s a kor lelkének ihletése után”. A spanyol példánál maradván: a „romance” mint műfaj azért kaphatta ezt a nevet, mert „hazai nyelven mondott”, „hazai történeti dalok tevék nagy részét az akkori költészetnek, főleg a mór időszakban a spanyoloknál”.⁹

A népnyelv és népköltészet ilyenfajta beemelése a romantika fogalmába könnyen ellentmondást szülhetett volna, hiszen a lovagi hagyomány és a kereszténység európai szellemével a saját népi-nyelvi hagyomány sokféleségét állítja szembe. Tudjuk, Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* Európa jövője szempontjából egyenesen drámainak látta az ellentétet, amely vallás és tudomány európai jellege, illetve nyelv és költészet nemzetenkénti sokfélesége között feszül.¹⁰ Erdélyi, 1842-es *Népköltészetéről*

8 ERDÉLYI, *Valami a romanticizmusról...*, i. m., 599. Jegyezzük meg: ez az etimologizáló definíció megtalálható A. W. Schlegelnél is, aki azért tekinti találonak a *romantikus* nevet, mert „a szó a *romance*-ből származik, azoknak a népi nyelveknek az elnevezéséből, amelyek a latinak az ónémet nyelvjárásokkal való elvegyülése révén képződtek”. *Vorlesungen über dramatische Kunst...*, i. m., 9. (A magyar fordításban: 178.)

9 ERDÉLYI, *Valami a romanticizmusról...*, i. m., 599. A. W. Schlegel *Előadások a szépirodalomról és a művészetéről* című művében a *romance* (népnyelv) kapcsán a *romant* említi „az ilyen dialektusban írt költemények” megnevezéseként. Vö. SCHLEGEL, *Vorlesungen über schöne Litteratur...*, i. m., 17. (A magyar fordításban: 193.)

10 „Régi és új poézis különbségei” kapcsán írja Kölcsey: „az új Európa költője a maga nemzetével nem áll a göröggel egyforma jóltevő öszvefűgésben. Keresztény vallás és európai tudományos kultúra egyenlően kozmopolitizmusra törekednek. Innen van, hogy az a kirekesztő, saját centruma körül forgó, de egyszersmind lelket emelő nemzetiség, mely a hellének tulajdona volt, Európában nem található. [...] [A] görög a maga sokféle ágaztában is nyelv, játék, hagyomány és azon épült nemzeti poézis által bizonyos öszvehúzó középpontot nyere, mely középpont Európában sem a nemzetek egybefolyásában a népek különválása, sem a népek különválásában a nemzetek egybefolyása miatt nem léli helyet. [...] Ezért nemzeti poézis való értelemben egy európai népnél sem találkozik”. KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = K. F. Összes művei, szerk. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi, 1960, I, 504–505.

című írásának tanúsága szerint, úgy ítélte meg, hogy a romantika lényege épp ennek az ellentmondásnak a feloldása. A keresztény vallást – Kölcsey okfejtésének logikáját követve – a héberrel és a göröggel mint egy-egy nép saját hagyományából kinőtt vallással állítja szembe, ám Kölcseyvel ellentétben így folytatja:

ha adott vallásra fogják a népet, ez hosszadalmas küzdés után és szép szóra beveszi ugyan azt, de vérehez, jelleméhez alkalmaztatva, sajátítva. Így ölelte be Európát a keresztyén világnézet, s a külön népek és nemzetek sajátjaival párosulva szülé ama nevezetes jelenetet, mely az ó- és új idő művészete közé örökre elválasztó mélységet vont, s előállt a romanticismus.¹¹

A széles értelemben vett romantika tehát nem egyszerűen a kereszténységen mint összeurópai valláson alapul, hanem azon, hogy e közös vallás a vernakuláris nyelvekhez és beszélőik kulturális hagyományához idomult.

Amikor *A magyar népdalok* című 1847-es írásában a romanticizmust Madame de Staël nyomán „keresztyén költészet”-nek nevezi, „a magyar nép költészetét”-t is hozzákapcsolja, mondván: „Nemzetiségünk valaha mélyen egybe volt forrva a vallással: ez abban s az ebben látta födicőségét”.¹² Nem az a kérdés tehát, hogy idegen eredetű és egyetemes vallás-e a kereszténység, vagy saját nemzeti gyökerű, hanem az, hogy beleolvadt a magyar nép kultúrájába, s ezért a magyar paraszt ugyanúgy saját világára ismerhetett benne, mint a görög vagy a héber a magáéban.

Amikor Erdélyi a saját népi-nyelvi hagyományt bevette a romantika alapjául szolgáló saját-idegen megkülönböztetés szempontjai közé, ez kiélezte a kulturális átvétel kérdését is. Míg Madame de Staël felfogásában csak az időbeli idegenség – a romantikát megelőző klasszikus kultúra – jelentett hermeneutikai kihívást, Erdélyi számára az egymás mellett élő, romantikus voltukban egyébként nem különböző kultúrák közötti átjárás is. Ez mutatkozik meg abban, hogy a francia romantika éppen divatozó utánzását a lehető leghatározottabban elítélte; hiába, hogy az ilyen művek „magyar nyelven irattak, de belőlök saját alkotó erőnkre soha nem fog ismerni senki, mivel a lélek bennök fattyú szellem, a minta közvetlenül párizsi”.¹³

A romantika fogalmának ilyenfajta kibővítése lényeges hatással volt a romantika hegeli koncepciójának értelmezésére is, amelyet Erdélyi az 1850-es években végzett el.

Az 1854–55-ös *Esztétikai előtanulmányok*ba pontról pontra átkerül szimbolikus-klasszikus-romantikus hegeli triádja (a szimbolikus Erdélyi „jelvi”-nek magyarártja, a klasszikus olykor „remek”-nek, a romantikus „regényes”-nek vagy éppen „jellemzetes”-nek). Annak a magyarázatnak a lényegét is magáévá teszi, amely szerint a klasszikus művészet az érzéki és eszmei összhangjaként értett eszmény tökéletes megvalósulása; ennek megfelelően a klasszikus megelőző szimbolikus kor *törekvés* az

11 ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* (1842–43) = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 13), 105.

12 ERDÉLYI János, *A magyar népdalok* (1847) = *Uo.*, 141.

13 ERDÉLYI, *Valami a romanticizmusról...*, i. m., 599.

eszményi elérésére, az azt követő romantikus kor művészetében pedig a szellem már *elhagyyni készül* az eszme érzéki hordozóját, hogy a tiszta gondolkodás birodalmába léphessen – ezért benne az eszmei elem túlsúlyban van az érzékihez képest.¹⁴ Hegel megfogalmazásában: „A művészet [...] ezen a legmagasabb fokon szárnyalja túl önmagát, mivel elhagyja a szellem kibékült megérzékítésének elemét, és a képzet költészetéből átlép a gondolkodás prózájába.”¹⁵ Hegel teleologikus rendszerében tehát a romantika egyben a művészeti kor végét jelenti: „vallásunknak és eszműveltségünknek szelleme túljutott azon a fokon, amelyen a művészet az abszolútum tudatosításának legfőbb módja. [...] A gondolat és a reflexió túlszárnyalta a művészetet”.¹⁶ Ez az a pont, ahol megmutatkozik, hogy a korok közötti kulturális távolság kérdése nemcsak Madame de Staël, de Hegel művészetfelfogásának is meghatározó mozzanata; a modern ember, ha még egyáltalán otthon érzi magát a művészetben, csak az eszmeiség uralma felé elmozduló romantikát érzi sajátjának.

Ám ezzel Hegel ugyanúgy csak a korszakok közti távolság hermeneutikai kihívását vette tekintetbe, mint francia kortársa, ezért Erdélyi az ő teóriáját is kibővíti a sajátjának azzal az aspektusával, amelyet a népi-nyelvi hagyomány jelent. Szerinte ugyanis a jelen romantikus művészetét csakis ez a közeg teheti alkalmassá arra, hogy az érzéki elem szerepét visszaszorítsa az eszmeiség javára. Ha a keresztény vallás mélyen áthatotta a magyar népköltészetet – amint azt *A magyar népköltészetben* olvastuk –, ez már eleve azt jelentette, hogy benne az érzéki-természeti mozzanat a szellem uralma alá került; népdalainkban, úgymond, „a természet nem utánczandó példány, hanem csak feldolgozandó anyag, melly, más szóval, a szellemnek uralkodása a külvilágon”; „ezen tulajdon mélyen viszi be népköltészetünket a kereszttyén, vagy romanticus költészetbe, mert ennek szelleme az övé is”.¹⁷ A népköltészet e romantikus öröksége azáltal válik a jelen számára termékennyé, hogy – saját nyelvi közegében mozogván – a közlés minimuma mellett a megértés maximumát kínálja; a közös hagyományban benne állók, hogy úgy mondjuk, fél szavakból értik egymást – elég számukra egy rövid utalás, hogy azonnal a mondottak eszmei magjához jussanak. Jól követhető ez az elmozdulás az 1855-ös Szépirodalmi Szemlében, amikor Erdélyi így fogalmaz: a romantikát jellemzi

bizonyos előny, mely szerint a kevésbé költői forma mellett is, hamarább lehet eljutni vele a művészetben átlátszandó eszméhez, gondolathoz, aminthogy éppen ezért nevezte romance-nak a spanyol mindazt, mit a lingua romana vagy rustica, azaz népi nyelven kapott a művészetből; és itt van megalapítva egyfelől a regényes műalkat népszerűsége, hazaisága; másfelől a gondolathoz lepletlen viszonya, s mindamelllett érthetősége, mely szerint a formai veszteséget a kedély pótolja ki magának azon hatással, mely min-

14 ERDÉLYI János, *Esztétikai előtanulmányok* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások...*, i. m., 652–653.

15 Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások* (1835–1838), ford., jegyz. ZOLTAI Dénes, Bp., Akadémiai, 1980², I, 88.

16 *Uo.*, 11.

17 ERDÉLYI, *Népköltészetéről...*, i. m., 153. E gondolat hegeli vonatkozására KOROMPAY H. János hívta fel a figyelmet, vö. *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 214.

denkinek lelkébe mint villanyütés száll, valahányszor hazai tárgyakat vagy inkább isméreteket ad elő a költő, idegenek helyett.¹⁸

Jegyezzük meg: bár ez a megfogalmazás az ismerősség tematikus („anyagi”) oldalát emeli ki – amire épp Erdélyi alkotta meg a „kelmeiség” fogalmát, a népiesség külsőségeire hagyatkozó költészet bírálataul. Lejebb azonban, Shakespeare-re tévén utalást, így fogalmaz: „nagy költők, úgy látszik, nem igen gondoltak mindig a tárgy hazaiságával, hanem ellenben megtették azt, hogy idegen tárgyakba is hazai szint lehellettek, és római hősöket például angolosan jellemeztek, beszéltek”.¹⁹ (NB. ez a gondolat is Hegeltől származik; szerinte „Shakespeare [...] angol nemzeti jelleget tudott belevésni a legkülönbözőbb tárgyakba”, például római tárgyú drámáiba;²⁰ e gondolatának azonban nincs köze romantika-koncepciójához.)

S ha már a „kelmeiség”-et említjük, ez is fontos eleme a népköltészet romantikus-ként való értelmezésének; nem egyéb ez, mint a népies olyasfajta – a népköltészet lényegétől idegen – érvényesítése, amelyben a szellemi nem vonja uralma alá a külsőleges, anyagi mozzanatokot.²¹

Amikor Erdélyi a *hazaiként értett saját* szempontjával egészítette ki Hegel romantikafogalmát, ezzel azt is elérte, hogy a romantikus művészet ne csak kor szerint, hanem a különböző népek eltérő életviszonyai szerint is sajátjának és sajátosnak mutakozzon; ez utóbbi mozzanatot jelölte a „jellemzetes” fogalmával.²²

A hegeli romantikafogalomnak ez az átértelmezése ugyanakkor az egész triadikus modellt, s ezzel közvetve az egész hegeli rendszert érintette. Amikor ugyanis a romantika a hazai értelmében vett sajátot is felvette magába, ezzel egyúttal vissza is nyúlt a kiinduló korszakhoz, amelyet a klasszikus művészet meghaladott.²³ A romantika tehát nem a művészetten túlra, a tiszta gondolati reflexió közegébe vezet, hanem újabb triadikus kört indít el, amelyben a kezdeti, archaikus, népileg saját jelleg immár „fel-emelve” (aufgehoben), művészileg tudatosítva jelenik meg:

Eme három alakban [ti. szimbolikus–klasszikus–romantikus] forog a művészet egész pályája [...]. Ezen alakok szokják egymást felváltani a műtörténetben, mint soha meg nem szűnő processzus, fejlődve egymásból, egymás után, örök visszatéréssel a kezdet-

18 ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 14), 205.

19 *Uo.*, 207.

20 HEGEL, *i. m.*, I, 279. (A gondolat szélesebb körben is jelen lehetett az 1840-es évek magyar esztétikai gondolkodásában – erre utal, hogy a Hegel esztétikájával nem foglalkozó Henszlmann-nál is megvan, lásd KOROMPAY H., *i. m.*, 108.)

21 Lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*, ItK, 88(1984), 1–21, itt: 3.

22 A „jellemzetes” kifejezést Erdélyi Henszlmann Imrétől vette át, de már JÁNOSI Béla rámutatott, hogy e fogalom nála nem hegeli összefüggésbe illeszkedik: *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete*, BpSz, 1914, 159. kötet, 56–57. A kérdésről részletesen lásd KOROMPAY H., *i. m.*, 144.

23 Ezt az összefüggést DÁVIDHÁZI Péter írta le, lásd *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 119.

hez, hogy megújult, erősödött tartalomban fejezzék ki egyes népek világnézetét a szépről időszakonként.²⁴

Ez a modell határt szab a romantika ama törekvésének is, hogy túlsúlyba juttassa a szellemet az érzékivel szemben. Amennyire méltányolja Erdélyi magát e törekvést, annyira veszélyt is lát benne, ha magát a művészetet is kikezdi. Ha a romantikus mű, úgy mond, „egyfelül bensőségében adja is a szellemet, de másfelül széttörvén a külső világ alakjai, könnyen mehet által torzítottá. [...] Ez a romantikai művészet erénye és bűne”²⁵

Ha tehát Erdélyi pontosan lefordította az *Eszttétikai előtanulmányokban* Hegel fentebb idézett tételét, amely szerint (ezúttal Erdélyi fordításában) „észi műveltségünk s vallásunk már túlvannak azon fokozaton, melyen a művészet, mint legfőbb előállítási módja az igazságnak, mutatkozott valaha”,²⁶ ebből nem a művészeti kor végére következtetett, sőt ezzel ellentétes konzekvenciát vont le.

Ezt a fordulatot ugyanakkor már önálló, a Hegelétől gyökeresen különböző antropológiai előfeltevések magyarázzák.²⁷ Az ember érzéki és szellemi létének viszonyát Erdélyi nem az utóbbi uralomra jutásával járó fejlődési folyamatként értelmezte, hanem egymást kiegészítő elemek együttes fejlődéseként. A művészetet az emberi aktivitás ugyanolyan önálló területének tekintette, mint a filozófiát, s míg utóbbit a szellem egyeduralmának és egyetemességének megnyilvánulásaként fogta fel, a művészetben az érzéki külvilág átszellemítésének, otthonossá tételének közegét látta, amely e funkciót – az érzéki szemlélet népenként elkülönülő módjának megfelelően – „jellemzetesen”, az egyes népek esztétikai potenciálját kiteljesítve tölti be.²⁸ A szellemi egyeduralomra jutását tehát nem könyvelte el nyereségként; úgy ítélte meg, hogy minél erősebb pozícióba jut az „ésműveltség”, annál nagyobb szükség van az élet érzékileg megvalósuló reflexiójára.

Messzire lehetne követni, milyen általános érvényességet tulajdonított Erdélyi a triadikus modellnek; mint az 1862-es *Eszttétikai tanulmányokban* – a szellemtörténet módszerét előlegezve – írja, „a három főalak nem állapodik meg az esztétikai körben, hanem átmegy a tudományok minden ágára, a szellem minden megyéjére, a jellemre vagy tudósságra egyiránt”.

Alapvetően (Hegel nyomán) a művészeti ágakat is a hármas kategóriarendszer szerint különíti el („*kitűnőleg* jelvi az építészet, klasszikai a szobrászat, regényes a képírás, zene, költészet”), s megállapítja, hogy ezen belül az egyes művészeti ágaknak is megvannak a szimbolikus, klasszikus és romantikus korszakaik (az egyiptomi, görög és római szobrászat; Masaccio–Raffaello–Michelangelo; Mozart–Beethoven–Weber). Példái azonban túllépik a művészet határait: széles körben mozognak az ókortól a 19. századig s a költészettől a történetíráson át a filozófiáig (Aiszkhülosz–Szophoklész–Euripidész,

24 ERDÉLYI, *Eszttétikai előtanulmányok...*, i. m., 653.

25 *Uo.*

26 *Uo.*, 634.

27 Ebben Erdélyi korábbi olvasmányainak (Herder, Mundt, Wienbarg) volt meghatározó szerepe, lásd S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, Bp., Balassi, 2005, 464–465, 491.

28 ERDÉLYI, *Eszttétikai előtanulmányok...*, i. m., 638, 646.

Sallustius–Caesar–Tacitus, Püthagorasz–Platón–Plótinosz; Jakob Böhme–Spinoza–Jacobi).²⁹ Azzal, hogy Erdélyi a triadikus modellt kiterjesztette a művészetén túlra, fellazította a művészet, a vallás és a filozófia határait is – ennek következményeivel azonban már nem vetett számot.

Mint ahogyan a triadikus modell spirálszerű meghosszabbítását a művészetén belül is csak a magyar irodalom vonatkozásában dolgozta ki. A klasszikus–romantikus átmenetet Petőfi kapcsán elemzi – abból kiindulva, hogy a klasszikus költészet fő jellemzője a szabályosság. A magyar költészetnek, úgymond, előnyére vált ugyan a szabályosság megkövetelte művészi igényesség, e szabályosság azonban, „bármennyire törekszik csatlakozni a gondolattal, belsővel, több-kevesebb tekintetben külső marad; [...] kimérni törekszik a szellemi világ határait”.³⁰ Petőfi – romantikus – újításának lényege, hogy „a gondolat többnyire túlforrott nála a formán s túlnyomó [...] e fölött; innen magyarázható, ha meghasonlott a formás művészettel, s ezt pusztá külsőnek tekintvén, szétronította, vagy föl sem vette [...]”.³¹ „Az a szorongás, formai méregetés, mely a klasszikaiban törvény volt és szabatoságul nézetett, itt meg van haladva”.³² E romantikus sajátosságot Petőfi a népköltészet kifejezőmódja által valósította meg, „melyet minden józan eszű és egészséges velejű ember megérthet”.³³ A népiesség tehát, amely eredetileg öntudatlanul juttatta érvényre saját szellemének uralmát az érzéktermészeti fölött, a romantikus költőknél „öntudatig van vive”. Arany János már nem is csak az „öntudatos népiesség kiváló képviselője”, de a népiest mint a költészet újabb romantikus periódusa által felvett és magába olvasztott kezdeti stádiumát egy újabb, immár nemzetileg „jellemzetes” klasszika felé mozdítja el:

Öbenne tér vissza költészetünk az első kezdethez, az eredeti népköltészethez; de ezen népköltészet nem oly közvetlen, absztrakt, öntudatlan munkásság többé, hogy belé kell gondolni a poézist, hanem tartalom és forma át vannak egymás által szellemítve³⁴

– ez a költészet tehát pontosan megfelel az eszmény hegeli fogalmának.

Erdélyi azonban ezen a ponton sem látta bevégezettnek a fejlődést (tiltakozott is az irodalomtörténet olyasfajta „becsomózása” ellen, amelyet Toldy Ferenc hajtott végre, Vörösmartyban látván a fejlődés csúcspontját). Hogy a spirál szerinte merre kanyarodott volna tovább, arról egyik nagy irodalomtörténeti dolgozatában sem nyilatkozott, a tervezett romantika-tanulmányt pedig, mint már említettem, nem írta meg.

Ha az európai romantika történetében van ellentét a kora romantika egyetemes emberi érdeklődése és a második szakasz népi-nemzeti költészetet előtérbe állító törekvései között, Erdélyi elmélete feloldotta és dinamikus egységbe foglalta ezeket az ellentétes szempontokat; ez az eredmény jelentőségét tekintve túl is mutat a magyar irodalom keretein.

29 ERDÉLYI János, *Esztétikai tanulmányok* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások...*, i. m., 686.

30 Uő, *Petőfi Sándor* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek...*, i. m., 165.

31 Uő., 168.

32 ERDÉLYI, *Egy századnegyed...*, i. m., 252.

33 Uő, *Népköltészetéről...*, i. m., 53.

34 Uő, *Egy századnegyed...*, i. m., 254.

FÓRIZS GERGELY

Erdélyi János irodalmi kánonjának eszmei alapjai az 1840-es években*

A filozófus-irodalomesztéta Erdélyi János korábban méltatlanul kisebbitett jelentőségét átértékelő tanulmányában Dávidházi Péter elsősorban Erdélyi 1850 után írt bölcsészeti műveiből kiindulva mutatta ki, hogy a szerzőt irodalomkritikai normáinak megállapításakor rendre az elvi, ismeretelméleti megalapozás igénye vezette.¹ Jelen dolgozatban e felismerésből indulok ki, de a vizsgálat körét arra az évtizedre korlátozom, amelyben a pályakezdő Erdélyi mint irodalomkritikus a népköltészetten alapuló nemzeti eredetiség programjával lépett a nyilvánosság elé,² és az fog érdekelni, hogy a magyar irodalmi kánon – s legfőképpen a nemzeti klasszicizmus doktrínáját³ – oly sokáig oly hathatósan befolyásoló *ekkori* ítéleteinek kimondásával *egy időben* milyen teoretikus megfontolások vezették.

Elvi alapvetés és kánon

Az ítélezés szilárd elvi háttérének megteremtésére való törekvés kitűnő példája Erdélyi 1845-ös Vörösmarty-bírálata, melyben a vizsgált életmű tüzetes áttekintésével párosulnak az elméleti fejtegetések, köztük az a fontos rész, melyben Ludolf Wienbarg *Ästhetische Feldzüge* című munkájára hivatkozva állítja fel saját esztétikai alapelvét a szép természet utánzását és az idealizálást valló tanításokkal szemben:

Ha a művész – mond a fentebbi német író – vakon működik, akkor semmi egyéb nem különbözteti meg őt a természettől, mint műve tökéletlen volta, a természethez képest. De ha öntudva rendeli magát a természet alá, szolgálai hűséggel adandja vissza tárgyát, és lesz a természetnek leírója s nem művész. Leszen pedig művész, ha felfogja a lelket, ha lelki szépséget állít elő a testben, ha minden testit úgy néz, mint a szellem jelvét (Symbol)

* A tanulmány az OTKA K 108539. sz. pályázatának keretében készült.

1 DÁVIDHÁZI Péter, *Ismeretelmélet és irodalomkritika Erdélyi János gondolatrendszerében*, ItK, 88(1984), 1–21.

2 KOROMPAY H. János felosztása szerint ez Erdélyi első, Világosig tartó korszaka. Az életmű következő két korszaka mind a nemzeti eredetiség, mind a népköltészet megítélésében változást hoz. A „jellemzetes” irodalom jegyében: *Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika; a továbbiakban: KOROMPAY H. 1998), 191–197.

3 E témáról legutóbb lásd: MILBACHER Róbert, *A népnemzeti program elméleti alapvetése (1842 Erdélyi János: Népköltészettről) = A magyar irodalom története*, 2, 1800-tól 1919-ig, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 220–234.

és e jelvezetet (Symbolik) tisztán birja látszani művében. Azt a dolgok belsejében működő, testi jelképek által szemünkhöz szóló természetert (Naturgeist) kell neki magában elevenné tenni, és ily eleven felfogás után kezdeni a természet műveinek visszaadására. Ekkor alkot ő művészi valamit, mi sem természet, sem ideál; mert magasabb, mint a természet, igazabb, mint az ideál.

Ez, úgy hiszem, minden tekintetben gyümölcsözőbb tanítmány az *utánzás* és *nemesítés* tudományánál, s kivételt nem szenvedő szigora mellett, teljesen méltó, hogy elvül tekintessék, mit ezennel úgy vallok be, mint esztetikai nézeteim alaptételét.⁴

Az itt rögzített esztétikai alapelvet kifejező magyar terminusokat sorolva Erdélyi a „széptanban” alkalmazott *charakteristikum* megfelelőjeként három lehetőséget is felsorol: „tehát eszmeiség, vagy jelviség, vagy jellemzetet [...], mind a három egy; s a tudományban egyenlő tekintetű alapelvek”.⁵ 1847-es nagy programtanulmánya, az *Egyéni és eszményi* hasonlóképp lánzsát tör a művészet ezen középutas létmódja mellett, melynek megnevezésére a *jellemzet(es)* mellett bevezeti és *egyéni(ség)* szakszót is:

Az anyagiság vádja egyedül csak akkor volt érvényes, mikor a régi iskola szerint a természet utánzása mondatott föl, mivel az utánzás csak külsőre terjedhet, az pedig anyag; mi ellenben az eszményiségre a szellemiség túlnyomásának vádját hisszük jogosan illőnek, melynél fogva gondolkozás útján készített fogalom szerint állítatik elő az ember; s éppen e két szélsőség túlságait kerülőleg fogadnók el az egyéniség elvét, hol [...] nem a kettő, (szellemi és anyagi) közül egyiknek vagy másiknak felülkerekedése, hanem éppen a kettőnek lelkes test alakjában együvé engesztelése minden törekvésünk, mi a forma és tartalom korrespondenciája.⁶

Az irodalmi jellemzetes/egyéni ezen két, egymással lényegi átfedést mutató definíciójára épülő kánon logikus módon akként jön létre, hogy kizárja a szélsőségesnek, azaz egyoldalúan idealizálónak vagy szolgálai természetkövetőnek, illetve általában utánzónak minősített alkotásokat, szerzőket és irodalmakat. Ez a séma a vizsgált időszak gyakorlatában úgy jut érvényre Erdélyinél, hogy túlnyomó az eszményítő irodalomfelfogás elleni hadakozás, s a túlzásba vitt egyénit, a „torzítottat” inkább védelmezi,⁷

4 ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* [1845] = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 14; a továbbiakban: ERDÉLYI 1991), 15–110, itt: 93–94.

5 *Uo.*, 94.

6 ERDÉLYI János, *Egyéni és eszményi* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai, 1981 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 10; a továbbiakban: ERDÉLYI 1981), 579–594, itt: 582.

7 Például az *Egyéni és eszményi* Henszlmann Imrével közösen írt részében: „védelmezzük tehát, mint önálló művészetit, a jó torzképet is, nem pedig csak pusztán eltűnjük, az idealisták módjára egyedül akkép, mint az úgynevezett szépnek ellentétét; mert ha a teremtő maga is teremté torzalatot: nem tudjuk, mi oknál fogva kívánkoznék különb lenni magánál a teremtőnél a művész; avagy nem képezett-e az eszményinek hívott görög művészet is Aesopot? Csak hogy aztán a torzalat helyes, és már magában szintoly életműileg szükséges legyen, mint az úgynevezett szép alak.” *Uo.*, 580.

nyilván nem függetlenül azoktól a kritikai támadásoktól, melyek a népies költészeti irányt ekkortájt az eszményítés poétikájának jegyében érték.⁸

Az így születő kánonban meghatározóvá válik a más irodalmak utánzásával szembeállított eredetiség normája.⁹ Ilyen értelemben idézi Berzsenyiről írt kritikájában a Bibliát, intésül a „jövő költői sarjadéknak”: „ne legyenek idegen istenid én előttem!”¹⁰ Az eredetiség univerzális követelményéből fakadóan a Vörösmarty-kritika szerint a Goethe nyomán úgy nevezett világirodalomba nem tartozik bele a görögöket követő római költészet, hiszen „a római poesis csak utánzása volt a görögnek és semmi új világnézetet (Weltanschauung) nem hozza magával, s nem gazdagítja képzelődésünket”.¹¹ Az örök minta követése helyett a korszerűség követelményét érvényesíti: „korszerű minden, ami saját és jó, mi szabad és nem szolgai, eredeti s nem utánzott”. E szempont hozza magával az antikvitás utáni európai irodalom szigorú megítélését is: „a fennálló európai nemzetek közül talán csak Dante, Shakespeare és Goethe az a három eredeti nagy szellem, kik által nemzetök befolyt a világköltészet írásába”.¹²

Az antik görögség ily módon elveszti a klasszicizmusban betöltött szerepét, semmilyen tekintetben és módon nem minta többé:

azon világnézetnek, melybe a régi görög műveltség avatta be a képzelődést, vége van, s a görög hőskor letűnt s többé föl nem idézhető, ezt nem is akarjuk; hanem akarjuk igen is, hogy a nemzet, például a magyar, bírjon mindent, ami büszkeségét, önérzetét neveli, erősíti, és ha nem csinál is zajt a világirodalomban, legalább elmondhassa magában: ez az enyém, vagy: ez én vagyok.¹³

E „betöltendő mérték felé” a magyar irodalmat e bírálat szerint Vörösmarty vitte közelebb.¹⁴

Az antik görögség kiemelését a világirodalomból Erdélyi a „*jellemzetesre* alapult romanticismus” elsőbbségével indokolja az „*ideal* elve után művelt classicismus” felett,¹⁵ mely nézetét az *Egyéni és eszményiben* újra elővezeti:

Nem fogunk megijedni, ha valaki oly szándékból, hogy bennünket ügyvélt absurdumra vezessen, előáll és azzal vádol, mintha mi a classica kor művészetét nem elegendőkép becsülnők, mivel ez, köztudomás szerint, kevésbé gondolt az egyénivel, mint a keresz-

8 Vö. MILBACHER Róbert, „...földben állasz mély gyököddel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*, Bp., Osiris, 2000, 121–129.

9 S. VARGA Pál szerint Erdélyi a kanonizációs normái mögötti oppozíciókat (eredeti irodalom vagy utánzó irodalom, az irodalmi mű világa saját vagy idegen) Kölcsey nyomán alkalmazza. *Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000 (a továbbiakban: S. VARGA 2000), 125–145, itt: 127–128 és 134.

10 ERDÉLYI János, *Berzsenyi Dániel összes művei* [1847] = ERDÉLYI 1991, 132.

11 *Uo.*, 20.

12 *Uo.*, 21.

13 *Uo.*, 43.

14 *Uo.*, 21.

15 *Uo.*, 95.

tyén művészet; mert épen és fő tekintetből tesszük elébe a hellénnek is a keresztyén valódi művészetet; és elébe tesszük Shakespeare-t Sophoklesnek. Sőt a keresztyén korban is elébe tesszük azt a művészt, ki valódi egyéneket, vagyis magokban szükséges, és minden más hasonlótul külön való lényeket teremt, annak, ki bölcséleti fogalmakat igyekszik csonttal és hússal felöltöztetni, mi általán lehetlen.¹⁶

A külföldi elméletírók közül Schillernek és legfőképpen Winckelmann-nak tulajdonítja a túlzásba vitt művészi idealizálás eszméjét, velük szemben így érvel: „az úgy gondolt, tiszta, legfensőbb szépség nem lehet tárgya vizsgálódásunknak, mert azt cselekvő és szenvedő állapotba nem hozhatjuk, máskép mint ha lehozzuk az emberkörbe”.¹⁷ Ez alapján kétségbe vonja a Winckelmann számára mintául szolgált régi görög művészet voltaképpeni ideális mivoltát is, ehelyett szerinte ez is csak élettelen és természetellenes „tipikai formákat” lehetett képes felállítani.¹⁸

A magyar irodalom köréből a szépítés vagy idealizálás elvének képviselőiként említi a Lessing és Goethe nyomdokán elindult Kazinczyt, illetve Kölcseyt, Berzsenyit, továbbá a kortárs Bajzát és Szontagh Gusztávot.¹⁹ Közülük Kölcseyvel szemben a legmegengedőbb, aki „ha többet ismer a képzőművészetekből, bizonyosan kitisztuland az ideál ábrándjaiból”,²⁰ a legerősebb kritikával pedig Berzsenyit illeti, s kijelenthető, hogy ő az, aki – legalábbis a vizsgált időszakban²¹ – mind költészetével, mind esztétikai műveivel legjobban megtestesítette Erdélyi számára az irodalom elvetendőnek ítélt eszményítő irányát.

Berzsenyi összes műveiről a Magyar Szépirodalmi Szemlében közölt hosszás bírálatot, melyre az ugyanott megjelent *Egyéni és eszményiben* úgy utal vissza, mint ahol a költő széptani nézeteit „alapjokban megcáfolta”.²² Az említett recenzióban először Berzsenyi költészetét feddi meg a főként a gyakori Horatius-reminiszcenciákban kiütő tartalmi önállótlanágért, majd áttér a szerző kritikai és szépítési munkáira, s utóbbi területen bírálta „gyarló, szűk nézetű és szerfölött makacs” mivoltát állapítja meg.²³ Berzsenyi idealista széptani elveit végül a *Poétai harmonistikából* vett idézeteken szemlélteti, és kimondja róla általános következtetését:

Berzsenyi mély és magas formalitásba, ürességbe tévedett s elvesztvén szemei elől [...] a földet s rajta a kis embert, lélektani, tapasztalati ut helyett világszemléleti utról, madárperspektíván nézi az életet és embervilágot. Ily módon, ha egyszer már oda értünk, igen könnyű felállítani mindenféle ideal rendszereket olyanra, mit nem értünk,

16 ERDÉLYI 1981, 579 (Henszlmann Imre társszerzőségével írt fejezetben).

17 *Uo.*, 584.

18 *Uo.*

19 *Uo.*, 590–592.

20 *Uo.*, 590.

21 Erdélyi Berzsenyi-képének hangsúly- és aránybeli változásairól az 1840-es és az 1860-as évek között lásd: KOROMPAY H. János, *Erdélyi János Berzsenyi-képének változásai*, *Hungarológia*, 1994/5, 139–143.

22 ERDÉLYI 1981, 590.

23 ERDÉLYI 1991, 142.

nem ismerünk, a levegőbe. Az egész ideálnak ezért az a szomorú sorsa van, hogy még soha senki meg nem magyarázta embertársainak érthetőképpen, nem különösen a magyar irodalomban. Ezen átok nyomja vele együtt a szépet és minden aestheticát, mely bölcsészeti általánnyól indul, minő Berzsenyié.²⁴

Ezzel szemben ajánlja Erdélyi az „újabb aestheticá”-t, mely

mondhatni alább szállott egy fokkal; és nem azt magyarázza, mi a szép, hanem azon eszközöket és módokat, melyek által a szép előállítás a legbiztosabban elérhető. Ilyenek gondoljuk már a *jellemzést*, az *egyénit*, mivel életet csak egyénileg látunk és nem abstracte vagy philosophilag szerkesztett nemileg.²⁵

Az új esztétikai szemléletnek megfelelő formák a népköltészet és a nemzeti költészet, melynek körébe a nemideális ábrázolása is befér. A két költészetfajta szoros összetartozásáról 1842-ben *Népköltészettről* címmel értekezett Erdélyi. E tanulmány szerint népköltészet és nemzeti költészet egyrészt elkülönülnek egymástól, mivel előbbi tárgya „a tisztán emberi”, utóbbi a „hazaszeretet”, összeköti azonban őket, hogy mindkettő „a nép sajátosságával” van „zománcozva”, mindkettő „a nép kedélyének kifolyása”. Egymást feltételezik, egymásba átjátszanak, hiszen „a nemzeti költészet idővel átmegy a néphe s lesz népdal”, s fordítva, a nemzeti költőnek a népköltészetből kell merítenie, szükséges „tanulni[a] a népet” ahhoz, hogy „megnyilt szivekre” találjon.²⁶

Az idealizmustól elrugaszkodók példájául Erdélyi az *Egyéni és eszményiben* Vörösmartyt, Garay Jánost és Petőfit említi.²⁷ Petőfit már egy évvel korábban *par excellence* nemzeti és egyben népköltőként mutatta fel, mint akinek „legnagyobb érdeme, legdicsőbb tulajdona [...] a nemzetiség s népiesség [...]”, aki „minden tárgyat azon jellemben fog fel, mely a magyar nép lelkébe van oltva kitörölhetetlenül, tárgyait, a megénekelt úgy eseményeket mint érzelmeket a nemzet kebeléből meríti”, s aki „a hazának szól hazai módon”.²⁸

Berzsenyi és Erdélyi művészetszemlélete

A fentiekben vázolt, önmagában logikus, alapelveit következetesen, bevett tekintélyekre való tekintet nélkül érvényre juttató kánon a kontextusorientált vizsgálatban válik némileg problematikusá. A lappangó belső ellentmondás akkor mutatkozik

24 Uo., 148–149.

25 Uo., 147.

26 ERDÉLYI János, *Népköltészettről* [1842] = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 13), 101–109.

27 ERDÉLYI 1981, 591.

28 ERDÉLYI János, *Petőfi Sándor újabb költeményei* [1846] = E. J., *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, s. a. r., bev. és jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus Egyetemi Kiadó, 2003 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 19; a továbbiakban: ERDÉLYI 2003), 62–70, itt: 67–68.

meg, ha a saját álláspont plasztikussá tételéhez szükséges ellentett kánon megalakításának mikéntjére tekintünk. Ennek, mint láttuk, fő eleme volt Berzsenyi munkásságának bírálata, ez adott alkalmat Erdélyinek arra, hogy a jellemzetes és egyéni szempontjait szem elől tévesztő művészetfelfogás csődjét szemléltesse. De vajon tényleg gyökeresen ellentétes volt egymással Berzsenyi és Erdélyi művészet szemlélete? A görög művészet mintaszerű mivoltáról kétségtelenül eltértek nézeteik, azonban ettől az egyébként korántsem lényegtelen mozzanattól eltekintve éppen az Erdélyi által is idézett *Poétai harmonistikából* számos passzus hozható fel annak alátámasztására, hogy esztétikai alapelveik hasonlítottak egymásra. Berzsenyi ugyanúgy az eszményítés és természetutánzás közti középút híve volt, mint későbbi szigorú bírálója, s e végletek közti szintézist fejezi ki az általa bevezetett középlet-terminus, melynek elemzésére Erdélyi egyébként sehol nem tért ki. Következzék itt Berzsenyi *Poétai harmonistikájának* néhány részlete a sok közül, melyekben *expressis verbis* elveti az idealizálást és a természetutánzást mint művészeti szélsőségeket:

[...] a természetet szépen követni, mi egyéb mint szebbítve követni? s mi egyéb mint a szebbítésnek és követésnek középlete? S éppen azért állítja azon definitiót legjobbnak korunk' Argusa Jean Paul, mivel az két szélsőket egyiránt kizár, ugymint a poetai idealismust és naturalismust, mellyeket ő játszilag nihilismusnak és materialismusnak neveze.²⁹

Az ideal össze eggyez a természettel, de azzal eggyé nem lesz, s a poeta követi a természetet, de nem másolja.³⁰

[...] az egész görög poésis, a természetnek és idealnak olly harmóniás középlete, hogy attól a mostani természetlen idealismust ideálnak néző aestheticusok meg is tagadák az idealitást [...] ³¹

[...] a' poésis nem csupa természetes és ideálos; hanem ezeknek harmóniás középlete, melly természetesb és ideálosb színekre oszolhat ugyan, de nem csupa természetesre és ideálosra.³²

[...] a' költész lélek nem egyéb mint a' természetesség' és ideálosság' harmóniás középlete³³

Hogy itt nem egyszerűen a „gyarló, szük nézetű”, innen-onnan válogató Berzsenyi egyes kijelentéseinek Erdélyi alaptételeivel való mintegy véletlenszerű összecsengé-

29 BERZSENYI Dániel, *Poétai harmonistika* [1832] = B. D. *Prózai munkái*, s. a. r. FÓRIZS Gergely, Bp., Editio-Princeps, 2011 (a továbbiakban: BERZSENYI 2011), 342–396, itt: 347–348.

30 *Uo.*, 344.

31 *Uo.*, 351.

32 *Uo.*, 381.

33 *Uo.*, 387.

séről van szó, az mutatja, hogy a két nézetrendszernek filológiai is bizonyíthatóan azonos a háttere. A közös eszmeiség forrása legkézenfekvőbb módon Erdélyi Vörösmarty-bírálatának elméleti fejtegetéseiből kiindulva követhető vissza. Visszakanyarodva a már idézett részhez, melyben Erdélyi Ludolf Wienbarg (általa korábban részben le is fordított) művére támaszkodva kimondja saját esztétikai alaptételét, amely hitet tesz a karakteres művészet mellett, először is arra a már ismert tényre kell felhívnom a figyelmet, hogy Wienbarg itt jórészt F. W. J. Schelling nézeteit visszahangozza, a korban rendkívül nagy hatású, *Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur* című 1807-es előadásából.³⁴

Schelling gondolatmenete, melyhez Erdélyi közvetve kapcsolódik, a következő. A művésznek a természet alkotó szellemét („schaffender Naturgeist”, Erdélyinél: „természeteterő”) kell követnie, megragadnia, hogy *valódit* hozzon létre,³⁵ ez pedig „az emberek világában is mérhetetlen sokféleségben osztja szét a karakterjegyeket és jellemző bélyegeket”.³⁶ A művésznek az individuumot fajtává, ősképpé (Urbild) kell képeznie,³⁷ ez azonban nem járhat együtt a forma végső megsemmisülésével, még a legmagasabb, önmagába forduló szépségben is tovább hat a karakter, akár az átlátszó kristályban a láthatatlan textúra.³⁸ Másik hasonlata szerint a *karakteres* a szépség gyökere, alapja, melyből a szépség gyümölcsként emelkedik elő.³⁹ Ilyen értelemben veendő Schelling tétele, mely szerint a „forma csak a forma kiteljesedése révén semmisíthető meg, és a karakteresben ez a művészet végcélja”.⁴⁰

Berzsenyi oldaláról a karakteres műalkotás normájával kapcsolatban részben ugyanazon 1807-es Schelling-előadás közvetett recepciójával számolhatunk, mint Erdélyinél, csak ebben az esetben más a közvetítő közeg, mégpedig Heinrich Luden 1808-as egyetemi esztétikajegyzete.⁴¹ Berzsenyi elméleti írásait elemző monográfiámban már levezettem, hogy az *Antirecenzio* második és harmadik változatában található

34 Wienbarg Schelling-átvételére utal T. Erdélyi Ilona jegyzete (ERDÉLYI 1991, 586), valamint: KOROMPAY H. 1998, 282–283.

35 Friedrich Wilhelm Joseph von SCHELLING, *Über das Verhältniß der bildenden Künste zu der Natur* [1807] = F. W. J. von SCHELLING, *Ausgewählte Schriften*, 2, 1801–1803, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1995² (a továbbiakban: SCHELLING 1995), 579–621, itt: 591 és 595.

36 *Uo.*, 595, saját fordításom. A következőkben az idegen nyelvű szövegeket saját fordításomban közlöm, kivéve, ahol külön megadom a fordítót.

37 „Todt und von unträglicher Härte wäre die Kunst, welche die leere Schale oder Begränzung des Individuellen darstellen wollte. Wir verlangen allerdings nicht das Individuum, wir verlangen mehr zu sehen, den lebendigen Begriff desselben. Wenn aber der Künstler Blick und Wesen der in ihm schaffenden Idea erkannt, und diese heraushebt, bildet er das Individuum zu einer Welt für sich, einer Gattung, einem ewigen Urbild.” *Uo.*, 594.

38 *Uo.*, 597.

39 *Uo.*

40 „Nur durch die Vollendung der Form kann die Form vernichtet werden, und dieses ist allerdings im Charakteristischen das letzte Ziel der Kunst.” *Uo.*, 595.

41 Megjegyzendő, hogy Luden munkáját Wienbarg is elismerően hivatkozta. L.[udolf] WIENBARG, *Ästhetische Feldzüge: Dem jungen Deutschland gewidmet*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1834 (a továbbiakban: WIENBARG 1834), 3. Magyarul: Ludolf WIENBARG, *Esztétikai táborozások* = ERDÉLYI 1981, 688–744, itt: 689.

egyik Luden-idézet révén a zseni karakteréről adott jellemzés miként követi Schelling idézett tanulmányának tanítását, mely a nyugodt formák szépségének winckelmanni eszméje helyett a megfékezett szenvedélyek életteli (lebendig), karakteres kifejezését részesíti előnyben.⁴² Luden közvetlenül ide kapcsolódó általánosító következtetése: „a műalkotásban a szépség egybeesik a karakterrel, úgyhogy elmondható: nem létezik szépség karakter nélkül”.⁴³

E felfogással egybevágóan Berzsenyi későbbi esztétikai főművének, a *Poétai harmonistikának* középletes szépségdefiníciói, melyek a mozgásban (is) megnyilvánuló egyszerre testi és lelki szépséget a formai meghatározottság és szabadság közé helyezik:

A' harmóniás mozgás meghatározott mozgást tesz föl; a mi pedig annyi mint határozott szabadságu mozgás vagy a mozgás' határozottságának és szabadságának harmóniás középlete; s így a szép annyi mint határozott szabadságu élet, az az tehát, a határozottságnak és szabadságnak harmóniás középlete.

Illy harmóniás középlet a világ; melly mozog ugyan, de a legfőbb harmónia és harmonizáló által meghatározott rendben. Illy szabad és egyszersmind határozott élet a szép emberi lélek: szabad mert a földieken szabadon fölül emelkedik s minden létezerjét szabadon jászodtatja, határozott mert határozott testbe van öltözködve [...]⁴⁴

De az egyezések köre tovább tágítható: a karakterest avagy jellemzetest létrehozó „természeterő” Erdélyinél megjelenő schellingi tanának – mely a *natura naturans*-elv egyfajta megfogalmazása – szintén megvan a megfelelője Berzsenyinéél, hiszen utóbinál a képzőszellem a *Poétai harmonistika* egyik fő terminusaként ugyanezt fejezi ki: „a képzőszellem nem egyéb lévén bennünk, mint a teremtés' örökké folyó munkájának gyönyörben öltözött folytatója”. Berzsenyi „képzőszelleme” Luden, illetve Jean Paul Bildung(s)kraft-terminusából eredeztethető, mely mindkettejüknél a partikuláris és univerzális összekötésének, a végtelen eszme megformálásának képességét jelenti.⁴⁵ Jean Paul közvetlen hatásával Erdélyinél is számolhatunk, illetve figyelembe kell venni azt is, hogy az említett esztéták itt lényegében a belső forma Shaftesbury-féle neoplatonista tanához kapcsolódnak.⁴⁶

42 FÓRIZS Gergely, „Álpeseken álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Bp., Universitas, 2009 (Irodalomtudomány és Kritika: Klasszikusok), 177–181.

43 Heinrich LUDEN, *Grundzüge ästhetischer Vorlesungen* [1808] = BERZSENYI 2011, 752–809. Itt: 763.

44 BERZSENYI Dániel, *Poétai harmonistika* = Uo., 350.

45 Vö. uo., 684.

46 Schelling *Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur* című tanulmányának szimbólumtana és Shaftesbury „inward form” kategóriájának összefüggéséről lásd: Reinhold SCHWINGER, *Innere Form: Ein Beitrag zur Definition des Begriffes auf Grund seiner Geschichte von Shaftesbury bis W. v. Humboldt*, München, C. H. Beck, 1934, 41. A kérdéstről Shaftesbury és Jean Paul relációjában lásd: Till DEMBECK, *Texte Rahmen: Grenzregionen literarischer Werke im 18. Jahrhundert* (Gottsched, Wieland, Moritz, Jean Paul), Berlin, Walter de Gruyter, 2007, 299–304.

Az Erdélyi és Berzsenyi széptani elvei közti egyezések, melyek Erdélyi Berzsenyit kizáró egykorú népies–nemzeti kánonja alapján legalábbis meglepőnek tűnnek, aligha érthetők meg az elméleti álláspontok közös eszmetörténeti kontextusának felderítése nélkül. Ez pedig a jelek szerint az 1800 körül Németországban Winckelmann művészet-felfogásáról lezajlott vitában keresendő, legalábbis az 1807-es Schelling-előadás mint közös lappangó referenciapont ehhez a tágabb összefüggéshez vezet el minket.

A vita kiindulópontját Aloys Hirt művészettörténész 1797-ben a Horen folyóiratban megjelent programtanulmánya,⁴⁷ illetve a Laokoón-szoborcsoportról ugyanitt kiadott műelemzése képezik.⁴⁸ Hirt e munkáiban az esztétikai szakirodalomban már korábban is vitatott⁴⁹ karakteresség (Karakteristik) fogalmát – melyen a formák individualitását érti⁵⁰ – határozza meg az ókori képzőművészet „első törvényeként”, polemizálva Winckelmann-nal, aki a „nemes egyszerűség és csendes nagyság” megtestesülését látta az antik műtárgyakban, valamint Lessinggel, aki a görög művészet célját a szebbítésben fedezte fel.⁵¹ Az alakok egyedítésének példája Hirt szerint a Laokoón-figura, aki – szemben Winckelmann és Lessing állításával – nem a megfékezett szenvedély vagy a szépség példája, tehát valamely ideál kifejezése, hanem a halálos küzdelemben végső erőfeszítést tevő ember hű ábrázolása.⁵²

Hirt művészeteóriája német művészettörténészek és esztéták körében több évtizedes diszkussziót indított el, melyről bőséges szakirodalom áll rendelkezésre,⁵³ s melynek jelentősebb szövegeit pár éve külön szöveggyűjteményben is közzétették.⁵⁴

47 Aloys HIRT, *Versuch über das Kunstschöne*, Die Horen, eine Monatsschrift, hg. Friedrich SCHILLER, 3(1797), Bd. 11, Stück 7 [Tübingen, J. G. Cotta], 1–37.

48 Aloys HIRT, *Laokoon*, Die Horen, eine Monatsschrift, hg. Friedrich SCHILLER, 3(1797), Bd. 12, Stück 10 [Tübingen, J. G. Cotta] (a továbbiakban: HIRT 1797), 1–26.

49 Fogalomtörténetileg a közvetlen előzmények közé Herder, Christian Garve és Wieland írásai tartoznak, ezekről lásd: Ferdinand DENK, *Das Kunstschöne und Charakteristische von Winckelmann bis Friedrich Schlegel*, München, Graphische Kunstanstalt A. Huber, 1925, 14–22.

50 „In allen Werken der Alten ohne Ausnahme [...] zeigt sich Individuellheit der Bedeutung – Charakteristik.” HIRT 1797, 12.

51 *Uo.*, 22–23.

52 *Uo.*, 6–10.

53 Az 54. és 80. lábjegyzetben megadott tételeken kívül lásd még: Eudo C. MASON, *Schönheit, Ausdruck und Charakter im ästhetischen Denken des 18. Jahrhunderts = Geschichte, Deutung, Kritik: Literaturwissenschaftliche Beiträge dargebracht zum 65. Geburtstag Werner Kohlschmidts*, hg. Maria BINDSCHEDLER, Paul ZINSLI, Bern, Francke, 1969, 91–108; Jürgen SCHÖNWÄLDER, *Ideal und Charakter: Untersuchungen zu Kunsttheorie und Kunstwissenschaft um 1800*, München, 1995; Alessandro COSTAZZA, *Das Charakteristische als ästhetische Kategorie der deutschen Klassik: Eine Diskussion zwischen Hirt, Fernow und Goethe nach 200 Jahren*, JbDSG, 42(1998), 64–94; Harald TAUSCH, *Das vermessene Charakteristische: Zu Aloys Hirts römischer Ästhetik = Aloys Hirt: Archäologe, Historiker, Kunstkenner*, hg. Claudia SEDLARZ, Hannover–Laatzten, Wehrhahn, 2004 (Berliner Klassik: Eine Großstadtkultur um 1800, 1), 69–105.

54 *Ästhetik des Charakteristischen: Quellentexte zu Kunstkritik und Streitkultur in Klassizismus und Romantik*, hg. Roland KANZ, Jürgen SCHÖNWÄLDER, Göttingen, V & R Unipress [u. a.], 2008. A kötetben helyet kapott szerzők: Aloys Hirt, Goethe, Schelling, Friedrich és August Wilhelm Schlegel, Karl Wilhelm Ferdinand Solger, Hegel, Carl Ludwig Fernow, Karl Ludwig Methusalem Müller. E szerzőket a legutolsó

Ebből a terjedelmes anyagból szempontomból először is Goethének a Hirt-szövegekre adott reflexióként olvasható írásai az érdekesek, melyekben középútas álláspontot alakít ki a szenvedélymentes, élettelen forma művészete és a természet utánzása mint végletek között. Így saját 1798-as Laokoón-tanulmányában a „tökéletes” műalkotások összetevőit vizsgálva azok karakterességét nem emeli a többi szükséges tulajdonság fölé, hanem ugyanolyan fontosnak állítja be, mint például az „ideált”, mely a „korlátozott valóságból való kiemelkedést” biztosítja. Ezzel az elvi alapvetéssel összhangban mutat rá a szoborcsoport három figurájában megjelenített típusokra.⁵⁵ A rákövetkező évben publikált *Der Sammler und die Seinigen* című novella egyik dialógusában pedig az énelbeszélő szájából hangoznak el a Hirt nézeteit megformáló „vendég műértővel” folytatott vitában a hagyományosan Goethe saját álláspontjaként értékelt kijelentések:

[...] megengedve, de nem feltétlen hatállyal, hogy a szépnek karakteresnek kell lennie, ebből csak az következik, hogy a karakteres talán a szépség alapja, az azonban semmiképpen, hogy a szépség egybeesik a karakterrel. A karakter úgy viszonyul a szépséghez, mint a csontváz az élő emberhez. [...] megalapozza, meghatározza az alakot, de nem azonos vele és még kevésbé hozza létre azt a végső jelenséget, amelyet az organikus egész lényegének és testének, szépségnek nevezünk.⁵⁶

Schelling már idézett 1807-es előadása – a polemikus megfogalmazástól eltekintve – ehhez igen hasonlóan tekinti a szépség „alapjának”, „textúrájának”, illetve „gyökerének” a legfőbb szépségben megsemmisülve megőrződő karaktert, egyben megoldást kínálva a karaktermentes szépség paradoxonára. Schellingnek az ideális és a karakteres közti szintézisre való törekvése továbbra is Winckelmann bírálatához kapcsolódik, csak hogy ennek alapja nem magának az idealizálásnak az elvetése, hanem annak kritikája, hogy a kiváló művészettörténésznél a legfőbb szépség elkülönített mozzanatokra bomlik: egyrészt mint „a lélekből folyó fogalom” jelenik meg, másrészt pedig mint a forma szépsége, és hiányzik a kettőt egybefűző kötelék. Mivel ily módon Schelling szerint Winckelmann nem volt képes feléleszteni az „élő, teremtő természet eszméjét”, tanítása a „valóságon felülemelkedő természet létrehozásáról” sikertelen volt: hiába helyezte a természet utánzása helyére az ókori fenséges művek utánzását, ez így csupán a külső forma másolását jelentette, az őket megtöltő lélek nélkül.⁵⁷

Mint láttuk, Erdélyi erre az elméletre alapozta – Wienburg közvetítő stációján keresztül – saját koncepcióját a művészi jellemzetesről és egyéniről, mely a népies–nemzeti irodalmi kánon eszmei kiindulópontját jelentette. Nem kerülhető meg azonban

kivételével felvonultatja Korompay H. János kritikátörténeti monográfiája is, mint akiknél fellelhetők Erdélyi esztétikai terminusainak előképei. KOROMPAY H. 1998, 276–285.

55 Johann Wolfgang von GOETHE, *Über Laokoon* [1798] = J. W. v. G., *Schriften zur Kunst und Literatur, Maximen und Reflexionen*, hg. von Erich TRUNZ, Herbert von EINEM, Hans Joachim SCHRIMPF, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2000 (Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, 12; a továbbiakban: GOETHE 2000), 56–66.

56 Johann Wolfgang von GOETHE, *Der Sammler und die Seinigen* [1799, részletek] = *uo.*, 73–96, itt: 75.

57 SCHELLING 1995, 586.

az az ellentmondás, hogy az a minőség, amelyet a „karakteres” az eredeti, klasszicista vagy neoklasszicista konstellációban jelölt, eltér attól, amit Erdélyi a vizsgált időszakban jellemzetesen vagy egyénin ért.

Első pillantásra is különbözik a két elmélet az ókori görögség mintaadó szerepét illetően. Ezt Erdélyi elutasítja, míg Hirt és Schelling között abban van eltérés, hogy mennyire lényegi vagy formai legyen a görögök utánzása, de mindegyikük a tág értelmű klasszicizmus keretei között marad a karakteres definiálásakor. Meg kell jegyezni, hogy a Schelling nézetei tekintetében Erdélyi közvetlen forrásául szolgált Wienbarg-könyv is minden, csak nem antiklasszicista; erre utal például a „magasb görög platoi értelmű” esztétika példaképek állítása a mű elején, továbbá az, hogy a humanitás görög műveltségeszményét a jelenkor számára mintául ajánlja.⁵⁸ Erdélyi viszont – mint láttuk – határozottan a világirodalmi szintű (vagy arra törekvő) nemzeti irodalmak közti diszkontinuitást emeli ki mint a korszerűség mércéjét.

Ugyanerre az ellentmondásra világít rá az a mód is, ahogyan Erdélyi Goethét mint a világirodalom-fogalom forrását használja. Mint már utaltam rá, Erdélyi kánonjának viszonyítási pontja a világirodalom, ez az a kör, melybe a nem-utánzó, „új világnézletet” hozó, eredeti nemzeti irodalmak nyerhetnek bebocsáttatást:

Ha már egybe fogjuk ama nagy nevet, melyek mint költők, eme fölállított nagy kört, tölték be műveikkel, vagy e magasabb eszme körbe birtak fölemelkedni, leszen képzeletünk arról, mit akart érteni Goethe a „világirodalom” elnevezés alatt. [...] világirodalom szinte az, melyet minden időben, minden nemzetek írnak, azaz a külön nemzetek tudományos műveltségének legmagasb pontjai összefogatván, belőlük egész alkotatik, mintha egy nemzetéi volnának.⁵⁹

Az ellentmondás abban tapintható, hogy az itt hivatkozott, a világirodalom-fogalmat bevezető híres Eckermann-beszélgetés szerint a világirodalmat nem az elkülönülten kifejlődő irodalmak csúcspontjai képezik, hanem egy eredendő egységről van szó, mely éppen a nemzeti irodalmak közti kölcsönhatásokban nyilvánul meg, s melyhez legközelebb a régi görögök emberábrázolásának tanulmányozásával juthatunk. Érdekes itt hosszabban is felidézni e szöveghelyet, melyből általában csak a definíció egyetlen mondatát szokás kiragadni:

Egyre inkább látom [...], hogy a költészet az emberiség közkinccse, és hogy mindenütt és mindenkor száz és száz emberben megnyilatkozik. Az egyik kicsit jobban csinálja, mint a másik, és kicsit tovább úszik a felszínen, mint a másik, ez minden. [...] szeretek körülnézni idegen nemzetek háza táján, és mindenkinek azt tanácsolom, hogy cselekedjék ugyanígy. A nemzeti irodalom manapság nem sokat számít, a világirodalom korszaka

58 WIENBARG 1834, 9 és 55–57. Erdélyi fordításában: Ludolf WIENBARG, *Esztétikai táborozások* = ERDÉLYI 1981, 691, 704. Arról, hogy Wienbarghoz a platóni szépségfelfogás állt közel, illetve Jean Paul és Solger ezen alapuló görögség-recepciója, lásd: Victor SCHWEIZER, *Ludolf Wienbarg als jungdeutscher Ästhetiker und Kunstrichter*, Leipzig, 1896, 8–10.

59 ERDÉLYI 1991, 20.

van most soron, és mindenkire az a feladat vár, hogy siettesse ezt a korszakot. De bármennyire becsüljük is azt, ami külföldi, nem szabad valami különöshöz [Besonderes] odatpadnunk, és azt mindenáron mintaképnek tekintenünk. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ami kínai, az lenne az a bizonyos, vagy ami szerb, vagy Calderon vagy a Nibelungok; hanem mintaképre szorulva térjünk vissza a régi görögökhöz, akik műveikben szüntelenül a szép embert ábrázolták. Minden egyebet csak történetileg kell szemlélnünk, és magunkévá tennünk belőle, amennyire lehet, azt, ami jó.⁶⁰

Mint látható, Goethénél a történetiség úgy válik a nemzeti irodalmak szemléletének alapjává, hogy közben mindig megmarad az emberhez mint ahistorikus állandóhoz való visszatérés lehetősége, s ennek következményeként az embert mint olyat legtökéletesebben ábrázoló antik görög irodalom kiemelkedik a történetiségből. A neohumanista történetiség-felfogás nyilatkozik itt meg: a történelem folyamatának *egészében* megnyilatkozó univerzális emberi értékekhez való folytonos visszatérés ethoszával párosult történetiség.⁶¹ Bár Erdélyi a Vörösmarty-bírálatban szintén kijelenti, hogy „a költészet feladata egy mindennél magasb eszme: az *ember*”,⁶² ám ugyanebben a munkában a jellem ábrázolásából kiiktatja az eszményt, mondván: „a jellemnek nincs szüksége eszményítésre; mert az individuum mihelyt visszatér a nembe, azonnal elnyeletik, mint csepp az óceánban”.⁶³ Az ily módon a *visszatérés* mozzanatának tagadásával meghatározott jellemzetes/egyéni irodalom nemcsak az általánosságtól, eszménytől távolodik el, hanem a *különös* (általánosságot és egyediséget megszüntetve megőrző⁶⁴) szférájától is, és az *egyediségéhez* kerül közel. A rész és egész közti dialektikus mozgást az egyirányú indukció váltja fel, s az emberi kultúra organikus egységének neohumanista képzete helyébe az elkülönülés normája lép, amint azt a nemzeti irodalom megragadásánál a saját és idegen oppozícióba állítása is mutatja, például Petőfi vagy Berzsenyi kapcsán.⁶⁵

60 Johann Peter ECKERMANN, *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens 1823–1832*, Erster Theil, Leipzig, Brockhaus, 1837, 325–326 [1827. jan. 31.]. Györfly Miklós fordítása, az utolsó mondat első tagmondatát („Alles übrige müssen wir nur historisch betrachten”) a saját fordításomban adom.

61 A neohumanista történetiszemlélet alaptezíseit Wilhelm von Humboldt foglalta össze: „Minden emberi individualitás egy jelenségben gyökerező eszme, és némelyikből ez az eszme olyan sugárzóan világlik ki, hogy úgy tűnik, csak azért öltötték magukra az individuum formáját, hogy megnyilvánulhassanak.” „A történelem célja csak az emberiség által ábrázolandó eszme megvalósítása lehet, mindenoldalúan és minden alakban, melyekben a véges forma az eszmével egységre léphet.” Wilhelm von HUMBOLDT, *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* [1822] = Wilhelm von HUMBOLDT's *gesammelte Werke*, 1, Berlin, G. Reimer, 1841, 1–25, itt: 22 és 24.

62 ERDÉLYI 1991, 19.

63 *Uo.*, 97.

64 Vö. LUKÁCS György, *A különosság mint esztétikai kategória*, Bp., Akadémiai, 1957, 128–132.

65 Lásd pl. „nálunk a nemzeti elem sokáig idegen erők s befolyások rabja volt [...]. Hosszabb száműzetés után újabb időkben kezdte ismét mutatkozni költészetünkben”. (ERDÉLYI 2003, 67.) „Berzsenyi idegen volt gondolatokban, de miénk a nyelvben.” (ERDÉLYI 1991, 131.) A vizsgált időszakra nézve jellemzőbbnek vélem Erdélyinél ezt az ellentételező felfogást, mint az ellentett (eredeti és utánzó) irodalomtípusok közti (hegeli) dialektikus egység megteremtésének igényét, melyet S. Varga Pál konstatált nála. Vö. S. VARGA 2000, 133–134.

A részre irányított kitüntetett figyelmet fejezi ki az *Egyéni és eszményi* Henszlmann társszerzőségével készült első fejezetének első mondata is: „miként e címben, úgy a művészetben is *utána tesszük* egyéninek az eszményit”.⁶⁶ A következőkben a tanulmány az egyénit először elkülönülésében definiálja „mint ama tulajdonok, részletek vagy módok öszvegét, melyben és mely által az egyes személy vagy dolog akkép lesz meghatározva, körülírva és előadva, hogy külön vál minden más hozzá hasonlótul”, majd ezután tér ki arra, hogy „az általánost az egyéniből sem lehet kizárni”, s az egyénihez kötött szellemi „sokkal határozottabban, tisztábban, érthetőbben jelenik meg”.⁶⁷ A kérdés megvilágítására alkalmazott hasonlat a városról, mely nem ismerhető meg jól egy léghajóból nézve, csak ha „minden részleteiben és zúgaiban kikutattuk”,⁶⁸ szintén arra enged következtetni, hogy Erdélyi(ék) irodalomszemléletének alapegysége ebben az időszakban inkább a lehető legjobban elkülönített egyedi, s az általánoshoz az egyediségek halmozásával jut el gondolkodása. Mindezt utóbb explicitté is teszi: „a mennyiségtudományban legfőbb érvénye van az egyesnek, mert azon felül minden mennyiség csak az egynek összetétele, halmozása, azon alul pedig minden csak töredék: úgy van az egyén nekünk az esztétikában”.⁶⁹ A Henszlmann társszerzőségével született ötödik fejezet viszi tovább a gondolatmenetet, ismételten természettani hasonlatokat használva. Itt az egymástól különállókként meghatározott egyéni „tulajdonok, részletek és módok” egymás közötti kapcsolata a vegyítés vegytani fajtájaként kerül meghatározásra, szemben az „analitikai”, eszményítő bölcsészetre jellemző mechanikai vegyítéssel.⁷⁰ Ez az elképzelés első pillantásra rendkívül hasonlít Schelling sémájára, melyben a természetet halottnak látó (winckelmanni) szemlélettel állnak szemben a teremtés „kémiai jellegű folyamatai”,⁷¹ de hiányzik belőle a testetlen fogalmi szépség és az érzéki ábrázolás között fennálló kölcsönös egymásra hatás feltevése.⁷² Az érzéki formák világával szemben Erdélyi/Henszlmann-nál nem található meg a „végtelen értelem” által létrehozott „örök fogalmak” előbbivel egyenrangú világa, s az egyéni/jellemzetes nem e két világ összekötetéséből jön létre. Ehelyett az *Egyéni és eszményi* szerint az egyénileg „körülírt fogalmak” az „életműi egybeolvadás”, „viszonalagos áthatás” révén „eltűnnek”, s így jön létre az „öszveg”, mely nélkül a kiiinduló alakzatok „nem is gondolhatók többé”.⁷³ Itt tehát az elvont-eszményi utólagos, *másodlagosan konstruált* az egyénihez képest, míg Schellingnél a *szimultán létező* formák és fogalmak egymásra hatása adja a karakterest. Paradox módon mintha Erdélyi éppen Winckelmann Schelling bírálta

66 ERDÉLYI 1981, 579. Kiemelés tőlem, F. G.

67 *Uo.*, 579.

68 *Uo.*

69 *Uo.*, 587–588.

70 *Uo.*, 588.

71 SCHELLING 1995, 584.

72 „Jedem Ding stehet ein ewiger Begriff vor, der in dem unendlichen Verstande entworfen ist: aber wodurch gehet dieser Begriff in die Wirklichkeit und die Verkörperung über? Allein durch die schaffende Wissenschaft, welche mit dem unendlichen Verstande eben so nothwendig verbunden ist, wie in dem Künstler das Wesen, welches die Idee unsinnlicher Schönheit faßt, mit dem, welches sie versinnlicht darstellt.” *Uo.*, 590.

73 ERDÉLYI 1981, 588.

„hátrafelé lépkedő” módszerét követné, mely a formától kíván a lényeghez eljutni, de hiába, mert a „feltétlen (das Unbedingte) nem érhető el a feltételes (das Bedingte) pusztá fokozásával”.⁷⁴

Az *Egyéni és eszményi* hetedik, záró részében ér el Erdélyi a tanulmány egyik fő tétének tekinthető kérdéshez, a „népi és nemzeti költészet” legitimálásának témájához. Mint írja, az „idealizmus vallói” számára ezek nem vállalhatók mint az általános széptől eltérő irányzatok. E felfogással szemben áll itt az írás végső konklúziója, miszerint „mi egyedül az egyéniség és jellemzet tanai után remélünk boldogulhatni szépirodalmunkkal”.⁷⁵ Ezek a tanok ugyanis megoldást nyújtanak az idealizmus képviselőinek problémájára, akik „sehogy sem tudtak hidat verni az ideális szépségű és nemzeti költészet között”.⁷⁶ Az idealizmus jellemzője ugyanis a „természet” és „metaphysicai főeszme” közti „nagy ugrás”, mellyel korábban Berzsenyit vádolta Erdélyi.⁷⁷ A fogalom és a formák szépsége közti szakadék áthidalásának módja azonban a fentiek fényében Erdélyinél kevésbé a schellingi „élő középpontban” (lebendiges Mittelglied) rejlik, hiszen szerinte a szépnek „semmi köze az *általánossággal*”, csak annak „egyénekre, fajokra oszlott, individualizált megjelenéseivel”.⁷⁸ Ez a nézet Erdélyit a művészeti formákat az általánostól függetleníteni akaró Aloys Hirt elméletéhez köti, illetve közelebbről még inkább Henszlmann Imre Hirt-recepciójához, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az *Egyéni és eszményi* társszerzője a német művészettörténész Charakteristik-fogalma alapján alkotta meg 1841-es tanulmányában magyarul a „jellemzetes” fogalmát,⁷⁹ olyan kontextusban, mely a természeti jellemzetest teszi meg a művészet mércéjéül.⁸⁰ Hirt maga nem mond ennyire kategorikusan ellent a természet megnemesítése tételének, hiszen korántsem zárja ki a tipikusait a művészet köréből.⁸¹ Henszlmann viszont egy ilyen szűkebb értelmű, az egyedi kategóriájához közelítő jellemzetes-fogalmat tett kibővíve „nemzeti jellemzet” formában alkalmazhatóvá a nemzeti költészetre.⁸²

74 SCHELLING 1995, 586.

75 ERDÉLYI 1981, 594.

76 *Uo.*, 593.

77 ERDÉLYI 1991, 148.

78 *Uo.*, 147.

79 HENSZLMANN Imre, *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a' művészeti fejlődésre Magyarországon [1841]* = H. I., *Válogatott képzőművészeti írások*, szerk. TÍMÁR Árpád, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1990 (a továbbiakban: HENSZLMANN 1990), 7–146. Explicit Hirt-utalása: 16–17. Vö. még: KELECSÉNYI János, *Henszlmann Imre esztétikája*, Athenaeum, 1910, 83–131, itt: 94–95. Az összefüggést tágabb kortárs kontextusban mutatja be KAPUSI Angéla, *A karakterisztikustól a jellemzetesig: Henszlmann Imre művészetelméletéről*, ItK, 118(2014), 540–546.

80 Vö. KOROMPAY H. 1998, 99.

81 A karakteres formák Hirtnél nem egyszerűen a természet szolgálai másolatai, hanem szerinte „a régiek a legindividuaisabb formákat a természet alapján találták fel vagy inkább absztrahálták”. HIRT 1797, 23. Erről bővebben értekezik: Alessandro COSTAZZA, *Das „Charakteristische“ ist das „Idealische“: Über die Quellen einer umstrittenen Kategorie der italienischen und deutschen Ästhetik zwischen Aufklärung, Klassik und Romantik* (16.01.2006) = Goethezeitportal, http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/costazza_charakteristische.pdf.

82 „A' nemzeti jellemzet: Szinte mint alanyi jellemzetet, de a' szónak bővebb értelmében, még a' nemzeti jellemet is lehet tekinteni; mert a' nemzetek ugyan azon helyet foglalják el a' népek társaságában, melly

Felvetendő még az Erdélyi esetében gyakran emlegetett Hegel-hatás kérdése is, különösen mivel az 1840-es évekkel foglalkozó kritikátörténeti monográfia a jellemzetes kategóriájának forrásait vizsgálván kiemeli a német filozófus esztétikájának befolyását az *Egyéni és eszményi* gondolatvilágára.⁸³ Azonban a fentiek fényében a műalkotás mint „egyénytett, érzékileg egyedivé tett általánosság”⁸⁴ hegeli definíciója valójában nem egészen illeszkedik az Erdélyi-tanulmány eszményit az egyéni *után* soroló alapnézetéhez, illetve ugyanolyan problémásan illeszkedik, mint Schelling ehhez hasonló tanításához. Más kérdés, hogy Erdélyi elvei módosultak az idő folyamán, s az 1854/55-ös *Esztétikai előtanulmányok* már Hegel alapján kifogásolja Henszlmann egyoldalú felfogását, mely „átellenességbe állította” az egyéni és az ideált. Ez a bírálat – különösen, hogy a Szépirodalmi Szemle egészére kiterjed – önkritikaként is olvasható, ahogy a hozzáfűzött magyarázat akár önmentegetés is lehetne: „a szellem fejlődése úgy akarván, hogy ellentétből ellentétbe csapjon át az új eredmény: az egyéni elvnek sürgetésére [!] csak természetszerű visszatörése volt az eszményiség előbbi diadalának”.⁸⁵

Összefoglalás és kitekintés

A kritikus Erdélyinél az 1840-es években kettős törekvés figyelhető meg: a nemzeti irodalom elvi legitimációját és kánonját kívánja egymással párhuzamosan megalkotni. A teoretikus alapozáshoz – mint azt főfogalmainak, a jellemzetesnek és az egyéninek forráskutatása igazolja – a német neohumanista-neoklasszicista művészetelméletet használja fel, mely azonban a maga holisztikus előfeltevéseivel nem illeszkedik a nemzeti mint egyedi, elkülönülő jelenség megragadásában érdekelt szemlélethez. Ebből fakadóan Erdélyi eljárását bizonyos reflektálatlanság jellemzi az esztétikai alapelveit szolgáltató elmélet egyes mozzanatait tekintve. Átveszi a karakteres fogalmát, de a gyakorlati alkalmazásban jelentéséből kiiktatja az eszményítés ethoszát. Figyelmen kívül hagyja az emberi kultúra antik görög művészet szimbolizálta folyamatosságáról, egységességéről szóló tanítást, átveszi viszont a winckelmanni (idealista-statikus-formalista) klasszicizmus bírálatát, kiterjesztve a klasszicizmus és az eszményítés *bármely* módozatára. Mindezt figyelembe véve lesz érthetővé, hogy miként válhatott Berzsényi Erdélyiéhez hasonló ismeretelméleti háttérrel rendelkező esztétikája olyan heves bírálat tárgyává utóbbi részéről.

az egyedet nemzetére vonatkoztatva illeti, és valamint az egyed az által alakul személylyé, hogy benne a' közönséges erők és tulajdonságok lehetőleg és szükségessé képen módosíttatnak: szintugy határozzák meg az erkölcsök, szokások, az éghajlat, a' hely viszonyai 's t. e. a' nemzetiséget is, mint a' nemzetnek kitűnő lényegét.” HENSZLMANN 1990, 23.

83 KOROMPAY H. 1998, 283–284.

84 Idézi: *Uo.*, 283. Vö.: Schönheit = „die absolute Idee in ihrer sich selbst gemäßen Erscheinung”. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Vorlesungen über die Ästhetik*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1989², I, 128.

85 ERDÉLYI János, *Esztétikai előtanulmányok* = ERDÉLYI 1981, 627–653, itt: 645.

A kétféle (statikus avagy dinamikus, külső avagy belső formát kultiváló) klasszicizmus egybemosása amennyire problematikusnak mondható teoretikusan, éppannyira gyümölcsöző volt a gyakorlati kánonképzés szempontjából, mert ennek köszönhetően vált felépíthetővé a kánon gerincét alkotó, egymástól határozottan elkülönülő aszimmetrikus ellenfogalmak⁸⁶ rendszere, egyik oldalon a régi iskola, „classicismus”, idealizmus, a másikon az új iskola, „romanticismus”, jellemzetesség kategóriáival.

Azt is szem előtt kell azonban tartani, hogy éppen ez az elvi bizonytalanság, mondhatni alkotó reflektálatlanság okozza, hogy Erdélyi rendszerében a neohumanista elmélet sorsa nem a teljes törlés és tagadás, hanem az újító felhasználás, megszüntetve megőrzés lesz. A magyar kritikátörténet szempontjából ennek legfontosabb példája a wienbarg–schellingi szimbólumtan továbbélése. Ha a Vörösmarty-bírálatban megfogalmazott tanításban a művészi jellemzetest generáló, „a dolgok belsejében működő, testi jelképek által szemünkhöz szóló természetéről” felismerjük a Shaftesburytól származó belső forma kategóriájának felelevenítését, és ha hozzátesszük azt a feltevést, hogy Arany János antiformalista kritikai normaszabása háttérében is hasonló megfontolás rejlik,⁸⁷ akkor már az a feltevés sem távoli, hogy Erdélyi, akinek életműve számos ponton találkozott Aranyéval,⁸⁸ a neoplatonista-neohumanista hagyomány e szegmensének továbbörökítői között lehetett. Elég csak az 1856-os Arany-bírálatban a költészeti formáról kifejtettekét idézni: „Ha már úgy gondoltatik, hogy a forma talán kivülről betanult schemák szerint lepi el a gondolatot, a költői eszmét; kész a ferde tudomány. Ellenben, ha a tárgy amolyan köznapi felfogással adatik elő: a formát nem kell keresni hozzá, mert az benne van a tárgyban, s a tárgy kiemelve a formában.”⁸⁹ Mind ezt figyelembe véve talán több pusztá véletlennél az egybecsengés Schelling és Arany formaeszménye között, mikor az előbbi a karakteresben a forma kiteljesedése révén megsemmisülő formáról, míg az utóbbi az „üvegtiszta” kifejezőmódban önmagát felszámoló közvetítőről értekezik.⁹⁰ Távlatosabban pedig felmerül egy erős, bár lappangó hagyományfolytonosság lehetősége nemcsak az Erdélyi-életművön belül, hanem végig a 19. századi magyar kritikátörténeten.

86 Vö. Reinhart KOSSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Bp., Józsefvég Műhely, 1997.

87 Lásd Csetri Lajos egy kései recenziójának fejtegetését: CSETRI Lajos, *Dávidházi Péter: Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*, BUKSZ, 1994/4, 508–510, itt: 509. Továbbá: FÓRIZS Gergely, *Szemere Pál és Arany János költészetszemléletének lehetséges összefüggései = Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 135–150.

88 Erről lásd: KOROMPAY H. János, *Erdélyi és Arany: két életmű találkozása*, ItK, 118(2014), 476–482.

89 ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei = ERDÉLYI 1991*, 256–298, itt: 264.

90 Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994², 339.

MESTER BÉLA

Erdélyi János és a magyar filozófia nyelve*

Magyar filozófus a nyelvi reflexió századában

Erdélyi Jánost sok egyéb diszciplína mellett a magyar filozófiatörténet-írás is jeles íróként, kánonjának kitüntetett pontjaként tartja számon. Filozófiai írásait, szerepét a magyar filozófiai hagyományban azonban nem érthetjük meg teljesen annak figyelembevételével, hogy abban az időben alkotott, amikor a nyelv kérdése a szó minden értelmében a szellemi élet középpontjába került, azelőtt soha nem látott módon meghatározva a kortársak érdeklődését. Ekkor zajlik mind a nemzeti nyelvű tudományoknak, mind a tudományok nemzeti nyelvének a kialakulása, közöttük magával a kezdetben nyelvtörténetre összpontosító, különálló szaktudományként ekkoriban felbukkanó nyelvészettel. Ennek része a nyelvújítás hosszú folyamata, melyen belül nem feledkezhetünk meg a Magyar Tudós Társaságról (majd Akadémiáról) és annak első feladatáról, az egyes szaktudományok és a filozófia szaknyelvének kialakításáról, gondozásáról, egyfajta tudatos nyelvi reflexió megalkotásáról. Erdélyi nemzedéke számára ezek a folyamatok, törekvések már a szellemi nevelődés során elsajátított evidenciák voltak, számukra a kulturális nemzetépítés fő iránya magától értetődőnek tűnt, s természetes volt, hogy ennek valamely területén kívánnak munkálkodni. Húszéves korára már kézbe vehette azt az akadémiai rendelésre elkészített – a matematikai után másodikként megjelent – filozófiai műszótárt, amely már maga sem *megteremteni* akarja *a semmiből* a filozófia műnyelvét, hanem tekintélyes mennyiségű, pontosan megfogalmazott elvek alapján, jól válogatott magyar nyelvű filozófiai szakszöveget dolgoz föl a szakszótár-készítés ma is érvényes módszereivel.¹ Éppen ezért érték s érik ma is kritikák azok részéről, akiknek az elvárásai szerint a szakszótárnak nem egy létező és működő diszciplína meghatározó szerzőinek és folyóiratainak szóhasználatát kellene regisztrál-

* A tanulmány az OTKA K 104643. sz. pályázat támogatásával készült.

1 *Philosophiai műszótár*, Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság, Budán, A Magyar Kir. Egyetem betűivel, 1834. Döbrentei Gábor *Előbeszéde* tisztázza a vállalkozás célkitűzését: az addig megalkotott magyar szakszókincs regisztrálásáról van szó, nem pedig az egyes terminusok akadémiai jóváhagyásáról. A feldolgozott szövegkorpusz 44 magyar nyelvű filozófiai szöveget ölelt föl az Apácai Csere Jánostól Köteles Sámuelig sorakozó szerzők önálló kötetektől kezdve az Erdélyi Múzeum és a Tudományos Gyűjtemény filozófiai cikkeiig. A Filozófiai Osztály által megbízott szerkesztők – Imre János, Berzsenyi Dániel, Szilasy János, Szalay Imre, Dóhovichs Bazil, Ertsey Dániel, Fábián Gábor – a kötet elején pontosan felsorolják a szótárban feldolgozott szövegeket.

nia; hanem mindettől függetlenül, akadémiai tekintéllyel *elő kellene írnia* az egyes terminusok helyes használatát.² Erdélyi tehát – bár terminusalkotó tevékenysége sem lebecsülendő – nem lehetett a magyar filozófiai nyelv megteremtőjévé, viszont *magyar filozófusként* és kora gyermekeként bölcselése valamilyen formában mindig a nyelv szerepére, a korabeli nyelvi folyamatokra irányult, a teoretikus nyelvi reflexió feladatát látta el.

Filozófiai életművét ebből a szempontból tekintem át, e rövid írás keretei között természetesen igen vázlatosan. Először felidézem a magyar filozófiai nyilvánosság állapotát az Erdélyi előtti nemzedék idején, majd rátérek Erdélyi munkásságára, először *A hazai bölcsészet jelenét*, majd *A bölcsészet Magyarországon* című művét állítva a tárgyalás középpontjába.³ Ezután kiemelem azokat a megnyilatkozásait, ahol közvetlenül reflektál terminológiai kérdésekre, majd megvizsgálom, hogy az 1850-es évek vitáiban, a *hegeli pör perújrafelvétele* során milyen kontextusba kerülnek a már régebben kidolgozott nézetei a nyelvről;⁴ majd összegzem teoretikus nyelvi reflexiójának helyét és jelentőségét saját korának kontextusában. Végezetül áttekintem filozófiai munkásságának hazai hatástörténetét, kitérve azokra a nyelvfilozófiai szemléletekben megjelenő, valószínűleg megoldhatatlan, ám megtermékenyítő hatású dilemmákra, amelyek napjaink filozófiai nyelvszemléleteiben is megfigyelhetők.

2 A *Műszótár* kiadástörténetéről és terminológia-történeti jelentőségéről lásd: LACZKÓ Sándor, *A magyar filozófiai szaknyelv kialakulása: Apáczaitól a 19–20. század fordulójáig* = L. S., *A dolog és a szó: Tanulmányok a magyar filozófiai hagyományról*, Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia–SZE Klebelsberg Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjtemény, 2013, 24–97. Szempontunkból különösen *A Philosophiai Műszótár és az Akadémia* című fejezet érdekes (53–62). Laczkó Sándor mértékadó tanulmánya így sommázza a *Műszótár* jelentőségét, jól tükrözve mind a szerkesztők törekvéseit, mind a normativitás később jelentkező igényének jellemző visszavetítését: „[A *Műszótár* t]agadhatatlan hibája azonban, hogy meglegedett az addig kialakult szakszókincs összeállításával és rögzítésével, s egységes eligazítást nem adott. Szerkesztői szerint ugyanis diktálni a szakszavak alkotása, alkalmazása terén nem lehetséges. Úgy gondolták, hogy a magyar nyelv természetéből adódóan idővel kiforri majd magukat a fogalmak, s ezt a *Műszótár* csak elősegítheti, de nem döntheti el, nem irányíthatja. Hibája a *Műszótárnak* az is, hogy nem nyújtja egységes koncepcióját a magyar filozófiai műszavak alkotásának és használatának. Nem értékeli, pusztán felsorol.” *Uo.*, 59.

3 ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1981 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 10), 25–101; Uő, *A bölcsészet Magyarországon* = *Uo.*, 197–295. Az előbbi munka első fele, amelyből alább idézek, 1856-ban jelent meg részletekben, majd 1857-ben az egész önálló kötetben, az utóbbi 1865–1866-ban látott először napvilágot, részletekben.

4 A *perújrafelvétel* kifejezés a kritikai kiadás T. Erdélyi Ilona és Horkay László által összeállított jegyzeteiben szerepel először, és terjed el később a szakirodalomban: „Ez a friss, eleven [Horváth Cyrillről szóló] írás a maga bátor, öntudatos hangjával, világos okfejtésével az első frontális támadás a levértnek kikiáltott magyar hegelizmus részéről a diadalmasnak hitt ellenfél ellen. Erdélyi János ebben a kis cikkében is megmutatja oroszlánkörmeit, ragyogó dialektikáját. *E cikk lényegében a hegeli pör újrafelvételét jelenti.*” *Uo.*, 908–909.

A magyar filozófiai nyilvánosság modern fordulata és a „nemzeti filozófia” gondolata

A filozófia nyelvét a németeknél Immanuel Kant, nálunk a Kant-vita (1792–1822) tette *végérvényesen* nemzetivé.⁵ Ez nem pusztán nyelvváltást jelentett, tehát a latinnak mint a tudomány nyelvének visszaszorulását, hanem a filozófiai nyilvánosság terének teljes szerkezeti átalakulását, a filozófia önértelmezésének újragondolását is. Amikor Kant az eszük magánhasználatának keretében iskolafilozófiát művelő professzorokról beszél, ehhez a latin tanítási nyelv szolgál háttérül, ám amikor ugyanezek a gondolkodók eszük nyilvános használata révén világpolgári szempontból művelik a filozófiát, ezt természetes módon németül teszik. A *magyar nyelvű* filozófia *világpolgárinak* tekintése azonban egy pillanatig sem vetődik föl komoly opcióként (egyébként ez a német esetben sem olyan problémátlan, ahogyan általában a filozófiatörténet-írásban ábrázolni szokás).⁶ Az iskola falai közül kilépő – a kor kifejezésével: „nyilvánosuló” – filozófia a világpolgárok diskurzusa helyett az éppen kialakuló modern nemzeti műveltség színterén találja magát.⁷

Ezzel nem áll egyedül ekkoriban: minden új művelésgelemnek teoretikusan is be kell bizonyítania, hogy funkcionálisan illeszkedik a tudatosan tervezett módon épülő nemzeti kultúra szerkezetébe, innen magyarázhatók a kor jól ismert, szenvedélyes műfaji vitái is. (Eposzi vagy drámai kor-e jelenkori irodalmunké? Mi a regény szerepe a magyar irodalomban?) A filozófiának ezekkel analóg önértelmezésében a *regénynek* mint a teljesen kifejlődött, felnőtt korába lépett irodalom attribútumának szerepét a *saját filozófiai rendszer* igénye tölti be.⁸ Ennek az önértelmezésnek kitüntetett pontja akadémiánk 1847-es vitája a nemzeti filozófiáról, melyen már Erdélyi is jelen volt.⁹ A vitaindító a főntebb említett kanti fogalmakból indul ki, ám módosítja is azokat. Az *iskolai* és *világfilozófia* fogalmai azt jelentik itt is, mint Kantnál, ám a probléma éppen az, hogy az iskolafilozófiából világfilozófiai igénnyel a nemzeti nyelvű médiumok világába kilépő teoretikus tevékenység valami új, eddig ismeretlen jelenséggént jelenik meg, melyet a számunkra most érdektelen *egyéni filozófia* és a később is sokat emlegetett *nemzeti filozófia* szféráira osztanak föl. Későbbi álláspontja ismeretében meglepő,

5 A Kant-vita magyar nyelven folyó részének áttekintését lásd: PERECZ László, *Felemás portré, politikai keretben: Kant-vita a Tudományos Gyűjtemény 1817–1818-as évfolyamaiban*, Világosság, 33(1992), 845–856. Saját értelmezésemet bővebben lásd: MESTER Béla, *Magyar felvilágosodás – német vagy skót?: Rozgonyi József Kant-kritikája = A felvilágosodás álmai és árnyai*, szerk. LUDASSY Mária, MIKLÓSI Zoltán, POGONYI Szabolcs, Bp., Áron Kiadó, 2007, 399–446.

6 Erről bővebben lásd: Béla MESTER, *Consequences of Philosophy Written in National Languages in 19th-century Central Europe: Vocabulary, Audience, and Identity = Central-European Ethos or Local Traditions: Equality, Justice*, eds. Jarmila JUROVA, Milan JOZEK, Andrzej KIEPAS, Piotr MACHURA, Boskovice, Albert, 2010, 26–33.

7 E jelenség bővebb elemzését lásd: MESTER Béla, *Nemzeti filozófia – in sensu cosmopolitico*, Kellék, 24. sz. (2004), 125–137.

8 A kérdést tágabb kontextusban lásd: Béla MESTER, „System” in Philosophy as a Consequence of the Institutional Context of Universities, *Synthesis Philosophica*, 28(2013), 55–56. sz., 1–2. fasc., 97–106.

9 A vita jegyzőkönyvét lásd: Magyar Akadémiai Értesítő, 7(1847), 152–154. Filozófiatörténeti feldolgozása: PERECZ László, *A nemzeti filozófia születése: Egy 1847-es akadémiai vitáról*, Gond, 1(1992)/2, 29–35.

hogy Erdélyi, bár jelen van, hallgat, és egy szóval sem kommentálja a pár év múlva számára is oly érzékennyé váló kifejezést. A nyelvi közegre való reflexió ekkor még nem teoretikus következményeiben, hanem csupán közvetlen formában érinti meg, a következő napirendi ponthoz, a *Witz* német szó *élc*re való magyarításának kérdéséhez már van megjegyzése. Ahhoz, hogy komolyan nekilásson a magyar filozófia és nyelve értékeléséhez, még el kell múlnia néhány évnek és egy bukott forradalomnak, kell hozzá talán a teóriának kedvező pataki nyugalom is,¹⁰ valamint az Akadémia szándéka a szellemi leltárkészítésre.

Filozófiai leltár Világos után: A hazai bölcsezet jelene

A hazai bölcsezet jelene a nemzeti műveltség forradalom utáni tudatos mérlegkészítésének része, eszméjét az erre irányuló intézményes megrendelés adta. Innen érthető meg a műben és a korábbi években írott kisebb cikkekben a *rendszer* fogalmának folytonos felbukkanása, előtérbe állítása. Nem az egyes szerzők szövegeinek magyarázatában, hanem az egész akkori magyar filozófiai élet értékelésében fontos szempont ugyanis, hogy megjelenik-e benne a rendszerfilozófiai igény. A rendszer iránti vonzalmat fokozza az ettől a meggondolástól függetlenül magának megtalált hegeli filozófia szerkezete is. Hegelt történeti szemléletmódja mellett, amely jól illeszkedett saját kultúrafelfogásához, nemzetfogalmához és esztétikai nézeteihez, valószínűleg részben a filozófiai rendszer iránt a nemzeti kultúra intézményeiben fölmerülő igény következtében választotta éppen akkor, amikor az kikerült az európai centrum érdeklődéséből. Ugyanakkor a hegeli rendszer egészen más szerepet töltött be nálunk, mint azokon a szomszédos területeken,¹¹ ahol ugyanebben az időben, hozzánk hasonlóan és a nyugat-európai gondolkodástól eltérően, szintén megmarad az ismerete, sőt a miénknél is fontosabb szerepet tölt be a nemzeti kultúrában.¹² Míg másoknál a történetfilozófia továbbgon-

10 Közismert, hogy sem a Sárospataki Kollégium akkori helyzete, sem Erdélyi viszonya kollégáihoz és feletteseihez éppenséggel nem volt ideális, és közelről nézve korántsem tűnik *nyugalomnak, otiumnak*, amint ez a jelen lapszámban DIENES Dénes írásából is világosan kitűnik (*Erdélyi János és a sárospataki kollégium*, ItK, 118[2014], 468–475). A filozófiai katedrán előálló tanítási kötelezettség, ugyanakkor a nagyváros kulturális lehetőségeitől való kényszerű távollét azonban mégis alkalmas közegnek bizonyult a filozófiai gondolatok tisztázására.

11 A hegeli történetfilozófia továbbgondolását és a szláv világra alkalmazását kísérli meg egy továbbfejlesztett Herbart–Hegel szintézis keretében Augustin Smetana cseh filozófus, lásd: Augustin SMETANA, *Die Katastrophe und der Ausgang der Philosophie der Philosophie*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1850. Jellegzetes korabeli magyar reflexió a műre: „ha végre Smetana a vallás és jog legyőzése után, a szlávok s különösen Moszkaország suprematiája által hiszi a jósolt paradicsomi napokat létesíthetőknek, ebben Európa véleményével alig fog összetalálkozni; mert ha nem csalódom, az európai emberiség épen a vallás és a jog diadalától s ez utolsónak kivált a moszka abszolútizmus ellen, feltételezi jövője szebb napjait”. SZONTAGH Gusztáv, *Smetana s a philosophia közel kimenetele*, Új Magyar Múzeum, 1(1850)/3, 155.

12 A kelet-közép-európai Hegel-recepciók összehasonlító vizsgálatát, ezen belül a hegelianizmus eltérő szerepének feltárását az egyes nemzeti kultúrákon belül Mészáros András pozsonyi filozófiatörténész és irodalomtudós kezdeményezte az utóbbi években. A jelen írás témája szempontjából is fontos

dolásaként a saját nemzet eljövendő világtörténelmi szerepéről szóló próféciairól van szó, addig Erdélyinél a tudomány, legalábbis a szellemtudományok átfogó filozófiai rendszer alapján való kifejlesztése a tét a *nemzeti kultúra* keretein belül, ám a filozófia esetében egyetemes tartalom igényével. Ennek érdekében látja bele a rendszerfilozófiát szerény kezdeményekbe is, mint Horváth Cyrill esetében, aki tanítványai két nemzedékével, köztük Alexander Bernáttal együtt Erdélyi szavai nyomán maga is rendszeralkotóként definiálja magát.¹³ A hön áhított rendszer azonban végül nem a kortársak filozófiai szövegeiben testesül majd meg, nem is a saját műveiben, még kevésbé a jövő megtervezett magyar hegeliánus tudományos diszciplínáinak rendszereiben, hanem a *múltban*, a filozófiai kánonalkotás általa jórészt elvégzett, bár szöveggként torzóban maradt munkájában: *A bölcsészet Magyarországon* című filozófiatörténetében. Ennek kidolgozása többé-kevésbé párhuzamosan halad Toldy Ferenc hasonló, bár hatásában jóval nagyobb szabású működésével az irodalomtudomány területén. A programot már *A hazai bölcsészet jelenének* utolsó lapjain meghirdeti:

Bölcsészeti önállóságot azonban nem újonnan fölmelegített módok és elvek, oldalvásti elmélkedések, viszketeg különbségek adnak, hanem egyenlő méltatása mindannak, mi nálunk az idő folytán az eszme javára, s érdekében nyilatkozott. Ez volna már az a másik üdvös foglalkozási mód, melyet az eltölteni való idő alatt fölhasználtatni, nemzetünk s irodalmunk részéről, óhajtok. Tehát valamely történeti szempont volna elfoglalandó, s erről tekintendő át a magyar szellemnek e tárgy körüli forgódása.

Nem én vagyok első, ki ezt sürgetem. A magyar akadémiaé e részben az elsőség, mert felállása után mindjárt, 1831-ben már fontosnak hitte pályakérdésül adni fel: tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a filozófia állapotja iránt; és tekintvén a filozófiát, miben és mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél. És épen az, hogy nem én vagyok első, hanem az akadémia, mutatja, miszerint tárgyam földérite a nemzeti tudományosság ügyébe vág.¹⁴

A filozófia története mint filozófiai rendszer

A bölcsészet Magyarországon Almási Balogh Pálnak az 1860-as években még réginek egyáltalán nem számító magyar filozófiatörténeti összefoglalását követően az első ko-

részletet tárgyaló tanulmánya, benne az előző jegyzetben idézett korabeli recenzió elemzésével: MÉSZÁROS András, *Augustin Smetana – magyar szemmel (Egy recenzió eszmei háttere)* = *Nova Posoniensia* 2, Pozsony, Kalligram, 2012, 193–214.

13 ERDÉLYI János, *Horváth Cyrill* = E. J., *Filozófiai...*, i. m., 15–25. Saját elemzésem, amely a piarista Horváth rendjének kultúrtörténeti, illetve az egyetem intézménytörténeti keretébe illeszti a jelenséget: MESTER Béla, *A piarista bölcsélet vége: A rendi hagyomány beolvadása a nyilvánosult filozófiába a XIX. században a pesti egyetemen* = *Piarista és neotomista hagyomány*, Nitra, Univerzita Konštantina Filozofa, 2009, 5–18; Uő, *A rendszeralkotás terhe* = *Piarista és neotomista hagyomány II*, Nitra, Univerzita Konštantina Filozofa, 2010, 5–18.

14 ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet...*, i. m., 97.

moly kísérlet volt a diszciplína historiográfiájában.¹⁵ Erdélyi megörökli a reformkori munka középponti problematikáját, amely a pályadíj kiírásakor filozófiai elmaradottságunk okaira rákérdező akadémiai kérdésből ered, ilyen módon jól beleillik a magyar kulturális önértelmezéseknek a reformkornál tágabb keretben érvényes elmaradottság-elbeszélésébe is.¹⁶ Elhíresült megfogalmazása szerint, bár sohasem magyar filozófustól származott valamely új filozófiai rendszer, filozófiai műveltségünk mégsem követő jellegű, hiszen nem *mögé*, hanem mindenkor *oldalára léptünk* az éppen aktuális európai trendeknek:

Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez valánk, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgatás fegyelme és szemérme alatt fejlődvén előhaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánok mentünk, hanem velök. Hogy éreznünk kelle valamely kényszert, bizonyos; de az nem volt több, mint a párhuzam szüksége, mikor az idegenből vett hatásra önfentartási erélyünkkel feleltünk, mint kölcsönhatással, s a belső felé irányult, szótlan elmélődés tudományára nyilvános politikai életünk ildomával.¹⁷

Erdélyi e munkájában ér össze a leginkább problémátlanul a nemzeti műveltség filozófiai tartalmának és a filozófia egyetemességének az első pillantásra egymást kizárónak látszó igénye. A nemzeti szempont a jól formált kánon megalkotásának igényében csúcsosodik ki, amely olyan önálló narratívumot kölcsönöz a magyar filozófiai műveltség történetének, ami eddig jószerivel csak az irodalomtörténetben látszott lehetségesnek, az európai filozófiatörténettel való, minden apró lépésnél gondosan elvégzett összevetés viszont fönntartja az egyetemességet. A történeti anyag tervezett három részre, korra osztása, ezek elnevezése és egymáshoz való viszonya – például *előkor* – nyilvánvalóan a hegeli történeti gondolkodás hatásáról tanúskodnak, miközben a korszakhatárokul szolgáló mérföldkövek a nemzeti művelődés nyilvánosságtere és intézményrendszere nyelvi szempontú átalakulásának, modernizálódásának fordulópontjai, Apácaival a magyar nyelvű filozófia megjelenése, illetve majd vélhetően ennek intézményesülése az Akadémia megalakulása révén:

15 ALMÁSI BALOGH Pál *Felelete = Philosophiai pályamunkák*, Budán, kiadja a Magyar Tudós Társaság, a Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1835, I, 1–211. Erdélyi másik hivatkozása az előzményekre, Hetényi Jánosnak ugyanerre az akadémiai pályázatra írott munkája kevésbé adatgazdag, a kánonképzés története szempontjából nem annyira hasznos olvasmány. Erdélyi értékelése szerint „Hetényi [...] inkább támaszkodik a bölcsészet [...] történetére; az írók bővebb ismertetése nélkül”. ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet...*, i. m., 97. Hetényi pályaművét lásd: HETÉNYI János, *A magyar philosophia történetírásának alaprajza*, Tudománytár: Értekezések, 2(1837)/1, 76–164.

16 Jellemző már az Akadémia kérdés-megfogalmazása is a pályadíj meghirdetésekor: „Mint hogy a 'philosophia' minden ágának kifejtése 's hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető: ha nemzeti íróink a 'philosophiára' nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgoznának elődeik, vagy miben 's mi okra nézve maradának hátra; ez a' kérdés: Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt elénkbe a 'philosophia' állapotja iránt; és tekintvén a 'philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?” ALMÁSI, i. m., XI.

17 ERDÉLYI, *A bölcsészet...*, i. m., 200–201.

[H]árom bölcsészeti korszakot veszünk föl. Az *első*, mely egyúttal *előkor* is, a nemzet világos történelmi élete óta az egész *Apáczai Csere János*-ig foly, mint beszkokás az európai gondolkodásba, előadván a skolasztikai bölcsészet divatát lehető fényváltozásaival, s több mint hat század kísérleteit a tudományban, mígnem a nemzet nyelvén szólal meg ez. A *második* korszak folyjon egész a M. T. Akadémia megnyíltáig, mely a nemzeti értelmiség magára gondolásának intézete, vagy ha név kell, nagylelkű alapítója gróf *Széchenyi István* fölléptéig; végre a *harmadik* legyen a mostani, mely az Akadémiával kezdődik, s maga írja történetét.¹⁸

Ugyanakkor a magyar szempontú korszakhatárok összekapcsolódnak az európai filozófia történetének fordulópontjaival. Innentől válik vándormotívummá, majd evidenciává historiográfiánkban a modernitás kezdetének tekintett karteizianizmus összekapcsolása a filozófia magyarításával Apácai alakjában. Csak sajnálhatjuk, hogy a kánonképzés történetileg „lyukas” marad a szerző kora és a 17. század között. Így éppen azoknak az alakoknak, többek között a magyar kantianusoknak és ellenfeleiknek az értékelése marad el, akiknek vitájában egyáltalán fölbukkant a nemzeti keretek között művelt filozófia kérdése, s akiknek a munkásságából a reformkor megkísérelte fölépíteni a maga filozófiai kánonját. Azt a filozófiaképet, amelynek Erdélyi ifjúkorában inkább csak szemlélője, mint részese volt, kritikáját pedig visszamenőleg kívánja elvégezni az 1850-es években, miközben erőteljesen támaszkodik a nyelv kritikájára.

Erdélyi magyar filozófiai műszavai

A nyelvhez való tudatos viszonyulás természetesen kezdettől fogva átjárja Erdélyi szinte egész tevékenységét. Az irodalommal és különösen a népköltéssel való foglalkozás elképzelhetetlen lenne e nélkül. Filozófiai tevékenységében, ahogy kora szinte minden magyar filozófiai szerzőjénél, nyilván fontos szerep jutott az egyes új – esetében főként hegeli – terminusok magyarításának. A *fölemelt lét* (*aufgehobenes Seyn, mai filozófiai műnyelvünkben: megszüntetve megőrzött lét*) terminus, amelynek első tagjában az ő korában is archaikusnak, ma már inkább csak rejtett igetőnek tekinthető *em-* egyszerre utal a szopásra, táplálkozásra – *csecs-emő, em-lő* – és az *em-*észtés során való átalakításra, magához hasonításra; példaszerűen mutatja e terminusalkotási mód jellegét. Így vezeti be az új terminust:

[L]jevél, virág, gyümölcs, amelyek már nincsenek a növényen közvetlenül, meg vannak a növény magvában, lényegében közvetve; egyrészt mint elmúlt lények, tehát mint voltak vannak meg, másrészt a múlt, mint időbeli távolság, nem a közvetlen, közel levő, hanem a messzibb fekvő, érzékeink felett eső létet akarja kifejezni. Ez a volt szónak, melyet atyáink valóban mélyértelműleg, egyenesen a spekulatív bölcsészet javára teremtettek, lehető, alakot és értelmet összehozó magyarázata. Így a volt = fölemelt lét

18 *Uo.*, 200.

(aufgehobenes Seyn). – Lényeg az, miben a külsőségek megszűntek önállókul mutatkozni; azaz visszatértek az alapba: a lét volt tá tökélyesült, a volt: meglevő múlt.¹⁹

Az ehhez hasonló saját, néha megvilágító erejű, ám a szaknyelvben később ritkán elterjedő terminusok alkotásánál azonban fontosabbak azok a vizsgálódások, amelyek a mindennapi magyar nyelvhasználatból kívánják kimutatni a – szerzőnk felfogásában természetesen hegeli – filozófiai tartalmakat. A vizsgálat fő iránya itt is a létre vonatkozó különböző hegeli fogalmak természetes nyelvi magyar megfelelőinek a megtalálása lesz. Ilyen a *vanni van, de...* valóban sajátos, inkább társalgási nyelvünket jellemző magyar nyelvi fordulat, illetve a valamely dolog lényegének kifejezésére a nyelvi norma szerint általánosan alkalmazott, köznyelvi *mivolt* kifejezés, amelyben Erdélyi szerint az a mély meggondolás húzódik meg, hogy a dolgok azonosak saját múltjukkal, létrejöttük történetével, ahogyan azt a hegeli szemlélet szerint látjuk. Az előbbi nyelvi formát így tárgyalja:

A magyar nép széltiben, meg- vagy fennakadás nélkül használ, mióta él, és így használt már jóval Hegel előtt, egy mondatot, minden akadémiai tanultság, s berlini látogatás nélkül, melynek együgyű értelmét ki fogjátok venni a következő párbeszédből:

Péter. Ugyan, édes komám, Pál, elmégy-e a keresztúri vásárra?

Pál. Elmennék, de ha nem lehet, nem lehet.

Péter. Mi bajod? Tán hibád van?

Pál. Az a bajom, hogy *nincs* lovam.

Péter. Nincsen? Hát eladtad, vagy ...?

Pál. *Vanni van*, de (... beteg, rossz stb. okokat hoz fel) annyi mintha nem is volna.

Ezen párbeszédet már nem én találtam ki, vagy fogtam rá a magyar népre, hanem hallottam elégszer, és hallotta más is, de nem foglalta figyelmébe. Az ebben előadott értelmé a *van*-nak éppen az, és semmi esetre sem más, melyet Hegel zárt a barbár módra hangzó *van, közvetlen van* kategóriába, okvetlenül. Mert Pálnak *van* ugyan lova (szekere stb.), de annyi, mintha nem volna; mivel *vanni* vagy *lenni* még nem azt teszi, hogy ami a nap alá kijött, ami a nap alatt létezik, csak azért, mert léttel bír, már hoc ipso az ésszerűség, vagy a dolog fogalmával teljesen egyező legyen. Hiszen Pál komának is volt lova, de azért nem volt, és kedves komája Péter anélkül, hogy Pál ellentmondásos beszédét kinevette volna, igazságot adott neki. Ez így van Pál koma lován kívül is minden tárggyal. Létezik (léttel bír, van) a beteg ember, a rossz státus, a Csáki-szalmája-féle gazdaság: létezik a fetisch és a keresztyén vallás; az angol jury és a török igazság; de az angol igazságszolgáltatás nem azért jobb a töröknél, mert *létezik*, hanem *ésszerűbb, valódibb* módon létezik; és a fetisch-imádásnak éppen az a baja, mi a Pál koma lovának, hogy miképp Pál koma lova nem felel meg a jó, használható igás állat kellékeinek, úgy amaz imádás sem a vallás fogalmának, s még igen távol marad ettől.²⁰

19 ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet...*, i. m., 41.

20 ERDÉLYI, *Horváth...*, i. m., 17. Erdélyi innen tér át a sokat vitatott hegeli „ami ésszerű, az valóságos; és ami valóságos, az ésszerű” tétel tárgyalására.

A lényeg fogalmának kifejezőjeként fölfedezett *mivolt* terminust ekképpen vezeti be:

Nyelvünkben továbbá a volt szó főnévileg jelenti a lényeget, p. voltaképpen a dolog volta, mivolta, stb. Hogyan történhetik ez? Miért jelenthet egy múlt időféle igenév épen lényeget, azaz a dolgok belsejét? A szó ellen, úgy hiszem, nem tehetni kifogást sem józan ész, sem hazai nyelv szokás néz pontjából. Ezt minden magyar ember iskola nélkül is megérti, sőt épen az iskolátlan nép használja leggyakrabban, mert a tudományos nyelvben ez idő szerint inkább használtatik a lényeg. És mégis a volt szó a legmélyebb felfogás után valódi spekulatív szellemben van alkotva, minden egyszerűsége dacára.²¹

A műszóalkotásnak és a filozófiai nyelvkritikának ez az együttese a nemzeti művelődésnek azt a folytonosan fölvetődő kérdését van hivatva megoldani, hogy vajon azért szükséges-e a nyelvújítás, mert a magyar nyelv nem képes az életvilág vagy a tudományok valamely területének megfelelő leírására. Erdélyi saját értelmezése szerint nem tesz mást, mint *kifejti*, explicitté teszi azt a filozófiai tartalmat, amely a nyelvben e kifejtés előtt is benne rejtett. A magyar nyelv filozófiai hajlamának hangoztatása, ugyanakkor terminológiai fejlesztésének igénye az a kettősség, amelynek mindkét eleme mellett egész pályája során kitartott. Az ő számára ez volt a *személyes* kulturális tapasztalatként is *végigélt* nyelvújítás tanulsága.

Az egyezményes filozófiával való vita mögött rejlő eltérő nyelvfelfogás

Mindazokat a kérdéseket, amelyekkel a nemzeti művelődés, kiváltképpen a nyelv szempontjából pályáján foglalkozott, különös módon az élére állították az 1850-es évek ismert vitái közötté és Szontagh Gusztáv között, amelyek egészen az utóbbi haláláig folytak.²² A mai elemző szemében úgy tűnik, hogy Erdélyi éles polémiája voltaképpen olyan nézeteket támad, amelyek valójában ugyanazokra a kérdésekre kívánnak választ adni, mint ő maga, ám más fogalomrendszerben mozognak, és legfőképpen más nyelvfelfogáson, a nyelvújítás folyamatának eltérő tapasztalatán alapulnak.

Elég itt, ha emlékezetünkbe idézzük Szontagh ironikus szavait *azokról, akik a magyar filozófiát a magyar nyelvben vélik föltalálni*:

Szól ez azoknak is, kik a magyar *philosophiát* a magyar *nyelvből* akarják kifejteni; mert valóban, ha mindig csak betűkkel, szavakkal, eszmékkel és könyvekkel foglalkodunk, és soha sem a tárgyakkal a valóságban: akkor productív képzelődésünk szükségkép erőt vesz a reproductív képzeleten, tárgyilagos világszemléletünk egyénileg alanyivá válto-

21 ERDÉLYI, A *hazai bölcsészet...*, i. m., 40.

22 A vita elemzését bővebben lásd: MESTER Béla, *Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”* = M. B., *Magyar philosophia: A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*, Kolozsvár–Szeged, Pro Philosophia, 2006, 71–143. Különösen a *Szontagh kapitány utolsó csatái* című fejezet (130–143).

zik át s oly képzeléseket teremtünk, miktől elfordúl az élet, s miknek szobabűzét alig tűri el az, kinek gymorra, idege és feje ép.²³

A nyelvszemléletek különbségében természetesen része van a vitapartnerek közötti nemzedéknyi korkülönbségnek, és az ebből eredő eltérő kulturális szocializációnak is. Erdélyi *A hazai bölcsészet jelenében* ismeretes módon az egyezményesek által nyelvi kritériumként megfogalmazott *népszerű előadásmódot* támadja a filozófia saját magyar szaknyelvére bejelentett igénytel – valójában a magyar filozófiai nyelv egyformán aktív formálásának két különböző elképzeléséről van szó. Bírálja az egyezményesek pragmatikus igazságfogalmát az általuk szorgalmazott *életrevalóság* elvetésével, a spekulatív gondolkodás védelmében – holott mind saját, mind ellenfelei törekvésének az esetében a filozófia és a szaktudományok viszonyának egyaránt szükségesnek látott újradefiniálásáról van szó, két különböző módon. Végezetül elveti a filozófia *nemzeti jellegére* vonatkozó, az egyezményesek kései munkáiban valóban ködösen megfogalmazott igényt a gondolat *egyetemességének* jegyében – miközben maga is a magyar nyelvű filozófiai szövegkorpusznak a nemzeti művelődéshez való viszonyát igyekszik megformulálni szinte egész filozófiai munkássága során.²⁴ Az egyezményesek kritikája kapcsán megfogalmazott válasz, a magyar nyelv szelleméből kibontott filozófiai műnyelven megfogalmazott egyetemes tartalmú filozófia eszméje éppen a nyelv előtérbe helyezésével ad új típusú választ arra a kérdésre, amely már legalább a Kant-vita óta problémája a magyar filozófiának.

23 SZONTAGH, *Smetana...*, i. m., 157. Szontagh ebben az írásában különösen élesen fogalmazza meg a hegeli filozófiával szembeni régi érvét, miszerint az nem a valóságot, hanem csupán önkényesen konstruált terminológiájának önmozgását képes leírni. Egyik megjegyzése összefüggésbe hozza ezt az állítást az ugyanennek a folyóiratnak előző számában általa kezdeményezett magyar östörténeti vitával: „Smetana azért nem is kételkedhetik, hogy a tudás és létel öntudatunkban egy és ugyanaz, mert hiszen már a Bewustseyn német szava is oda mutat, hogy az a Wissen és Seyn-nak azonsága. Ily oknál fogva tartják talán néhány történetbúváraink is a hunokat és a kúnokat ugyanazoknak, mert magyar elnevezéseik hasonlók”. *Uo.*, 156. Az Új Magyar Múzeum ezt a megjegyzését csupán terjedelmes szerkesztőségi lábjegyzettel kiegészítve hajlandó közölni, amelyben kiáll a hunok és a kunok történeti azonossága mellett. A többek között Toldy ellen is szóló, vitaindító magyar östörténeti cikket lásd: SZONTAGH Gusztáv, *A magyarok eredete*, Új Magyar Múzeum, 1(1850)/2, 81–93. Szontagh Hegel elleni érveinek és magyar östörténeti álláspontjának összefüggéseire, különös tekintettel nyelvszemléletére, bővebben kitérek a következő írásomban: MESTER Béla, *Kunok és hunok az írószobákban: Vita a magyar történelem kezdeteiről Világos után = A középkor vetületei: A 18–19. századi középkor-értelmezések filozófiai, tudományos és művészeti aspektusai*, szerk. GURKA Dezső, Bp., Gondolat, 2011, 137–145.

24 Erdélyi elgondolását a filozófia szerepéről a nemzeti művelődésben, és viszonyát a nemzeti filozófia fogalmához többen taglalták, értelmezték már. Mostani gondolatmenetünk számára a legfontosabb vélekedések: Kiss Endre, *A magyar filozófia fő irányai a szabadságharc bukásától a kiegyezésig*, Magyar Filozófiai Szemle, 28(1984)/1–2, 26–69; PERECZ László, „Nemzeti filozófia”: saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata, *ItK*, 108(2004), 541–558. A nemzeti filozófia fogalmának a magyar művelődéstörténetben betöltött szerepe kérdésének a kapcsán megkerülhetetlen monográfia: PERECZ László, *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2008 (Eszmetörténeti Könyvtár, 7). Saját értelmezésemet a jelenségről lásd: Béla MESTER, *Toward a Central-European Comparative History of Philosophy: After Chamaerae of National Philosophies – the Hungarian Case*, *Synthesis Philosophica*, 54. sz., 27(2012)/2, 269–283.

Írásom elején filozófiai életünknek azt a dilemmáját vázoltam föl, amelyben a kanti fogalmak szerint *világpolgári* szempontból művelt filozófia az emberiség helyett egyszerűen egy jól körvonalazható *nemzeti* kultúra nyilvánosságterében találja magát, nyelvi okokból. E szellemi jelenség önértelmezése korábban sem különbözött a nyelvet, de Erdélyihez képest egészen más nyelvszemlélettel dolgozott. Erdélyi idősebb vitapartnerei jó részének a nyelvújítással kapcsolatos alapélménye nem a nyelv saját erejének megmutatkozása, föltámulása volt, hanem éppen ellenkezőleg, a nyelvet formáló képességünkre, a nyelvünk fölött lehetséges uralomra való ráébredés. Az a tapasztalat, hogy a dolgokat pusztán azért nevezük meg egy bizonyos módon, mert az Akadémián erről megállapodtunk, majd a művelt nyelvszokás ezt bizonyos időn keresztül jóváhagyta. A magyar kantianizmus keretei között nem volt kitüntetett helye a nyelvnek a nemzeti nyelvű filozófia önértelmezésében, valószínűleg éppen a műnyelv instrumentális szemlélete miatt; annak ellenére, hogy e szellemi vonulat magát Kazinczy Ferencet is igen tevékeny és öntudatos tagjai között tudhatta.²⁵ Az ellenkező opció megfogalmazása a 19. század számára Erdélyi Jánosra várt.

Erdélyi szellemi hagyatéka a mai magyar filozófiai gondolkodásban

Ha a filozófus Erdélyi Jánosnak a magyar kultúrára gyakorolt hatását akarjuk fölvezetni, könnyű fölsorolni a nem megvalósult terveket. Helyzetértékelése szerint korának magyar szellemi élete legalább rejtett módon hegelianus:

[M]it vehetni észre a bölcsészeti tudományok fejlődésén irodalmunkban? Azt, hogy nem a győzedelmes bölcsészeti felekezet nyomain jár.²⁶ A magyar filológia, szépészet és társadalmi tudományok mai fejtegetése hegeli gondolkozásra mutat, habár nem látja is be mindenki oly könnyen, mint a nap fogyatkozásáról mondják, hogy a paraszt is észreveheti. [...] Ez az a „vén vakand”, a „hic et ubique”, mely ellen nincs ovószere semmiféle szenvedelmes kertésznek a föld kerekéségén.²⁷ Bármit mondjanak is tehát e részben a győzelmi tábor hősei, hogy Hegel le van verve: nem hiszem, mert az ellenkezőt látom; mert a szólamló igazság előtt nem hunyhatom be szemeimet.²⁸

25 A jelenségről bővebben lásd: MESTER Béla, *Kazinczy Ferenc és Rozgonyi József a magyar Kant-vitában = Korszakok, irányzatok, életművek: Tanulmányok a közép- és kelet-európai felvilágosodásról*, szerk. Kiss Endre, EGYED Emese, RATHMANN János, Bp., MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudomány Kutatócsoportja-Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, 2010 (Magyar Zsidó Szemle Könyvek, 2), 77–86.

26 Utalás az 1830-as évek *hegeli pörében* a győzedelmes Hegel-ellenes tábor vezető Szontagh Gusztáv magyar egyezményes filozófijára.

27 Ironikus utalás Szontagh Gusztáv mezőgazdasági szakírói tevékenységére és legismertebb ilyen irányú munkájának címére. Szontagh nagy sikerű dinnyetermesztési útmutatójának második kiadása ugyanabban az évben jelent meg, mint Erdélyi írása, lásd: SZONTAGH Gusztáv, *A szenvedelmes dinnyész: Körülményes útmutatás jeles dinnyék termesztésére*, 2. jav., bőv. kiad., Pest, Heckenast, 1854.

28 ERDÉLYI, Horváth..., i. m., 19.

Ezek után nincs más hátra, mint a magyar szellemi életben rejtetten már amúgy is meglévő hegeli gondolkodásmódot kifejlesztve elérni a filozófia korabeli világszínvonalát:

[V]alami nagy esemény történt a tudomány életében, mely miatt, vagy mert akadály, vagy mert fontos előhaladás, lehetlen kissé hosszabb időre meg nem állapodni; első esetben, hogy elháríttassék; másodikban, hogy reá művelődjek a kor, s utána érjenek az elmék. Én ez utolsót hiszem. [...]

A tudomány épületén egy új emelet van készen; ezt kell meglaknunk, megerősítnünk, hogy tovább építhessünk. A szellem, úgy látszik, megfáradt a nagy munkában, s hosszabb időre pihen, amíg új irányt lel. [...]

Erre gondoltam én már, midőn a bölcsészeti fejlődés megállapodásáról szólottam. Legfőbb az, hogy ezalatt időt nyerünk elérni az előre haladott irodalmakat s egy színvonalra emelkedni velők.²⁹

Amint azt már utólag látjuk, a „tudomány új emeletét meglakó”, az egyes szellem-tudományi diszciplínákat hegeli szellemben kidolgozó magyar szerzők serege nem jelentkezett, és később többen is inkább a pozitívizmus hosszú korszakának előzményeit keresték abban a szellemi életben, amelyet Erdélyi kortársként hegelianus szelleműnek látott. Sőt, halála évében valószínűleg még az ez után következő filozófiai fordulat első jeleit is láthatta. A századforduló neokantiánus nemzedéke legnagyobb alakjának, Böhm Károlynak első, fiatal kori magyar nyelvű írását, amelynek kéziratát a szerző a Sárospataki Füzeteknek küldte be, még olvasnia kellett.³⁰ (Mondanom sem kell, hogy mindezek a fejlemények Hegel teljes mellőzésével mentek végbe mind általában az európai, mind konkrétan a magyar filozófiatörténetben.) A nemzeti nyelv szelleméből kibontakoztatott egyetemes filozófia éles elméjű, ám igen borulékony egyensúlyú fogalma sem lehetett a nemzeti kánonon belüli örökkévalóság biztosítója szerzője számára.

A fentiekkel szemben az üvegszerűen áttetsző nyelv eszméje mellé a nyelv eredeti kifejezőerejének odaállítását a nyelvfilozófia örök feladata. A kettő közötti választás dilemmája valójában megoldhatatlan, Platón *Kratülosz*ától kezdve Carnap ismeretesen éles Heidegger-kritikáján keresztül máig nem a kérdés eldöntésének a lehetőségéről,³¹ csupán a lehetséges opciók színvonalas megfogalmazásáról lehetett szó. Erdélyi János vitapartnerével szemben elvégezte az *egyik* nézőpont átgondolt megjelenítését abból a kettőből, melyek közül a filozófiának mindkettőre mindenkor szüksége van. Ennél többet filozófusként nem tehetett.

29 ERDÉLYI, *A hazai bölcsészet...*, i. m., 95–96.

30 BÖHM Károly, *Az ének fejtvénye*, Sárospataki Füzetek, 1867, 651–667, 747–796.

31 Rudolf CARNAP, *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül* = *A Bécsi Kör filozófiája*, vál., bev. ALTRICHTER Ferenc, Bp., Gondolat, 1972 (Gondolkodók), 61–92.

SZILÁGYI MÁRTON

Erdélyi János és az irodalmi népiesség

A magyar folklórról szóló gondolkodást sokáig (tán máig hatóan) meghatározta Kölcsey Ferenc *Nemzeti hagyományok* címen ismertté vált, 1826-os szövege.¹ Ez a megállapítás minden bizonnyal közhelyes szakirodalmi tételnek számít, ezért talán nem fölösleges ennek a hatásnak a szövegszerű nyomait is tüzetesen megvizsgálni: hogyan éltek tovább Kölcsey tézisei egy egészen más tudománytörténeti kontextusban, a szöveges magyar folklór fölgyűjtésének és közzétételének első időszakában.

Kölcsey sokféle módon interpretálható, nagy jelentőségű tanulmánya alapvetően nem folklorisztikai érdekű megközelítésre tett kísérletet.² A „pórdalok”-ra vonatkozó passzusai nem is túl hosszúak, s a rekonstruálható szerzői szándék szerint legfőbb érdekessége ennek a résznek a gondolatmenet helyiértékében rejlik: mi módon építhető bele a magyar költészet történeti képébe a populáris költészet, amelyet a szerző „pórdal”-nak nevez? Mindezt Kölcsey egy olyan argumentáció alapján végzi el, amely külföldi forrásokból származó szövegeket használ fel, anélkül, hogy ezt tudatosítaná.³

A tudatosan gyűjtött népköltészet első nagy antológiájának (*Népdalok és mondák*) kiadója, Erdélyi János a II. kötethez csatolt tanulmányának (*Népdalköltészetünkről*)⁴ egyik, a koncepció szempontjából kulcsfontosságú gondolatmenetét jelzeten ehhez a Kölcsey-tanulmányhoz kapcsolja hozzá.⁵ Már a tanulmány mottója is egyértelműen vall az ihletésről: Kölcseynek a *Nemzeti hagyományok* „pórdalok”-ról szóló egységét bevezető szavait idézi („A valódi nemzeti poézis szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni”). Az idézet kezelése már célzatos: Erdélyi lehangja innen a némi bizonyta-

1 Kölcsey tanulmányának a népiesség ideológiájában betöltött, kritikátörténeti szempontból is belátható jelentőségéről lásd FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 404–405.

2 A szöveg értelmezésére legutóbb egy külön kötet tett kísérletet: *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2012 (Hagyományfrissítés, 1).

3 Mindezt bővebben lásd SZILÁGYI Márton, *A „pórdal” státusza a Nemzeti hagyományokban = Uo.*, 95–113.

4 *Népdalok és mondák*, II. A Kisfaludy-Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János, Pesten, Magyar Mihálynál, 1847, 373–478.

5 ERDÉLYI János, *A magyar népdalok = Uő. Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, SZATHMÁRI István, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 13), 109–171. A továbbiakban a tanulmánynak ezt, az első kiadáshoz képest módosított változatát idézem, amelyet Erdélyi önálló tanulmányként 1863-ban publikált. Az idézetek egyébként mind megtalálhatók az első változatban is.

6 *Uo.*, 109.

lanságot és a személyes hitelt hangsúlyozó, bevezető félmondatot („Ugy vélem, ...”), s ezzel a kijelentés erőteljesen definitív karaktert kap, amely egyébként nem is igen illik Kölcsey tanulmányának tépelődő okfejtéséhez. Már ezzel a megoldással elkezdődik az idézett tanulmány átértékelése. Különösen úgy, hogy Erdélyi bevezetője a későbbiekben a tanulmány gondolatmenete szerint halad, időnként szó szerint idézve Kölcseytől. Ez a szoros követés ugyanis több ponton inkább az eltéréseket teszi nyilvánvalóvá. Mint például a következő szöveghelyen:

De bár nem is volt a magyarnak külön szava kifejezni a népdalt, élt az mindig korról korra kimutatható bizonyossággal népünk között, és pedig nagyobb, nyomosabb életet, mint ma, vagy az utóbbi századokban, hiteles adatok szerint. Ki merné azt tagadni, mond Kölcsey, hogy a hajdankor tiszteletes tárgyú dalokkal ne birt legyen, mint a mostani? A több százados daltöredék, mely a magyar gyermek ajkán mai napiglan zeng: *Lengyel László jó királyunk, Az is nekünk ellenségünk*, bizonyítja, hogy a köznépi költő messzebb kitekintett a haza történeteire.⁷

Figyelemre méltó, hogy az idézet hol vágja el Kölcsey szövegét: éppen a balladákra vonatkozó erős kritikát hagyja el, legalábbis itt, s ezt majd a Kölcseyt követő gondolatmenet végén hozza fel újra. Erdélyinek ezen a ponton ugyanis nem a népköltészet műfajainak Kölcsey típusú szemléjére van szüksége, hanem arra, hogy a gyűjtemény alapján történeti adatokat vonultathasson fel a népköltészet egykorú használati körére. Ezek azonban valóban történeti forrásokból származó adatok, s nem szövegek vagy szövegtöredékek, amelyekből következtetni lehetne – éppen fordítva: az Erdélyi idézte források örökítenek meg olyan szituációkat, amelyekből arra lehet jutni, hogy ott volt valami alkalma a közösségi költészetnek. Így juthat el a szerző a következtetéshez:

Még ott is, honnan semmi ereklje nem jutott le hozzánk, a messze régiségben látjuk mindenütt nyomát a költészet életének nemzetünk történetében. Mint egy fehér szalag vonulnak el e nyomok a sötét idők emlékei között, s még azonfelül enyhítők is a kedélynek, mert az örökös fegyvercsattogás között egy két szelíd hangot, az isteni költészet hangjait véljük hallani magunkban. Mit nem adnánk egy dalért, mely ezer esztendő előtt zenghetett atyáink ajakán! Nem a legmélyebb egyesülés volna-e, ha dalolhatnók, mit ők? Talán érzezünk mindent, mit ők érzettek!⁸

Amit itt Erdélyi sürget, az voltaképp Kölcsey tanulmányának a logikáját követi: hiszen a középkori adatok a magyar költészet történetének elsüllyedte, fennmaradt szövegeket nélkülöző időszakát dokumentálják, azaz ahhoz a felfogáshoz közelítenek, amelyet S. Varga Pál Toldy Ferenc kapcsán írt le. Eszerint ugyanis Kölcsey alapvetésében a népköltészet az eredeti, s jórészt hozzáférhetetlen (elpusztult, lappangó) régi magyar költészet örököse, tehát onnan lehet megismerni azt, ami már elveszett. S mivel a ma-

7 Uo., 114.

8 Uo., 119–120.

gyar anyag esetében az epika (s különösen a hősi epika) elveszett, ez a megőrzés kizárólag a lírai műfajokra korlátozódik, s így a műfaji emlékezet és a formahagyomány is jóvátehetetlenül sérült.⁹ Vagyis ezen a ponton Erdélyi nem a népköltészet elemeit kívánja azonosítani, s kísérletet sem tesz akár a hagyományozódás, akár a népköltészet létmód leírására. Ezért is lesz igen sajátos az a módszertani kísérlete, ahogyan magából az ilyen formán felfogott lírai dalok (népdaloknak ezeket nevezni aligha lehet) szövegéből kívánja megállapítani azok keletkezési idejét: „Tegyünk azonban próbát, s kísérsük meg nyomozni az előttünk fekvő dalokból azoknak idejét s történeti becsét, s velök a népköltészetnek is folytonos keletét s divatát, kezdve a XVI. századon, a mi korunkig.”¹⁰ Erdélyi voltaképpen Kölcsey módszerének a finomítására tesz kísérletet: csak amíg Kölcsey a *Nemzeti hagyományok*ban kizárólag a dalszövegekben előforduló nevek visszakeresésével vélte megoldani a kérdést,¹¹ Erdélyi árnyaltabb kormeghatározásra törekszik. Ehhez két, viszonylag markáns nyomokat hagyó korszakot választott ki, s ehhez igazodva próbált meg dalszövegeket azonosítani: a reformációt és a mohácsi vészt. Árulkodó, hogy Erdélyi az utóbbihoz egy olyan, 18. századi dalt is felhasznál, amelyet ponyvakiadásból ismer: „Ezen dal ponyvárul jött kezembe, s mint az utóversből kitetszik, 1778-ki nyomtatás szerint.”¹² Ez az adat is azt erősíti, amelyet az egész passzus valószínűsít: hogy az, amivel Erdélyi itt foglalkozik, az voltaképpen egy köz-költészeti szöveghagyomány vizsgálata.¹³

E ponton különösen jól látszik, hogy a *Népdalok és mondák* kísérőtanulmányában Erdélyi miképpen próbálja meg továbbgondolni Kölcseyt: nem tudatosítja a Kölcseynél is heterogén, többféle forrásból fakadó szövegek létmódját, s mindazt, amit neves elődje besorol a „pórdal” kategóriájába, ő is egyneműnek gondolja. Ezért aztán a „népdal” definíciója nála szintén tisztázatlan marad, s köz-költészeti státuszú szövegek alapján próbál meg következtetéseket levonni a folklór orális tradíciójára és eredetére. A módszertan csak azért ellentmondásos, mert Erdélyi figyelme ebben a gondolatmenetben nem a hagyományozódás módjára, az oralitásra irányul, hanem a szövegek genezisére, s ezen a ponton már a kétféle tradíció erősen eltérő képet mutat. Erdélyi ugyanis, miközben arra keresi a választ, amit a Kölcsey-idézet exponált, s a magyar költészet történeti emlékezetének mélységére kíváncsi, ezt sajátos módon olyan szövegekkel akarja bizonyítani, amelyek nem felelnek meg a kiindulópontjának. Pontosabban, nem megfelelő módon, inkább Erdélyi kezére játszanak, mint a folklórszövegek, ám éppen ezért tanúságuk nem sokat árul el a folklór történeti tudatáról.

A történetiségre kíváncsi gondolatmenet ezek után ismét egy explicit Kölcsey-idézetre támaszkodik: „Legrégibb dalaink, Kölcsey szerint, melyekben még nemzeti törté-

9 S. VARGA Pál, *Toldy Ferenc a népköltészet és a műköltészet viszonyáról*, ItK, 110(2006), 90–98. Itt: 90.

10 ERDÉLYI, *A magyar népdalok...*, i. m., 120.

11 Vö. SZILÁGYI, i. m., 105.

12 ERDÉLYI, *A magyar népdalok...*, i. m., 123.

13 Ehhez jó viszonyítási pontnak kínálkozik a köz-költészeti antológiák legújabb darabjában a Moháccsal kapcsolatos szövegcsalád (*Mohács, Mohács, régi vérontás helye*) közlése: *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas-EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14), 25–33, jegyz.: 334–340.

net említetik, a kurucvilágból maradtak reánk; ezekből a Tököli, Rákóczi, Bercsényi, Bóné nevek hangzanak felénk; s ezekben a poétai lelkesedésnek nyilvánságos nyomai látszanak.” Itt Erdélyi rögvést kitér arra is, hogy a tőle ismeretes anyagból megerősíthető-e az állítás. „Sajnálatos, hogy e nyilatkozat igazságát a népköltési gyűjtemény nem cáfolhatja meg bőven régibb dalokkal, vagy nem bírja erősíteni az idézett korbeliekkel.”¹⁴ Cáfolatul érdekes módon egyetlen daltöredéket hoz fel, amelyben a „nagy pipájú, kevés dohányú” kifejezés szerepel, s amelyről azt állítja: „E kis töredék egyenesen kurucvilági maradvány.”¹⁵ Ha most egy pillanatra eltekintünk Erdélyi gondolatmenetétől, akkor éppen ennek a kiemelt helyzetbe került, kisdud szövegnek a státuszáról utólag Arany János egy egykorúan nem publikált, alkalmi versének egyik sora árulkodik. A Szilágyi Istvánnak írott, 1843 és 1845 közé datálható,¹⁶ *Lelki szemét hordó lapát* című vers csak 1905-ben látott napvilágot,¹⁷ s ebben az előző kifejezés visszhangjaként a „Nagy tiszteletű és tudományú, de kevés dohányú” kifejezés is szerepel. A „keves a dohányja” kifejezés értelme: nincs meg a magához való józan esze, gyakorlati érzéke. A szintagma visszatért Arany *A tudós macskája* című, 1847-es versében is („Nagy volt, mondok, a tudósna / Az ő tudománya, / De mi haszna! kevés hozzá / A vágott dohányja”). O. Nagy Gábor éppen ennek nyomán vélte úgy, hogy Erdélyi kiadványa adhatta Aranynek az ötletet a kifejezés megalkotására, s az csak az ő 1847-es verse nyomán terjedt el. Pedig a kifejezés évekkel korábbi felbukkanása egy alkalmi versben aligha engedi meg azt az állítást, hogy Arany csak a *Népdalok és mondák* hatására ismerte és alkalmazta volna ezt a szintagmát. Az eredet és az elterjedés ennél tehát minden bizonnyal jóval bonyolultabb,¹⁸ s az is feltehető, hogy Arany az Erdélyitől kuruc korinak minősített, a magyar nemzeti jellemet kifejezőnek állító kifejezést más forrásból ismerte. Mi több, talán más jellegű hagyományozódással is, mint ahogyan Erdélyihez eljutott: nem írásban, hanem az oralitásban találkozhatott vele.¹⁹ Hiszen Erdélyi ezen a ponton is minden bizonnyal egy közköltészeti hagyományozódás nyomára bukkan: ezt erősíti, hogy a legújabb közköltészeti antológia egyik darabjában szintén felbukkan a tőle olyannyira fontosnak vélt szintagma.²⁰

14 ERDÉLYI, *A magyar népdalok...*, i. m., 125.

15 *Uo.*, 126.

16 A datálás eltér az eddig szokásostól, ennek az indokait itt nincs mód és alkalom kifejteni. Az Arany kritikái kiadás készül, tőlem sajtó alá rendezendő kötete tartalmazni fogja az indoklást is.

17 Gyöngyösi László, *Adatok Arany János életéhez*, EPhK, 25(1905), 483–495. A vers kézírata lappang.

18 Ehhez még azt is érdemes hozzámítani, hogy a szövegtöredék felbukkan Kemény Zsigmond 1847-ben megjelent regényében, a *Gyulai Pálban* is, egy 16. századi török pipa kapcsán: „Nincs is mért említsem, hogy a füstölgő gép egy hosszú szárú törökcsibuk volt, melyet, mint krónikáinkban feljegyezve van, III. Murád küldött Zsigmondnak ajándékba, hogy első lenne e kéjné körül a népdalunk szerint: »nagy pipájú, de kevés dohányú magyar nemzetből.«” KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, s. a. r. TÓTH Gyula, bev. BARTA János, Bp., Szépirodalmi, 1967, II, 156. Az átvétel ebben az esetben származhat Erdélyitől, de a kifejezés itt egyértelműen nem „kuruc kori”.

19 Lásd O. NAGY Gábor végső konklúzióját, amely utal a lehetséges szóbeli eredetre: „Arany olyan képből alkotta meg a kifejezést, amely a múlt század közepén itt-ott még szóbeli hagyományként élő kuruc versben is megvolt, tehát többé-kevésbé még emlékeztek rá az emberek.” *Mi fán terem?: Magyar szólásmondások eredete*, második, részben átdolg. kiadás, Bp., Gondolat, 1965, 57–59, itt: 59.

20 *Közköltészet 3/A...*, i. m., 43. A hozzá kapcsolódó jegyzet: 352–353.

Erdélyi a szövegek történeti rétegeinek kimutatását mindazonáltal sikeresnek vélte, s annyiban persze jogosan, hogy a Kölcsey felvetette dilemmára – megítélése szerint – megerősítő választ tudott adni: „Ha eddigi okoskodásim, illetőleg hozzávetéseim megállnának, körülbelül harminc dalnak ismernénk közelebb vagy távolabbról születése korára. De ha egyet sem tudnánk is meghatározni, mondhatná-e joggal valaki, hogy dalaink között nincsenek régiek?”²¹

Ez némileg persze fordított logikájú érvelés, s azt mutatja, hogy alapvetően Erdélyi sem jutott el a dalok történetiségének új felfogásához. Erre utal az is, amikor Kölcsey gondolatmenetének következő fontos pontjára tér rá – a *Nemzeti hagyományok*hoz való ragaszkodásának egyébként feltűnő eleme, hogy nem mellőzi el Kölcsey egyetlen lényeges érvét sem. Ahogyan Erdélyi fogalmaz: „A Kölcsey által felhozott pár sor Lengyel Lászlóról még ma is fenvan a nép között, de ki gondolná hol? A gyermeki játékokban.”²² Erdélyi – hangsúlyozottan a hozzá eljutott, beküldött anyagok alapján – ezeket töredékeseknek tartja. A „népdal” ezen a ponton Erdélyi gondolkodásában olyan szövegnek bizonyul, amely képes ugyan konzerválni a régebbi magyar költészet emlékeit, de ezt csak fogyatékosan teheti. A „hidasjáték” státusza pedig igen érdekes ebből a szempontból. Kölcsey tanulmányának megjelenése után valóban megjelent két ízben is a szöveg egy másik változata,²³ így Erdélyi állítása arról, hogy a dal még él, kifejtetlenül is erre támaszkodhat. Ám a minősítés logikája, hogy ugyanis miért lenne „rég” ez a néhány sor, Kölcseytől egészen Erdélyiig, változatlan. Bár a részletesebb argumentáció hiányzik, Erdélyi esetében sem másról van szó, mint az emlegetett személy, egy király („Lengyel László”) korjelző szerepéről.²⁴ Megjegyzendő egyébként, hogy Erdélyi ezen a ponton láthatólag bővíteni képes a Kölcsey felhozta anyagot: hiszen itt ő nem erről a szövegről beszél, hanem más töredékeket hoz fel és értelmez. Igaz, alapvetően nem vizsgálja felül a *Nemzeti hagyományok* történetiség-konceptióját.

Erdélyi ezek után jut el Kölcseynek a lírai népdalokról tett, általános és kifejtetlen kritikájának cáfolatához. A *Nemzeti hagyományok*nak a „pórdal”-okról szóló passzusában ez az az egység, amelynél Kölcsey nem fed fel, milyen szövegismeret alapján fogalmazza meg ítéletét,²⁵ s ezen a ponton Erdélyi a *Népdalok és mondák* szöveganyagának egészére támaszkodva képes kritikát megfogalmazni:

Hogyan van mégis két külön eszme oly közel állítva egymáshoz? Nálunk e felett pálcát tört a bírálat leginkább Kölcsey után, ki nem a legkedvezőbb módon nyilatkozott nép-

21 ERDÉLYI, *A magyar népdal...*, i. m., 127.

22 *Uo.*, 130.

23 Első megjelenése, *Ő magyar dal* címmel: Koszorú: Szépliteraturai ajándék Tudományos Gyűjteményhez [a Tudományos Gyűjtemény melléklapja], 1830, 125. A közléshez fűzött jegyzet szerint ez egy Komárom megyei változat, pontosabb helymegjelölés nélkül. A következő közlés: EDVI ILLÉS PÁL, *Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a' legszükségesebb tudományok' öszvesége*, Buda, A' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1837, 170. A címe itt: *Játéki dal, a' régi időkbel.*

24 Ehhez lásd VOIGT Vilmos, *Toldy Ferenc tizenöt magyar népdala = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Csörsz Rumén István, Bp., reciti, 2013, 205–229, itt: 227–229.

25 Vö. SZILÁGYI, i. m., 111–113.

dalaink ezen sajátsága felől, mely szerinte nem egyéb, mint „üres, izetlen rímjáték, mely miatt a legidegenebb ideák összefüzetnek, s a köztük olykor elvegyült egymáshoz illőbbel nevetséges tarkaságot formálnak”. Én e tekintetben másként hiszek s nem tartom fölösnek bővebben szólni e tárgy körül.²⁶

Erdélyi szemlélete ezen a ponton válik el a leginkább Kölcseyétől, hiszen itt nemcsak az eltérő anyagismeret, hanem a másféle szemlélet jelei is megmutatkoznak. Voltaképpen Erdélyi itt teszi meg a legjelentősebb lépést afelé, hogy megnyissa a „népdalok” esztétikai értékelhetőségének lehetőségét – nem Kölcsey ellenében egyébként, hiszen a *Nemzeti hagyományok* idézett mondataiban is fenn volt tartva ez az opció, csak érvényessége sokkal szigorúbban volt meghatározva.

Ami viszont Erdélyinek bizonyosan egy újabb folklórfelfogás felé mutató eleme, az a népdal sajátos létmódjának a felfedezése. Ennek Kölcsey tanulmányában nem volt nyoma, s ha Kölcsey szövegismeretét megpróbáljuk rekonstruálni, akkor ez nem is csodálható, hiszen ő az összes, ellenőrizhető, illetve felderíthető, tőle hivatkozott szöveggel alighanem írásban vagy nyomtatásban találkozott.²⁷ Erdélyi már 1842-ben, a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglalójában (*Népköltészetről*) rögzítette: „a népköltészetnek egyik jellemvonása, minél fogva az éneket vele kell gondolni”.²⁸ Ez a felismerés tudatosítva van a *Népdalok és mondák* kísérőtanulmányában is („De a dalt nem látni, hanem hallani kell”), ráadásul úgy, hogy ott a lábjegyzet egyértelműen Herderhez köti a gondolatot.²⁹ Ez a felismerés válik igazán lényeges új elemmé a tanulmány zárásában, ahol Erdélyi harmadszor tér vissza a Kölcseytől emlegetett „hidasjáték”-ra, csak ezúttal már más szemléleti keretben. Itt ugyanis a balladáról beszél. Egyébként is feltűnő, hogy miközben tanulmányában következetesen ragaszkodik Kölcsey gondolatmenetéhez és érveléséhez, éppen a *Nemzeti hagyományok* nevezetes, a balladákat leminősítő passzusát nem idézi fel – mintegy ehelyett áll itt a balladákat értékelő néhány sor:

A népi életnek némi költői oldala felől megemlítem, hogy az, mit a szépműtan eredetileg ért a *ballada* szó alatt, népünkél teljesen feltalálható. A ballada ugyanis eredetileg táncnótát jelent, az olasz ballare (táncol) szó után, honnan *ballet* és *bál* is vették származásukat. Alatta jelenleg rövidebb elbeszélő verses költemény értetik, s ez nálunk mai nap is megvan tánc és énekkel együtt. Ilyen igazi balladatöredék már jobbára mindaz, mi „játék- és gyermekdal” cím alatt van közölve, s Lengyel László, jó királyunk bennök a maga helyén, mint balladái azaz elbeszélő táncnótái személy fordul elő.³⁰

26 ERDÉLYI, *A magyar népdalok...*, i. m., 131.

27 Erről lásd SZILÁGYI, i. m., 104–111.

28 ERDÉLYI János, *Népköltészetéről* = Uő, *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 101–109, itt: 106. Vö. HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*, Bp., Akadémiai, 1978², 281–286.

29 „Das Wesen des Liedes ist Gesang, nicht Gemählde. Herder. Sämmtl. Werke. Sieb. Th. 90–91. I.” ERDÉLYI, *A magyar népdalok...*, i. m., 131.

30 *Uo.*, 170–171.

A Lengyel Lászlót emlegető töredéket itt már balladaként értelmező Erdélyi közel jut egy újszerű történetiség-felfogáshoz, amely nem a szerepeltetett személyek korának meghatározásában látja a szövegek keletkezési idejét, hanem főntartja a műfaji átalakulás és drámai jelenetelés lehetőségét is: azt, hogy a szövegek használatuk során átalakulhatnak egymásba. Ez a felfogás – még ha a „hidasjáték”-ra vonatkozó legutóbbi folklorisztikai elemzés alapvetően más keretet lát is indokoltnak³¹ – azért nyithatott új távlatokat, mert nem egyszerűen a konzerválásban (ráadásul a szelektív és rontott konzerválásban) látja a népdalok funkcióját, hanem érzékenynek mutatkozik az eltérő használati módokban megragadható átértelmezés jelenségére is. Mint ahogy az is figyelemre méltó, hogy Erdélyi a ballada műfaját konkrétan regisztrálja a magyar folklór műfajai között, s nem ismétli meg Kölcsey kemény értékítéletét a történeti tudatot (szerinte) elmellőző népballadáról. Ezzel Erdélyi megnyitja a lehetőségét annak, hogy a következő évtizedekben, különösen Kríza János gyűjtőtevékenységében a ballada lehessen a magyar folklór egyik legfontosabb műfaja, s megteremtődjön a műfajon belüli történetiség differenciált vizsgálata is.

Erdélyi kísérőtanulmányának kétarcúsága mindenesetre aligha tagadható. Erősen kapcsolódik Kölcsey szemléletéhez, s számos ponton nem is tud elszakadni a tőle felrajzolt keretektől, pedig Kölcsey anyagismerete kétségkívül jóval szűkösebb volt, mint Erdélyié. Ugyanakkor viszont jól megragadhatók azok a pontok, ahol Erdélyi képes átértelmezni Kölcseyt, s ezzel megnyitja az utat a következő nemzedékek (például Arany János) folklór-felfogásához.³² Éppen ez a közvetítő szerep teszi olyannyira jelentőssé Erdélyi 1840-es évekbeli munkásságát: az irodalmi népiességről rendelkezünk ugyan Horváth János klasszikus érvényű leírasi kísérletével, ám ennek időszerűnek látszó újragondolása nem nélkülözheti a korábbi elméleti szövegek átértelmezésének a szövegközpontú, filológiai vizsgálatát sem.³³

31 Lásd még VOIGT Vilmos fejtegetéseit a „hidasjáték” történeti rétegeiről: *i. m.*, 227–229.

32 Ezt a felismerést – egy, az enyémtől eltérő gondolatmenet és más szövegek értelmezése alapján – már KOROMPAY H. János rögzítette: „Ez a felfogás a *Nemzeti hagyományok* és Arany János felfogását köti össze.” A „jellemzetes” irodalom jegyében: *Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai-Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 206.

33 Ehhez például érdemes Toldy Ferenc szerepét is megértenünk. Hiszen Toldy, időben persze sokkal közelebb a *Nemzeti hagyományok* megjelenéséhez, a magyar népdalok kapcsán a *Handbuchban* (*Handbuch der ungrischen Poesie*, I, in Verbindung mit Julius FENYÉRY hg. FRANZ TOLDY, Pesth–Wien, in Commision bei G. Kilian und K. Gerold, 1828, LXXXIII–LXXXVI) szintén jelzette Kölcseyt kivonatolta, s ehhez nem is kapcsolt hozzá egyéni megfigyeléseket, s végképp nem próbálta meg felülvizsgálni Kölcsey szempontjait. Erről részletesebben: VOIGT, *i. m.*, 207.

TARJÁNYI ESZTER

Kritikát író költő, avagy verset író kritikus

A balladateoretikus és a balladaszerző Erdélyi János,
valamint a meggyilkolt fonólánny története

I. Varietas delectat

A sokoldalúság általában jó, azonban néha hátrányba is hozhat. Ez figyelhető meg Erdélyi János életművének a méltatásakor is. Szinte lehetetlen ugyanis egy tudományágon belül értékelni munkásságát, hiszen az irodalomtörténet-írás mellett a kritikátörténet, a filozófiatörténet és a folklorisztika egyaránt jogosult arra, hogy igényt tarthasson a megítélésre. Életművének áttekintése, valamint a tudományok kánonjában elfoglalt helyének megállapítása ezért csak az összetettséget hangsúlyozó és a variabilitásra kitékintő lehet. A sokszínűség az ő esetében meggátolja azt, hogy egyetlen tudományág nézőpontjából magabiztos ítéletet lehessen hozni. Költészetének irodalomtörténeti jelentősége például csak azzal együtt mérhető fel, ha számításba vesszük a hegeli eszméket értelmezve közvetítő filozófust, az európai látókörű, ugyanakkor az irodalmi népiességet ösztönző, a folklorisztikai kutatásokat elindító néprajzost és – végül, de nem utolsósorban – a vitriolos hangú kritikust. Különösen megnehezíti a felmérést, hogy Erdélyi munkásságában szinte páratlan módon képes szintetizálódni a nagy és általános eszmeiség az apróságokra is koncentrálni képes nézőponttal, a filológiai alaposággal, a minuciózus adatszerűséggel. Gondolatmenetének követkekekor tehát folytonos léptékváltásokra kényyszerül a befogadó.

Minden módszertani dilemma ellenére az utóbbi időben kevésbé méltányolt oldaláról szeretném szemléltetni az életművét. A költői oldala felől, ami több ok miatt is háttérbe került, annak ellenére, hogy a „befutást”, az irodalmi életbe kerülést ez hozta meg számára. A léptékváltások kényszerítő erejével költészetét vizsgálója úgy szembesül, hogy a nagy ívű gondolati költemények és az alkalmi hangulatot megverselő népies helyzetdalok együttese Erdélyinél konglomerátumot alkot, ami akadályozza a költői életművet összefüggő egységként kezelő szemlélet alkalmazását. Talán nemcsak a változatos hangvétel egységbe hozásának nehézsége miatt, hanem azért is esett kevesebb hangsúly Erdélyi János költészetére, mert életében csupán egyetlen verseskötete jelent meg, és – ahogy a verseit közreadó unoka, T. Erdélyi Ilona kimutatta¹ – azáltal, hogy az 1850–1860-as években elvállalta a kortársi költészetet felmérő kritikus szerepkört, saját lírai életművét óhatatlanul a háttérbe szorította. Nagy, átfogó értekezései, amelyek a kor költői tendenciáit taglalták, kanonizálni is képesek voltak egyez szerzőket. Saját

1 T. ERDÉLYI Ilona, *Utószó: Erdélyi János költészetét = ERDÉLYI János Összes költeményei*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, IVANCSICS Evelin, VÁRADI Eszter, Piliscsaba, 2007 (Kötelező Ritkaságok, 6), 476.

szépírói munkásságáról viszont nem írhatott, ezért Erdélyi költészetének az irodalomtörténeti folyamatba illesztése hiányzik.

Ezért csak egy-egy rész tanulmány említi óvatossággal, hogy pár témája, hangulata, hangvétele hogyan kelthetett Petőfi Sándor és Arany János tollán utóregzéseket. Például azt, hogy a Hegel inspirációját feltételező *XIX. század* című, 1840–1841-ben megjelent versének gondolatmenete, egyes kifejezései és hangulatai Petőfi 1847-ban keletkezett *A XIX. század költői* című ars poeticájában idéződnek fel,² és hogy az 1853-ban megjelent *Szondi Drégelen* című balladájának témáját Arany három évvel később írt nagy balladája teszi majd a nemzeti kánon részévé.³

Látható, hogy Erdélyi munkásságának kanonizációja épp ellentétes Arany Jánoséval. Míg Arany esetében a költő háttérbe szorította az értekezőt, annyira, hogy felfedezésére Dávidházi Péter 1992-ben megjelent könyvéig kellett várni, addig Erdélyi esetében az értekező szorította háttérbe a lírikust, annyira, hogy összegyűjtött verseinek első kiadására csak 2007-ben kerülhetett sor.

A kritikai-értekezői tevékenység azonban nem pusztán ellehetetlenítette a költőt, hanem segítette is. A bíráló és a lírikus énje, a két különböző irodalmi látásmód nála szorosán kapcsolódik egymáshoz. Talán szorosabban, mint ahogy általában gondolni szoktuk, sőt összefüggésükről magának Erdélyinek is tudomása volt. Tudatossága nemcsak a két terület összekapcsolódásában nyilvánul meg, hanem abban is, ahogy ezt a jelenséget megfigyelte és – kimondva-kimondatlanul – magára is alkalmazta:

A kritikai állapotok mai fejlődésére nézve két dolog tagadhatatlan. A költők *ingerlékeny* voltán és az ítések *pártosságán* kívül, ami régi dolog, és egyetemes vád, van egy-két sajátos hazai adat, és pedig első, hogy a mi legnevesb ítéseink egyuttal költők valának épen mint a németeknél Lessing, Schiller, Goethe hanem azon különbséggel hogy nem legnagyobb költők is ezek módjára: Kazinczy, Kölcsey, Bajza. A híres maxima: „könnyű a másét bírálni”, s az ebből folyó balhit sokképen szolgált akadályul hatásuknak. Imé egy kis adoma: Kölcsey, hol hol nem ítéletet monda Kisfaludy S. Dobozsi és hitvese regjéről, és pedig oly értelemben, hogy jobb lett volna balladává csinálni azt. A regék feltétlen csudalóit semmi sem bánthatta inkább és Kölcseynek becsületében álló feladattá lön balladát írni ugyanazon tárgyról, s ez lett volna, mint én hagyományosan tudom, *Dobozijának* (Rabló jön és...) eredete. Igaz, hogy ez talpraesett gyakorlatiasság, de lehet-e minden ítész Kölcsey?⁴

Ma úgy tudjuk: Kisfaludy *Dobozija* nem valószínű, hogy hatott Kölcseyre, hiszen, ahogy a Kölcsey kritikai kiadás is megfigyeli,⁵ Kölcsey balladája előbb készült el, mint ahogy

2 KÉPES Géza, *Álklasszicizmus – eleven népiesség* = K. G., *Az idő körvonalai*, Bp., Magvető, 1976, 301–302.

3 T. ERDÉLYI Ilona, *Arany Szondi-balladájának egy előzménye: Erdélyi János: Szondi Drégelen című verse = Szondi két apródja*, szerk. FÜZFA Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 48.

4 ERDÉLYI János, *A legújabb magyar lyra. 1859* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (*A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai*, 14), 376.

5 Erdélyinek ez az állítása valami – részletesebb filológiai kutatást igénylő – ismeretre vezethető vissza, ami meggyökerezett az irodalomtörténet-írásunkban, hiszen a későbbiekben is fennmaradt. A Kölcsey

Kisfaludy Sándor regéje megjelent volna. Ez a köztük levő hatásról szóló nézet azonban közkeletű volt, még 1903-ban is megfogalmazódott, lehetséges tehát, hogy valami szóbeli ismeret képezte az alapját. Kölcsey talán kéziratból ismerte Kisfaludy Sándor művét. Most azonban nem a filológiai tényyszerűség miatt érdekes Erdélyi véleménye, hanem azért, ahogy ezt a műfaji hatáslehetőséget értelmezi. A kritikai szemléletet ugyanis szépírói ösztönzésként fogja fel.

Önkorlátozással kell élnem a kérdés részletesebb kifejtésekor. Erdélyinek csak egy műfajára, nevezetesen a balladára koncentrálni kívánok, az értekező és a költői termés összeolvasását – azért, mert ez mutathatja leginkább a különböző irodalmi szemléletmódok összhangba hozásának jelentőségét. Különösen a *Rege Szűcs Marisról* kerül ezért a középpontba, mivel ez a műve képes leginkább érzékeltetni a gyűjtő, a népi kultúráról és a kortárs költészeti eljárásokról értekező, s ezeket a tapasztalatait saját irodalmi munkásságára alkalmazó voltát.

II. Teóriák a ballada körül

A népi szövegek gyűjtésében úttörő Erdélyi esetében érdemes leszögezni, hogy a hazai műballada csak részben származtatható a népballadától. Reformkori balladánk esetében a német ballada ihletése a meghatározó, ami elsősorban a történeti tematikában jelenik meg. Első műballadánk német mintára készültek, így Kölcsey 1814-ben írt, 1815-ben megjelent *Rózája*, amelyet elsőként tart számon a hazai irodalomtörténetírás. Érdekes, hogy Erdélyi János Kölcsey *Szép Lenkáját* tartotta az „első balladai költemény”-nek.⁶ E véleményének az lehet a magyarázata, hogy Kölcsey verseinek datálása ekkoriban még bizonytalan volt, de az is elképzelhető, hogy Kölcseynek ezt az 1820-ban keletkezett, de csak 1822-ben kiadott, erős Schiller-hatást mutató versét esztétikai és balladapoétikai szempontból tartotta jelentősebbnek a *Rózánál*. Míg a *Róza* egy-két verssora, utalása (Forgács, András – azaz II. Endre –, az oszmánok említése) alapján magyar történeti balladának tartható, addig a *Szép Lenka* érdekes adaptációja Schiller antik mondát feldolgozó *Hero und Leander* című balladájának. Az a különleges benne, hogy a német szöveg konkrét történethez (antik legendához), helyhez kötöttségét egy meseszerűbb, jelképesebb szövegfajtvává alakítja. Sem Hellészpontosz, sem a szerelmeket elválasztó szülői tiltás nem szerepel Kölcseynél. Nem a fiú úszik át az Európát Ázsiától elválasztó szoroson, Kölcsey csak a vízen átkelés motívumát hangsúlyozza, a téma elveszti minden térbeli, időbeli, nemzetiségbeli konkretizálását, így inkább archetipikus jelképpé válik. Kölcsey tehát erőteljesen líraizálta és metaforizálta a Schiller által feldolgozott legendát. Lehet, hogy Erdélyi János e miatt az elhomályosítás miatt

kritikai kiadás jegyzete VISZOTA Gyula 1903-ban az ItK-ban megjelent, Kisfaludy Sándor Kölcseyre tett hatásáról alkotott véleménye cáfolásaként említi, hogy Kölcsey *Dobozija* 1821-ben keletkezett, míg Kisfaludy Dobozi-regéje 1822-ben az Aurórában jelent meg. Vö. KÖLCSEY Ferenc, *Versék és versfordítások*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001, 685.

6 ERDÉLYI János, *Kriza „Vadrózsái”* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 13), 268.

értékelte műfajindító produktumként, hiszen a korábbi Kölcsey-szöveghez képest inkább illeszkedett mind a balladaelmélete, mind a balladairói tevékenysége által jelzett műfajérzékelésébe.

Az értekező Erdélyi János még 1845-ben úgy nyilatkozott, hogy a „balladai hangot [...] mindeddig nem ismertük hazailag, mert csak egy typusát sem bírjuk népi ajakról, vagy régi korokból”.⁷ Ezzel az észrevétellel mentegeti Vörösmarty balladaként számon tartott verseinek a gyengeségét. A népballada átfogóbb, a szóbeliség szűkösebb keretei közül kilépő hatásával csak az 1860-as évektől számíthatunk, hiszen Erdélyi János (*Magyar népköltési gyűjtemény, Népdalok és mondák*, I–III, 1846, 1847, 1848) gyűjteménye még csak 17 balladát tartalmazott.⁸ Ezek értékelése azonban nem felhőtlen. Horváth János szerint az Erdélyi kiadásában található, többnyire „élég híg modorú” „románcos elbeszélések” képviselik a magyar népköltészetnek e műfaját Kríza János gyűjteményének megjelenéséig.⁹ Erdélyi háromkötetes kiadványa Kríza Ildikó értékelése szerint sem mutatja még a ballada iránti érdeklődés határozott jelét.¹⁰ Erdélyi részéről az 1850-es években tapasztalható majd csak komolyabb érdeklődés a népballada iránt, amikor 1852 végén elkészíti tizenhárom¹¹ – főleg skandináv (svéd, dán) és egy-egy német és skót – ballada fordítását. Ezek azonban a magyar kultúrára nézve csak példát adhattak a tömörebb, sejtelmesebb, nem annyira a nemzeti történeti emlékezetre épülő balladaszerű kompozíciókra, illetve Greguss Ágost számára lehettek ösztönzők arra, hogy e balladatípust a hazai balladával összefüggésbe vonja. Leginkább Kríza János (*Vadrózsák*, 1863) gyűjtései következtében tudott a magyar népballada az oralitás tájegységre korlátozódó sajátosságából az átfogóbb, írásbeli nemzeti kultúra és a nemzet kulturális emlékezetének a szerves részévé válni. Írásbeli rögzítésükkel ugyanis regionális ismeretkincsből a nemzeti kultúrába épültek be. Horváth János is megfigyelte azt, hogy annak mintájára, ahogy a népdal a lírai műformához adott példát, úgy az epikai elemet tartalmazó műfajokra is hatott volna a népköltészet, azonban – amint azt lakonikusan leszögezte – hiába vált korán ismertté hazánkban a Percy-féle balladagyűjtemény, arra, hogy a népköltészet epikai elemei példát nyújthatnának, sokáig nem gondolt senki, még a kisebb verses műfajokban, köztük a balladában sem. Egyértelműen leszögezi, hogy „[m]íg a székely balladák nem váltak ismeretessé, a műballadánkon is rajta maradt a kezdet idegen íze s még magyar mondai tárgy (Toldi, Szilágyi és Hajmási) balladás feldolgozásai sem tünnetnek fel valamelyes magyar műfaji bélyeget”.¹²

7 ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály minden munkái* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek...*, i. m., 27.

8 KRÍZA Ildikó, *A népballada-kutatás története = Magyar néprajz, V, Népköltészet*, főszerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 268. Az Erdélyi-féle gyűjtemény 3. kötetében 27 vers található a *Románczok és rokon* alcím alatt (*Népdalok és mondák*, III, Pest, 1848, 148–173).

9 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfig*, Bp., Akadémiai, 1978², 272–273.

10 KRÍZA, i. m., 268.

11 A lefordított balladák számára, kiadás- és fogadtatástörténetére vonatkozóan vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Az észak-európai balladaköltészet és Erdélyi János* = Uő, „Pályák és pálmák”, Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kar, 2008, 173–174.

12 HORVÁTH, i. m., 251–252.

A népballadának a műballadára tett hatása szempontjából rendkívül figyelemre-méltó Erdélyi János 1863-as – tehát még Greguss Ágost balladáról írt dolgozata előtt megszületett – tanulmányának az a megjegyzése, amely arra utal, hogy a népballadai hang imitálását szinte lehetetlennek tartotta:

Az a szerencse, melyet különösen a népi balladák sikerében tapasztalunk, bármi nagy dolog, de rajta mégis kevésbé látszik a művészeti szabadság; oly birtok, mely előttünk rejtvénynek marad inkább, mint átvilágított művészetnek. Utánozni lehetetlen, min-tául elfogadni nem tanácsos, és tisztelet, becsület minden népi alkotásnak, ha mégoly sikerült is, nem állhat föntebb az öntudatos művészi alkotásnál, melyben szabad cél, öntudatos irány, minden titkokig átlátszó tisztaság uralodik.¹³

Ez a megjegyzése új fénybe helyezi 1845-ös, Vörösmarty balladáival foglalkozó véleményét, sőt saját balladaköltészete szempontjából is elgondolkodtató, hiszen már jóval korábban elkészítette balladáit, amelyek ezek szerint nem tarthatnak számot arra, hogy a népballadai hang utánzásaként értékelhessük azokat. Különösen az 1856-ban írt *Rege Szűcs Marisról* című verse esetében válik ez érdekessé, hiszen ez a vers olyan mérvű utánzata a népballadai hangnak, hogy szinte már azzá is válik.

A népballada utánozhatatlanságára vonatkozó Erdélyi-vélemény talán mégsem a valódi lehetetlenségre hívja fel a figyelmet, inkább az imitációs eljárás nehézségeire. A műballada népballadát imitáló sajátossága e szerint nem magától értetődő dolog. Balladáiban is érzékelhető a népi szövegformálási elvek kerülése. Erdélyi e véleménye talán a *kelmeiség* vagy másik szóhasználatában a *vidékiesség* 1850-es években elburjánzó jelenségének következményeként önmaga népiességben betöltött szerepének a revíziójára enged következtetni. Persze nem feltétlenül kell megfeleltetni az 1845-ös Erdélyi Jánost az 1863-asnak, hiszen Erdélyi esztétikai nézetei is alakultak. Az 1840-es években még inkább az eredetiség eszményét vallotta, az 1850-es években viszont már elmozdult az imitáció bizonyos fokú elismerése irányába.

Különösen azért talányos ez az utánozhatatlanságra vonatkozó megjegyzése, hiszen ugyanabban az évben – 1863-ban – Kriza *Vadrózsáiról* szólva éppen a népi ballada megtermékenyítő erejét említette, amely a történeti ballada nyelvhasználatára jótékony hatást tett. A „népi alakítás egyszerűsége” által tett jótékony hatás nélkül szerinte Arany balladáiban sem tudtak volna magas színvonalú műfaji példákká válni.¹⁴ Tehát ellentmondásba kerül önmagával a népballadai hang utánozhatóságának, pontosabban mintaként szolgáló lehetőségének tekintetében. Ez az ellentmondás azonban nem gyengíti gondolkodói igényességét, hiszen inkább egy módszertani dilemma figyelhető meg benne. Valószínűleg a szóbeliség írásbeli közvetítése miatt tartotta a népballadát utánozhatatlannak, másik véleménye háttérben viszont egy összetettebb imitációs eljárás elfogadása állhat. A külsőségeket átvevő ösztönös utánzás elhárítása, de a tudatos rájátszás elfogadása közötti dilemmára utalhat az ellentmondás.

13 ERDÉLYI János, *A legújabb magyar lyra. 1863* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek...*, i. m., 412.

14 ERDÉLYI János, *Kriza »Vadrózsái«* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 268.

Tompa népregéiről és mondáiról 1847-ben megjelent kritikájában is hangoztatja a szóbeli és az írásbeli hatáskeltésre törekvő kétfajta megszólalásmód közötti eredendő különbséget. Vagyis erős válaszfalat húz a szóbeliség és ennek írásbeli utánzása közé. Erdélyi a hangzás utáni verselést hátrább helyezte, illetve póriasabbnak tartotta, mint az írott kép szerinti verslátványt. Olyan kifejezéseket idéz Tompától, amelyeket az szerinte a „nép után” használ, „mely nem ismeri a nyelvet *írásból*, hanem csak hallomás után, mi *író*nak már nem szabad”.¹⁵ Az Arany kritikai kiadás az 1850-ben keletkezett *Vojtina levelei öccséhez* című vers jegyzetében megemlíti, hogy amikor Arany (valójában a fűzfapoéta Vojtina szerepébe bújva) a szóbeliség és az írásbeliség kettősségét ironizálja („szemnek írunk, a *fül* a második”), akkor Erdélyinek ezzel a véleményével vitázik.¹⁶ Erdélyi véleménye azonban nem általánosítható a költői kifejezés egészére, inkább csak tudatosságát jelzi: azt, hogy tisztában volt a két különböző mediális jelleg egymással csak nehezen összefüggésbe hozható sajátosságával. A népköltészet esetében ugyanis egyértelműen a hallás jelentőségét hangsúlyozza az írásbeliséggel szemben, amikor Herder nyomán állítja, hogy „a dalt nem látni, hanem hallani kell”, majd ki is fejt, hogy

ez a fő, melynek minden alá van rendelve a népköltészetben. [...] A népdalok emlékezetben élnek, mi gyakran hűtelen, s úgy elvesz belőle némely gondolat, hogy többé vissza sem jó. A lélek azonban még érzi a dal hangulatát, ének oldalát, s csak hogy legyen mit énekelnie, oda költ akármely közellevő tárgyat; innen van aztán, hogy az időt és helyet, általánosan a kültermészetet beszövi gondolataiba.¹⁷

Ezzel lényegében, nagyon leegyszerűsítve, de a szóbeli alkotásnak a főleg Milman Perry (1902–1935), Albert Lord (1912–1991) és John Miles Foley (1947–2012) által elméletileg kidolgozott, formulaszerűnek nevezett eljárás módját írja körül 19. századi fogalmakkal.

Arany Erdélyi felé irányuló polémiaját is mentheti, hogy saját, népi hangot utánzó technikáját Pákh Albertnek írt levelében „vandali módon jártam el az utánzásban” kitételrel minősíti. Valószínűleg, ahogy Erdélyi, úgy ő is érezte a kétféle hangvétel közötti konvertálás nehézségeit. A Voinovich Géza által feltételezett vitahelyzetet magyarázhatja Dávidházi Péter megfigyelése, amely szerint Aranynál „az élő szó személyes jelenléttel hitelesített kimondása valamiféle mérvadó elsődlegességet élvez az írásban rögzített műalkotással szemben”.¹⁸ Hozzá képest a népdalgyűjtő Erdélyi a műköltői gyakorlatban, ahogy saját költészetében is, mintha inkább az írott szó fontosságának az elismerése felé hajlana. Talán ezért is érezhető kevesebb népballadai sajátosság műballadáiban, az egyértelműen népballada jellegű kompozíciói pedig mind fordítások, amelyek már az utánzás másfajta – fordításelméleti – lehetőségét aknázzák ki.

15 ERDÉLYI János, *Tompa Mihály* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek...*, i. m., 154. (Kiemelés az eredetiben.)

16 ARANY János, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, I; a továbbiakban: AJÖM I.), 445.

17 ERDÉLYI János, *A magyar népdalokról* = E. J., *Nyelvészeti és népköltészeti...*, i. m., 131–132.

18 DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 335–336.

Erdélyi János több mint egy tucatnyi balladát írt. Szándékosan nem írok pontos számot, mert egy-két vers esetében nem lehet biztos műfaj-kategóriát alkalmazni, jó pár, az 1850-es években keletkezett balladáját pedig fordításként tünteti fel. A 19. század közepének balladafelfogása még meglehetősen képlékeny, sőt a műfaji bizonytalanságot az is tetézi, hogy 21. század eleji befogadó Arany balladáit tekinti példának, műfaj-tudatot megszilárdító mértéknek. Ahogy Arany Jánoséban, úgy Erdélyi esetében sem tudható biztosan, hogy mit értett balladán, inkább csak kikövetkeztethető értekező szövegei és versei alapján. Sok vers elé ugyanis maga tette ki a műfajmegjelölő alcímet, az 1850-es évektől azonban már elhagyta ezeket, illetve csak a fordított szövegei elején alkalmazta.

Erdélyi maga balladának tartotta az 1837-es *Béla, A győri leány* (1843), a *Bánk bán* (1843), az *Istenítélet* (1843), a *Pusztai kaland* (1844) és a *Gibárt* (1845) című verseit.¹⁹ A tizenhárom skandináv–német–skót balladafordítás közül dán népballadának minősítette a *Sírvában az anya* (1843), svéd népballadának pedig a *Katicska* (1852), *A királyi gyermekek* (1852), *A manó király* (1852), *A holt vőlegény* (1852) című verseit. Műfajmegjelölés nélküliek a további balladafordításai, mint a svéd eredetű *A csodálatos hárfa*, a skót *A két holló*, a dán *Megtorlás* és *Az északi tenger mélysége*, *A két királylány*, a dán–norvég *Szerelem próbája*, a német *A negyedik parancsolat*, valamint az eredeti megjelölése nélküli *Volt egy szép zsidó nő* címűek.²⁰ Szintén műfajmegjelölés nélküliek olyan eredeti versei is, amelyeket ma kisebb-nagyobb mértékben balladaszerű kompozíciónak tarthatnánk, mint a *Harcz fia* (1839) és a *Bodó* (1838), amelyről szólva maga Erdélyi jelezte a műfaji bizonytalanságát: „nem tudom, hogy ballada-e, vagy más”.²¹ Valamint a leggyakrabban balladaként említett versei, mint például a Boronkay Antal által történeti balladaként említett *Hadi tréfa* (1840), a *Csoltó vitéz* (1841) és a *Bánk bán* (1843) vagy a T. Erdélyi Ilona által balladaként értelmezett *Szondi Drégelen* (1853).

A címe ellenére népballadai motívumokat mutató volta miatt balladának tekinthető a *Rege Szűcs Marisról* (1856), hiszen a reformkortól eredeztethetően a rege szinte a ballada egyik szinonimájaként szolgált.²² Erdélyi maga azonban, ahogy Kölcsey *Dobozijáról* írt véleménye mutatta, a két műfaj közé a kor műfajfogalmához képest élesebb választóvonalat húzott. Tompa népregéiről 1847-ben írt kritikájának a bevezetése is a fokozott műfaji tudatosságát bizonyítja, hiszen a rege, a monda és a mese műfajainak a szétválasztására és meghatározására vállalkozott. Ez az Erdélyi-rege azonban címe ellenére inkább balladának tartható, elsősorban azért, mert – akárcsak a *Nemes László*

19 Ezt a 2007-ben kiadott *Erdélyi János összes költeményei* alapján állítom. Ebben a *Szondi Drégelen* műfajmegjelölés nélkül szerepel, de valószínűleg korábbi – nem az *ultima manus* szerinti – kiadásában még a „Ballada” alcímet viselhette T. ERDÉLYI Ilona tanulmánya szerint, vö. *Arany Szondi-balladájának egy előzménye...*, i. m., 43.

20 A skandináv balladafordításokról: T. ERDÉLYI, *Az észak-európai balladaköltészet...*, i. m.

21 ERDÉLYI János *Összes költeményei...*, i. m., 515.

22 BORONKAY Antal az alábbi reformkori műfajmegnevezéseket sorolja fel, amelyeket a ballada szinonimájaként használtak: rege, regedal, regekép, monda, legenda, elbeszélő költemény, költői beszély. Vö. *Az osztrák és a magyar történeti ballada*, Bp., 1936, 83. ZENTAI Mária pedig ezeket a megnevezéseit említi: románc, rege, beszély, költői elbeszélés. Vö. „*Harminc nemes Budára tart...*”: *Vázlat reformkori balladairódmunkáról*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 21(1985), 28.

lovat lopott című vers (1855) – ez is egyértelmű népballadai rájátszást tartalmaz. Lehetséges, hogy annak mintájára, ahogyan Erdélyi Kölcsey esetében feltételezte a két műfaj közötti átírási lehetőséget, saját maga is kísérletet tett az átalakításra. Csakhogy ő nem regéből írt balladát, ahogy szerinte Kölcsey tette, hanem talán megpróbált egy balladát regévé alakítani. Egy kevésbé jelentős népballadai szövegből a cím műfajjelzése segítségével igyekezett önálló szöveget alakítani. A címbeli „rege” tehát olyan jelzésnek vélhető, amellyel a szöveg a népi alkotásmódra utaló jelleget hártja el magától. Műfajjelző címmel ugyanis általában az irodalmiságról tudó műballadák rendelkeznek.

Jellemző adalék lehet Erdélyi János szigorúságához, ahogy az 1830-as évek végén a Kisfaludy Társaság pályázatára íródott balladákat és vele együtt – a többes szám első személy utal erre – saját maga balladaíró tevékenységét minősíti 1863-ban megjelent, Kriza János *Vadrózsáiról* írott recenziójában:

Legjava ifjaink nem [...] a díjért versenyeztek, hanem az irodalmi sikerért a rossz balladákkal. Hiába mondatott utasításkép, hogy a balladákban nem érzélgés vagy értekező hosszadalmasság, erkölcsi vagy hasznossági cél a cél, hanem rövid sebes, mégis szabatos és szinte drámai fordulatosság, cselekvény: nem értettük vagy legalább nem foganíthattuk.²³

A reformkori balladát – Erdélyi Garay János, Vörösmarty, Czuczor és Kölcsey verseire utal – nem tartotta nagyra, hiszen, ahogy fogalmazott, „a kellő siker nem látszott ezen egész időszakon át mindaddig, míg a népi alakítás egyszerűsége fel nem volt fedezve, s a balladai előmenetelt hazai példák nem biztosították”.

Erdélyi János reformkori balladáit egyértelműen megfeleltethetők a kor balladaköltészetének. Az Ulászló ellenében Hunyadihoz pártoló Bodó Gáspár történetének feldolgozása adja a *Bodó*, I. Béla Miciszláv lengyel királlyal szövetkezése és a lengyel királylányt elnyerő hadi sikere adja a *Béla* témáját. Talán az 1840-es évektől válnak izgalmasabbá balladáit, amikor már a téma eltávolítására tett utalások is felsejlenek, s egyik-másik szövege azt jelzi, hogy az értekezőhöz illő reflektált szemlélettel kezeli a reformkori ballada toposzait. Például a *Bánk bán* című balladáját szinte a vásári kikiáltók, a képmutogatók stílusában indítja, de éppen nem az ún. *új stílusú* népballadákra jellemző közvetlenséggel, hanem inkább majd az Arany Jánosnál gyakran alkalmazott közvetett – elidegenítő funkciójú – megszólaló jelzésével („Ki nem hallotta, hallja azt a híres mesét, / Bánk bán mért gyilkolá meg hitvesét”). Az *Istenítélet* című balladájának a témáját egy dunai gőzhajózás látványából vezeti le („Gőzhajónk ment a Dunán sietve, / Im Visegrád romjai feltünének”). E vers, miután más verstárgy lehetőségét is felveti – például Zách Kláráét –, az I. Béla és Salamon közti konfliktus verses bemutatásává válik, tehát a történeti ballada témakincséről, variációs lehetőségeiről és történetiségéről is ismereteket közvetít. A Mátyás király bécsújhelyi ostromakor játszódó *Hadi tréfa* pedig mintha már tartalmazna a reformkori ballada patetikusságát és túlzott eszményesítést elhárító mozzanatot, sőt a drámaiság követelményeként felfogott párbeszéd

23 ERDÉLYI, Kriza »Vadrózsái«..., i. m., 268.

meglehetősen groteszk módon jelenítődik meg. A török követ ugyanis csak egy sort ismételt egyetlen módon, a Bécsújhelyt ostromló Mátyás király bemutatása pedig szinte ellentétbe állítható a reformkori beszédmód ironizálástól mentes heroikusságával.

III. Műballada vagy népballada? A meggyilkolt fonólány balladatéma és változatai

Valószínűleg poétikai megfontolásra vall, hogy csak két olyan balladaszerű szövege van Erdélyinek, amely népi szöveg imitációjaként értelmezhető. Mind a két ballada olyan témára utal, amelyet korábban Erdélyi felvett a *Népdalok és mondák* első kötetébe, tehát már nyomtatásban megjelent, így országosan is közismertnek tekinthető előszöveg szolgálhatott minta gyanánt. Valószínű hát, hogy az 1850-es évek közepére fellendülő, népballadák iránti érdeklődése a műballadai megszólalást megújítani szándékozó különböző imitációs eljárások kipróbálására ösztönözte. Inkább csak rájátszás az 1855-ös keletkezésű *Nemes László lovat lopott*, amely a *Fehér László lovat lopott* kezdetű balladára utal, de csak a kezdő sorát és a ló-lopás motívumát kölcsönzi tőle, hiszen a szöveg teljesen más irányba, a nemesi származás kritikája felé mozdul el. Az 1856-os keletkezésű *Rege Szűcs Marisról* sokkal érdekesebb ennél, mivel az a népballadai téma és hang, amelyet Erdélyi utánozhatatlannak nevezett 1863-ban, itt válik a leginkább utánzottá. A *Rege Szűcs Marisról* imitációelvű vizsgálata azonban némi filológiai problémát vet fel.

A bizonytalanság abból eredhet, hogy nem eldönthető: gyűjtésnek vagy egy a szóbeliségben élő téma feldolgozásának, avagy önálló versnek tekinthető-e ez a szöveg. Ez a bizonytalanság azonban az egyik legérdekesebb sajátossága is, amely alapján feltételezhető, hogy Erdélyi verse esetleg szándékosan mossa össze a határokat, vagyis úgy utánozza a népballadát, hogy az egyben variánsának is tartható.

A 2007-ben megjelent *Erdélyi János összes költeményei* című kötet tartalmazza ezt a verset. Ez a kései kiadás tehát Erdélyi autentikus szövegeként regisztrálta, teljesen jogosan, hiszen korábban, még Erdélyi életében háromszor jelent meg (először a Napkeletben 1857-ben, másodszer az Emich Gusztáv által kiadott, Vahot Imre által szerkesztett, 1861-re készült képes naptárban, harmadszor a Hölgyfutárban 1860-ban²⁴), s mindhárom alkalommal Erdélyi János neve – vagy teljesen, vagy csak vezetéknevvel – szerepelt szerzőként. Egyedül az utolsó megjelenése, a Hölgyfutár 1860. évi 132., november 3-án megjelent száma tartalmazott egy olyan szerkesztői lábjegyzetet, amely az eredeti vers és a gyűjtött közlés lehetőség közötti dilemmát jelezheti: „Ez a képes naptár ama népköltészeti szép regéje, melyről csütörtöki hírharangunkban emlékezünk. Szerk.” Ez a megjegyzés a lap egy korábbi hírére reflektál, amely a naptár megjelenéséről számol be, kiemelve, hogy a „szépirodalmi részben különösen van egy népköltészeti gyöngy, a »Rege Szűcs Marisról«, Erdélyi Jánostól, melyet olvasónőinkkel megösmertetni szándékozunk”²⁵.

24 A megjelenésre vonatkozó adatok: ERDÉLYI JÁNOS *Összes költeményei...*, i. m., 544.

25 Hölgyfutár, 1860/131 (nov. 1.), 1038.

A kéziraton még alcímként szerepelt, hogy „Tarjáni néprege”, a megjelent szöveg viszont már nem tartalmazott erre vonatkozó szerzői jelzést. Azonban a kézirat nem jelenthet biztos alapot arra, hogy gyűjtésként állapíthassuk meg a szöveg státuszát. A korban ugyanis szokás volt ilyen népregéket műköltészeti produktumnak feldolgozni, különösen Tompa népregéi alkalmazták ezt a módszert. Ebben az időben még nem húztak olyan éles válaszfalat a népdal és a népies műdal közé, de a népballada és a műballada közé sem, amelyet későbbiekben szoktunk. A népköltészet-gyűjtő Erdélyi esetében azonban talán érdemes ezt a kettősséget jobban kiemelni, hiszen életműve a két tevékenység – az összegyűjtő és az önálló szerző – szétválasztására készlet.

Veszélyes mai fogalmainkat időben visszavetíteni, sőt azt számonkérésként érvényesíteni. Abban az időszakban ugyanis még nem létezett az a differenciálás, amely majd a 20. századi kutatások következtében szilárdult meg. Sőt a mai fogalmaink jelentésköre esetében is óvatosan kell eljárni. A plágium népi produktum esetében nem pejoratív megjelölés, hanem magának a hagyományozódás létmódjának a megnevezése. Erdélyi esetében pedig egyáltalán nem hangoztatható, hiszen versével éppen az utánzásnak olyan szintjét valósítja meg, amely mintha az utánozhatóság elméleti kérdését járná körül.

Ennek az Erdélyi-versnek a témája, Szűcs Maris vagy Szűcs Marcsa története az egyik legismertebb népballadánk, amely különböző variánsokban létezik. Maga Erdélyi is közölte a *Népdalok és mondák* első, 1846-ban megjelent kötetében *Szűcs Marcsa* cím alatt. Legkorábban lejegyzett változata Mindszenty Dániel 1832-ben írt kéziratosa, kottás daloskönyvében maradt fenn, amely azonban az 1846-os Erdélyi-szövegtől sokban eltér. Ez arra utal, hogy Erdélyi, bár gyűjteményében hivatkozik rá és száznál többet is átvett Mindszenty kézírataiból,²⁶ Szűcs Marcsa történetét nem a sokkal színvonalasabb változatot tartalmazó Mindszenty-féle gyűjtéséből ismerte. Az ő jóval rövidebb négy versszakos variánsa esetében találónak tűnik Gyulai Pál értékelése, aki egy Háromszéken gyűjtött változattal vetette össze. Szerinte Erdélyinek ez az 1846-os lejegyzése „Szűcs Marcsa halála okát alig sejteti; a haldoklóval száraz morált mondat el, meglehetősen prózai módon”.²⁷ Ez az ítélet a vers utolsó négy sorára vonatkozik, amelyben a már halott Marcsa jut szóhoz:

Lányok, lányok, lányok, rólam tanuljatok,
Hogy irígy legénynyel ne barátkoztatok;
Mert ha barátkoztok, úgy leszen sorsotok,
Piros véretekkel kell meglakolnotok.²⁸

26 A számadatra nézve: KODÁLY Zoltán, *Magyar zenei folklore 110 év előtt: Mindszenty Dániel és Udvardy János* = K. Z., *Visszatekintés*, kiad. BÓNIS Ferenc, Bp., Zeneműkiadó, 1982³, II, 170. (Kodály tanulmányára Küllös Imola hívta fel a figyelmemet.) Erdélyi közléseinek forrása – ahogyan Csörsz Rumen István figyelmeztetett rá – elsősorban nem a 88 kottás lejegyzést tartalmazó függelék, amelyet Kodály ismertet, hanem a több száz szöveget őrző, komoly előszóval ellátott *Nemzeti Dalgyűjtemény* (MTAK RUI 8r 206/56/a).

27 GYULAI Pál, *Adalék népköltészetünkhöz* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., 1908, 337.

28 *Magyar népdalok és mondák*, I, kiad. ERDÉLYI János, Pest, 1846, 379.

Az 1856-os keletkezésű Erdélyi-szöveg azonban annyira különbözik ettől az 1846-ostól, hogy semmiképpen sem tartható a korábbi feldolgozásának. A moralizálás is jóval finomabb, csak az utolsó versszakra korlátozódik, amelyben egy madár csicsergi el, hogy

Jó szeretni, de módjával,
De nem a világ tudtával.
És sohasem, oly erősen,
Hogy keservét le ne győzzem.²⁹

Korántsem olyan erős didaktikájú, mint a korábbi. Szűcs Maris intése azáltal, hogy madárdalként jelenik meg, inkább csak jelzi az „új stílusú” ballada szokásos formulájának a helyét, a lezáráshoz szükséges kellékszerűségét, de maga az eredeti didaktikai funkció metaforikussá válik, a kioktató jelleg nem teljeseedik ki.

Az „új stílusú” balladák záró formuláját Honti János 1934-ben íródott tanulmánya figyelte meg, s nem túlságosan hízelgő véleményt formált e szerkesztési hagyományról: „Sok új stílusú magyar ballada valószínűleg vásári mutogató éneke volt, ami annál is valószínűbb, mert megvan bennük a didaktikus elem is – olykor unalmas szólamok formájában. Az utolsó versszak gyakran elmélkedő jellegű, arra inti az embereket, hogy ne kerüljenek hasonló helyzetbe.”³⁰ Erdélyi János – bár *A magyar népdalokról* írott értekezése már idézett részlete jelzi, hogy ráérezett a népi megszólalás formulás jellegére – értekező prózájában nem írt a záróformuláról. E verse alapján azonban valószínűleg megérezte a túlzottan szólamszerű jellegét, és csak jelezte a szerkesztési hagyomány helyét, de leválasztotta azt az eredeti funkciójáról. Szerkezetileg megvalósította, azonban esztétikai szempontból hatálytalanította.

Az Erdélyi gyűjtésében 1846-ban megjelent *Szűcs Marcsa* 18 sorból álló szövege jóval rövidebb, mint a háromszor-négyszer hosszabb, 1856-os keletkezésű, 16 négysoros versszakból álló *Rege Szűcs Marisról*. Ez utóbbi kapcsán aztán adódnak a kérdések: Miért írt Erdélyi egy korábban általa közzé adott rövidke népköltészeti szöveg témájából egy jóval hosszabb balladaszerű kompozíciót? Vajon átdolgozásról van szó, vagy inkább csak egy későbbi variánst talált és azt adta közzé anélkül, hogy a közreadás tényét egyértelműen leszögezte volna? Egy lehetséges magyarázatként felmerülhet, hogy írt egy műballadát, ami ugyan konkrét népballadára épült, de a szerző már az imitációnak olyan szintjeként értékelte alkotómódját, ami miatt saját verseként jelentette meg, s ezt a címeli „rege” szó alkalmazásával is megpróbálta jelezni.

Különösen érdekessé teszi Erdélyi eljárását, hogy a meggyilkolt fonó lány témája fontos szerepet tölt be a hazai folklór történetében. Vikár Béla 1896-ban Mezőcsáton megtalálta Szűcs Marcsa történetének az alapját. Lelkesedését különösen fokozta, hogy olyan, le is jegyzett, de a helyi gyűjtés által a szóbeliségben még akkor élő szövegre bukkant, amely a különböző variánsok alapjául szolgálhatott, vagyis a szóbeli hagyományozódás mechanizmusára nézve következtetéseket lehetett levonni belőle. Vikár

29 ERDÉLYI JÁNOS *Összes költeményei...*, i. m., 452.

30 HONTI JÁNOS, *A magyar népballada* = H. J., *Válogatott tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1962, 254.

Bélának így nem a különböző szövegváltozatokból kellett rekonstruálni egy alapszöveget, ahogy azt a korabeli folklorisztika módszertana előírta, hanem a talált verset alapszövegnek, olyan ősalaknak tarthatta, amelyből levezethetőek a variánsok.³¹ Vikár alaposan össze is veti ezeket, és különösen sokat foglalkozik a helynévvel, a pár változatban megtalálható *tarjáni völgy* megnevezéssel, mert ez bizonyíthatja, hogy valóban a mezőcsáti szöveg tekinthető összszövegnek, hiszen a városka melletti területre utal. Az Erdélyi gyűjtésében 1846-ban megjelent változat szerepel nála első helyen, mivel a kottás Mindszenty-daloskönyv nem állt rendelkezésére. Erdélyi még forgatta az 1840-es években, hivatkozik is rá gyűjteményében, de utána eltűnt, s csak Kodály Zoltán találta meg 1941-ben, közel százévnnyi lappangás után a kéziratot, s ő közölte először a benne található Szűcs Maris-variánst, amelynek a jelentőségét növelheti, hogy Kríza Ildikó szerint az „egyik legrégebb balladafeljegyzés”.³² Sem a Mindszenty-féle, sem az 1846-os Erdélyi-féle változat nem tartalmazott helynevet. Vikár azonban nemcsak a Mindszenty-féle változatról, de Erdélyi másik e témájú, 1856-ban keletkezett verséről sem tud. Tudomásom szerint e balladatéma kutatói a későbbiekben sem számoltak vele. Nehezen elérhető volta (1857-ben és 1860-ban folyóiratban és egy gyorsan elévülő nap-tárban jelent meg), valamint Erdélyi szerzőségének a jelzése miatt a *Rege Szűcs Marisról* nem tudott bekerülni az etnográfiai köztudatba.

Vikár Béla a gyilkosság történetének a nyomozásába is belefogott. Ezt módszer-tanilag élesen leválasztotta a szövegvariánsok összehasonlításától, de azért feltű-nő, hogy az eset háttérének felderítése felkeltette benne – ahogy megfogalmazta – a „nyomozó kedv legmagasabb hőfokát”.³³ Kinyomozta az 1825-ben elkövetett mezőcsáti gyilkosság történetét, Szűcs Marcsa születési évét (1801), azt is, hogy ki volt a gyilkosa (Szilasi vagy Zilahi Pista), sőt még arra nézve is hipotézist állít fel, hogy a variánsok összszövegének tartott Uj Péter-vers miért nem említi a gyilkos nevét, míg az erdélyi és az alföldi változatok egyértelműen megnevezik. („A gyilkos nevének elhallgatá-sa, hogy ne mondjam: eltitkolása helyén van ott, a hol ő még csakugyan élt és talán kiméletre szorult.”³⁴) Megállapítása szerint ugyanis az esetet a gyilkos barátja, a falusi szinten jól verselő Uj Péter öntötte versbe, amely aztán országosan elterjedt népbal-ladát eredményezett. Még Uj Péter hasonnevű unokaöccsével is sikerült kapcsolatot találnia.

Nem végeztem erre vonatkozó kutatást, de feltételezem, hogy Vikár Bélának kö-szönhetően e balladánkhoz az átlagnál sokkal több háttérismerettel rendelkezünk, ez-által árulkodóvá válhat arra nézve, hogy egy büntény miként válik különböző varián-sokban élő népi szöveggé, hogy módosul a versbeszéd a kinyomozott gyilkossághoz képest, hogy rakódnak rá más információk, miként vesz fel más helyi jelleget, milyen információ-átalakítást eredményez a szóbeli elterjedése. Vargyas Lajos, aki továbbgon-dolta a Vikár által felvetett szálát, sőt tovább is folytatta a nyomozást (a gyilkos neve

31 VIKÁR Béla, A „Szűcs Marcsa” balladáról, Ethnographia, 16(1905), 289.

32 Magyar népballadák, szerk., bev. ORTUTAY Gyula, vál., jegyz. KRÍZA Ildikó, Bp., Szépirodalmi, 1976, 643.

33 VIKÁR, i. m., 274.

34 VIKÁR Béla, Újabb adatok Szűcs Marcsáról, Ethnographia, 16(1905), 338.

nála: Szarvasi Tóth István), például azért méltatta fokozottan figyelemre ezt a népballadát – annak ellenére, hogy szerinte az Uj Péter nyomán járó variánsokból nem lett „meggyőző” ballada –, mert annak bizonyítékát látja meg benne, hogy a népi alakítás a konfliktus részletesebb kidolgozása felé tereli a szöveg menetét. Indokoltta és érthetőbbé teszi a gyilkosságot.³⁵

A Szűcs Marcsa-téma tehát folklórelméleti szempontból válhatott izgalmassá. Vikár nyomozása még akkor is érdeklődésre tarthat számot, ha esetleg nem igaz, hogy Uj Péter verse az ősalak. A balladatéma sokrétegűségét bizonyíthatja, hogy háromnegyed évszázaddal később Vargyas Lajos is „alapszöveg”-ként vizsgálta Uj Péter balladáját. Annak ellenére tette, hogy általában véve élénken tiltakozott az „ősalak” fogalmának elméleti háttére ellen és az *Urform* helyett a *Zielform* alkalmazása mellett tört lándzsát:

Véleményem szerint már az „ősalak” is csak variánsokban él, minthogy nem hihetünk egy szöveg egyszeri megkomponálásában, amely azután csak elváltozott [...]. [A]mit a korábbi kutatók a legjobb, legkövetkezetesebb formának, így „ősalaknak” tartottak, azt sokkal inkább kell a téma legjobban kifermálódott megoldásának tartani, amely már bizonyos variálódás után jött létre és mindig variánsokban él.³⁶

Az 1856-ban keletkezett Erdélyi-rege tovább színezheti a téma folklórelméleti jelentőségét. Az 1825-ben történt gyilkosságnak többféle feldolgozása született. A variánsok közül a három legfontosabb pedig az eseményt egy szerző által (Uj Péter) sejtetve elmondó egyértelműen műköltészeti megformáltságú ballada,³⁷ a korai kéziratos lejegyzése az 1832-es dátumú Mindszenty-dalgyűjteményben,³⁸ valamint egy közismert szerző, Erdélyi János általi 1856-ban készült népballadaszerű feldolgozása,³⁹ s ez utóbinak – mint láthattuk – bizonytalan a státusza. A bizonytalan státusz pedig éppen nem negatívum, hanem inkább az értelmezést fokozottan ösztönző sajátossága, hiszen a népballada-utánzó technika ellentmondásosságát a *reductio ad absurdum* értelmében megvalósító eljárást jelzi. Ebben az értelemben ugyanis az utánzás a teljes megfelelésig juthat el, de a variánsbeli létforma éppen ennek a teljes azonosulásnak a logikai lehetetlenségét jelezheti.

Az 1856-os *Rege Szűcs Marisról* a legterjedelmesebb és a leghomályosabban elmesélt Szűcs Marcsa-történet, benne kétszer is megemlíti a Tarján helynév, amely így Vikár Béla egyik legfontosabb gondolatmenetébe illeszthető, hiszen arra utal, hogy az eredeti eseményhez viszonylag szorosan kapcsolódik. Érdeemes Vikár és Vargyas

35 „A sokféle kísérletből nem vált végül is ballada – egyiket sem érezzük meggyőzőnek, s a történet maradt egyszerű szerető-gyilkosság; de az eljárás világosan kivehető: egy népi elemeket is tartalmazó kiindulás, amiben itt-ott felhasználható részletek vannak, s ezekből és ezekhez hozzátett elemekkel utólag alakítgatják az éneket a konfliktus felé.” VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, I, 129. (Kiemelés az eredetiben.)

36 *Uo.*, 39.

37 Megtalálható: VIKÁR, A »Szűcs Marcsa« balladáról..., *i. m.*, 274–275, ill. VARGYAS, *i. m.*, 125–126.

38 Megtalálható: KODÁLY, *i. m.*, 180; VARGYAS, *i. m.*, 126–127; *Magyar népballadák...*, *i. m.*, 521–522.

39 Megtalálható: ERDÉLYI János *Összes költeményei...*, *i. m.*, 450–452.

összehasonlító módszerét kiterjeszteni az általuk nem ismert Erdélyi-féle 1856-os változatra. Most csak a legfeltűnőbb vonásokat emelem ki: A népballada-verziókban a narrátor tudósít arról, hogy beborult az ég. Erdélyi *Regéjében* nem a narrátor időjárás-jelentésszerű megjegyzéseként, hanem lélektani-hangulati elemként metaforizálódik a címszereplő által megfogalmazottan („Az én kedvem csak elborul”). Míg a népballadák közül csak egyik-másikban találunk helyre utalást, addig Erdélyinél ez sokkal hangsúlyosabb. A történetmondás viszont nála a legtalányosabb, jóval kevesebb fogódzót kínál, aminek következtében a felsejlő történet metaforikus jelentőséget nyer. A halál ténye egyértelmű (például utalás a szemborítóra, illetve a „Piros vér hull a friss hóra” sor), de a gyilkosságra tett utalás csak nagyon sejtésszerűen jelenik meg, a lány várandósságának jelzése sem található meg benne, ami az egyik népballadai variációban igen (az Ortutay–Krizsa Ildikó-féle, először 1968-ban kiadott *Népballadák* című kötetben a Burgenland helymegjelölésű esetében egyértelmű). Mintha erre a balladára éppen nem a konfliktus kiélezése lenne jellemző, mint ahogy Vargyas feltételezte a népi alkotásmód esetében, inkább a fokozottabb elhallgatás, a metaforizáltság felé mozdul el. A gyilkos neve és a gyilkosság egyértelmű ténye és indítéka kimondatlan maradt, ami szintén arra utal – Vikár és Vargyas elképzelése nyomán haladva –, hogy szorososan kapcsolódik a mezőcsáti eseményekhez. Mindez arra a feltételezésre biztathat, hogy akár a *Rege Szűcs Marisról* is tekinthető a Vargyas által megemlített olyan „ósalak”-variánsnak, ami az Uj Péter-féle verzióhoz képest sokkal inkább népi jellegű szövegfajtának, a téma legjobban kiformalódott megoldásának mutatja magát.

Hogy ki lehetett Szűcs Marcsa gyilkosa, és hogy mi lett a sora, azt Vikár Béla kinyomozta, de azért maradt jócskán nyitott kérdés. Hangsúlyozom még egyszer, hogy nem tudom eldönteni: Erdélyi vajon csak feldolgozott-e egy témát, amely az ő idejében még csak a szóbeliségben, illetve a kéziratos közköltészetben élt, erősen utánozva a népballadai hangvételt, vagy csak (miután a korábban kiadott verzióhoz képest sikerültebb változatot talált) lejegyezte és közzétette anélkül, hogy jelezte volna ennek tényét. Ha az utóbbiról van szó, akkor a *Rege Szűcs Marisról* ennek a népballadának egy eddig ismeretlen és legjobb változata. Ha viszont népballadai hangulatot megütő eredeti versnek véljük, akkor nagyon elgondolkodtató az utánzási technikája, hiszen lényegében variáns jellegű szöveget eredményezett.

Most minden további konklúzió helyett csak annyit szeretnék tanulságul levonni, hogy az Erdélyi-féle „rege” a leginkább balladai hangot megütő szöveg a téma variánsai közül, egyedül ő volt képes „meggyőző” balladát formálni a témából. Vagyis az általa utánozhatatlannak tartott balladát Erdélyi úgy utánozta, hogy felülmúlta az eredeti népballadának vélhetőket, nemcsak színvonalban, hanem még népballadai attribútumokban is.

*Az Erdélyi János-émlékezés további előadásait
az Irodalomtörténeti Közlemények 2014/5. számában közöljük.*

KAPUSI ANGÉLA

A karakterisztikustól a jellemzetesig**Henszlmann Imre művészetelméletéről**

Henszlmann Imre irodalom- és művészetelméleti tevékenységének első, s nemcsak az életműnek, hanem a maga korának is meghatározó elméleti munkája¹ az 1841-ben megjelent *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon*,² amelyet *A' hellen tragoedia tekintettel a' keresztyén drámára*³ követett 1846-ban. Ez a két korai, esztétikai kérdéseket boncolgató és az élő művészet alapelveit tárgyaló munka még Henszlmann mesterének, Joseph Daniel Böhmnek az erős hatásáról tanúskodik,⁴ aki Bécs egyik legismertebb műértője, műgyűjtője és műkeskedője volt. Henszlmann élénk érdeklődése a művészet és a művészképzés iránt Böhm által alakult ki, ugyanis ezek a kérdések a vésnökakadémia vezetőjét éremművészként és művészetpedagógusként egyaránt foglalkoztatták.⁵ Henszlmann élete végén, 1883-ban írta meg nagy összegző munkáját, *A képzőművészetek fejlődését*,⁶ amelyben már egy élet tapasztalatai alapján foglalja össze művészeti elveit. Ezen a három esztétikai dolgozaton jól látható, hogy a korai művekben megfogalmazott elméleti alapvetése az idők folyamán nem változott, azonban egyszerűsödött és még inkább letisztult.

Művészetelméleti munkásságának meghatározó, számos irodalomtörténész által is értelmezett, egyszersmind vitatott, központi helyen álló terminusa a *jellemzetes*, amely pályája elején a *Párhuzamban* jelenik meg a legkidolgozottabban, majd élete vé-

- 1 Henszlmann *Párhuzamának* a korszakban betöltött újdonságát PULSZKY Ferenc is kiemeli az értekezést ismertető kritikájában: „Henszlmann úr' nézetei nemcsak a' magyar literatúrában, hanem általánosan is újak.” *Párhuzam az ó és újkor(i) művészeti nézetek és nevelések (nevelés) közt, különös tekintettel a' művészeti fejlődésre Magyarországon, írta Dr Henszlmann Imre. Pesten, nyomtatta Landerer és Heckenast 1842. n8. 134.*, Athenaeum, 1842/15, 114.
- 2 HENSZLMANN Imre, *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* = Uő, *Válogatott képzőművészeti írások*, szerk. TÍMÁR Árpád, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, 1990, 7–146.
- 3 HENSZLMANN Imre, *A' hellen tragoedia tekintettel a' keresztyén drámára*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 5(1846), 128–428.
- 4 Böhm hatását mutatja az is, hogy Henszlmann a *jellemzetes, eleven és célirányos* kritériumán túl a képzőművészeti alkotások anyagának és a megmunkálás eszközeinek ismeretére is nyomatékosan felhívja a figyelmet: HENSZLMANN, *Párhuzam...*, i. m., 78–80. Ez a követelmény Böhm elméletében is nagy hangsúlyt kap: Imre HENSZLMANN, *Joseph Daniel Böhm*, Oesterreiche Revue, IV, Erstes Heft, 1866, 112.
- 5 *Henszlmann Imre (1813–1888): Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, Bp., Argumentum, 2013, 10. Böhmről részletesen lásd SZENTESI Edit, *Josef Daniel Böhm Parthenon-fríze = Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*, szerk. LACZKÓ Ibolya, SZABÓ Júlia, TÓTHNÉ MÉSZÁROS Lívია, Bp., MTA Művészeti Gyűjtemény, 1997, 56–69, különösen 58–59.
- 6 HENSZLMANN Imre, *A képzőművészetek fejlődése* = Uő, *Válogatott képzőművészeti írások...*, i. m., 279–370.

gén még visszatér *A képzőművészetek fejlődésében* is.⁷ E kifejezést a hazai esztétikában Henszlmann használja először, az 1840-es években a művészet és az egyes alkotás megítélésének a kritériumaként.

A *Párhuzam* és az abban megfogalmazott esztétikai normarendszer nemcsak a Henszlmann-életmű szempontjából, hanem a korszak kritikátörténetét tekintve is nagy jelentőségű. Korompay H. János az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodását ismertető monográfiájában így ír szerzőnk tevékenységéről és annak jelentőségéről:

Henszlmann Imrét ismertük a legkevésbé a korszak legfontosabb irodalomkritikai gondolkodói közül, pedig az ő *Párhuzamában* meghirdetett művészettörténeti alapelvek elválaszthatatlanok Petőfi fogadtatásától és az Erdélyi Jánossal együtt írt Egyéni és eszményi c. tanulmánytól, amely a kor szintézisének tekinthető. Henszlmann és Erdélyi tanítása volt az elvi alapja a Regélő Pesti Divatlapban megjelent bírálatoknak, Purgstaller József tankönyvének, az Irodalmi Őr számos cikkének, s végül a kor legszínvonalasabb folyóiratának, a Magyar Szépirodalmi Szemlének.⁸

Tanulmányomban először a *jellemzetes* terminus előzményeit és a német esztétikai diskurzusban betöltött szerepét vizsgálom, majd a fogalom Henszlmann-féle adaptációjának folyamatát és funkcióját tekintem át. Mivel a fogalom már a maga korában is vitát generáló, és az irodalomtörténészek által mindig is vitatott kifejezés volt, eredetének felkutatása és ismertetése, majd Henszlmann fogalomhasználatának ehhez viszonyított értelmezése, újításának bemutatása megkerülhetetlen feladat nemcsak az életmű, hanem a korszak kritikátörténetének szempontjából is. Tekintettel arra, hogy a *Párhuzamban* rögzített fogalomrendszernek, a *jellemzetes–eleven–célirányos* alkotta terminológiának a részletes értelmezését Henszlmann esztétikájának kontextusában már korábban elvégeztem,⁹ a *jellemzetes* terminus minden szempontot szem előtt tartó ismertetésére jelen dolgozatban nem térek ki.

„*a' jellem vagy character a' művészeti előadásnak fő kellékeihez tartozik*”. *A fogalom genezise*

Henszlmann Imre dráma- és irodalomelméleti írásaival, valamint ezek alapján esztétikájának elemzésével és értelmezésével a legrészletesebben Kelecsényi János,¹⁰ Jánosi Béla¹¹ és Schauschek Árpád¹² foglalkoztak igen alapos tanulmányokban. Leffler Béla és

7 Uo., 120–132.

8 KOROMPAY H. JÁNOS, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 510.

9 KAPUSI ANGÉLA, *A „jellemzetes”, az „eleven” és a „célirányos” fogalma Henszlmann Imre művészetelméletében = Doktoranduszok Fóruma: Miskolc, 2013. november 7.*, szerk. BARNA László, HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2014, 42–47.

10 KELECSÉNYI JÁNOS, *Henszlmann Imre esztétikája*, Athenaeum, 1910, 3–51.

11 JÁNOSI BÉLA, *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete*, BpSz, 3(1914), 26–65.

12 SCHAUSCHEK ÁRPÁD, *Henszlmann Imre*, KisfTÉ, 21(1918), 151–213.

Mitrovics Gyula egy-egy rövidebb dolgozattal járult hozzá Henszlmann irodalomtörténeti szerepének kutatásához.¹³ Ezek a tanulmányok a 20. század elején jelentek meg, amely periódus a Henszlmann-filológia első és eddig egyetlen termékeny időszaka. Az azóta eltelt évtizedek irodalomtudománya elfeledkezett Henszlmann Imréről; tevékenységére az utóbbi években Széles Klára¹⁴ és Korompay H. János hívta fel a figyelmet. Széles Klára írása erőteljesen az építész-művészettörténész Henszlmannra koncentrált, Korompay H. János pedig elsősorban az Erdélyivel való együttműködésüket vizsgálta, s a Bajzával folytatott vita apropóján, annak részeként foglalkozott Henszlmann esztétikájával és annak a kor irodalomkritikájában betöltött szerepével.¹⁵

A *jellemzetes* szakirodalmát áttanulmányozva azzal a felismeréssel szembesültem, hogy a fogalomnak nemcsak a definíciója, de még az eredete sem tisztázódott. Kelecsényi,¹⁶ Jánosi¹⁷ és Mitrovics¹⁸ állítják, hogy Henszlmann előtt, 1797-ben a *Die Horen* című évkönyvben már Aloys Hirt is használta a *jellemzetes* fogalmát a művészi szép fő elveként, mely egy határozott egyediség, amely által a műalkotások különböznek egymástól. Továbbá, míg Mitrovics és Jánosi csupán a *jellemzetes* használatának elsőbbségét állapítja meg Hirtnél, addig Kelecsényi konkrétan kijelenti, hogy „Hirttől tanulta tehát Henszlmann a jellemzetes elvét, sőt azt az elvet is, a mit Hirtet bírálva nem is említ: a célirányos elvét is”.¹⁹ Ellenben Leffler Béla Henszlmann és a német esztéták kapcsolatát vizsgáló tanulmányában²⁰ arról ír, hogy Henszlmann esztétikáját tárgyalva óvatosan kell beszélni Hirt hatásáról. Érvelését arra építi, hogy Hirt *Versuch über das Kunstschöne*²¹ című dolgozatát olvasva Henszlmann a *charakteristisch* kifejezést *jellemesnek* fordítja, míg ő maga az írásaiban a *jellemzetes* terminust használja. Így tehát nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy teljes mértékben Hirt nyomdokain haladt volna, és terminológiáját a német építész-művészettörténésztől vette át.²²

A fogalmi egyezés bizonytalanságán túl a magam megfigyelése is azt az álláspontot támogatja, hogy nem szabad túlbecsülni Hirt hatását Henszlmann esztétikájában. Hirt ugyanis határozottan állítja, hogy a görögök Nagy Sándor előtt is készítettek portrékat.²³ Henszlmann viszont *A hellen tragoeédiában* kifejtett tragikumelméletét éppen arra

13 LEFFLER Béla, *Henszlmann Imre dramaturgiája és a németek = Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről*, szerk. GRAGGER Róbert, Bp., Hornyánszky Viktor csász. és kir. udvari könyvnyomdája, 1912, 228–237; MITROVICS Gyula, *A magyar esztétikai irodalom története*, Debrecen–Bp., Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat, 1928, 105–114.

14 SZÉLES Klára, *Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikusai gyakorlata*, Bp., Argumentum, 1992.

15 KOROMPAY H., *A „jellemzetes” irodalom... i. m.*; UÓ, *Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai*, MKSz, 109(1993), 383–403; UÓ, *Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról*, ItK, 90(1986), 507–522.

16 KELECSÉNYI, *i. m.*, 14.

17 JÁNOSI, *i. m.*, 35.

18 MITROVICS, *i. m.*, 107.

19 KELECSÉNYI, *i. m.*, 14.

20 LEFFLER, *i. m.*, 228–237.

21 Aloys HIRT, *Versuch über das Kunstschöne*, *Die Horen*, 7(1797), 1–37.

22 LEFFLER, *i. m.*, 232.

23 Aloys HIRT, *Über das Bildniss der Alten*, *Abhandlungen der Akademie, Philologische Klasse* (Berlin), 1818, 1–18.

a Böhmtől tanult²⁴ kijelentésre építi, hogy „a’ hellenek’ rajzoló művészei N. Sándor’ koráig arczképet nem készítettek, sőt arczképet csak e’ király’ korában tanultak las-sanként készíteni. Midőn kijelentem, hogy e’ fölfedezés nem enyém, hanem Boehm jeles hazánkfiaé”.²⁵ Böhmről írt tanulmányában nemcsak mestere sokat hangozta-tott premisszáját idézi, hanem annak konklúzióját is: „unsere Künstler allein durch die Porträtpraxis »lebendigzuwerden« vermögen”.²⁶ Ez pedig – mint látni fogjuk – Henszlmann gondolatmenetének is egyik bázisa lett.

Aloys Hirt a Schiller által szerkesztett *Die Horen* című folyóiratban publikált cikkében használta először a karakterisztikus fogalmát. A német esztéta a Laokoón-szoborcsoportról folytat diskurzust, s ennek során polemizál a szoborról publikáló Winckelmann-nal, Lessinggel és A. W. Schlegellel. A *Kunstschönen*ben Hirt egy Baumgartenre visszavezethető szép-definícióból indul ki, akinél a szép egyenlő a tökéle-tességgel, majd ezt módosítva meghatározza az esztétikai ítélet, vagyis a szép alapel-veként a célirányost („Zweckentsprechende”). Hirtnél a művészi szép és a természeti szép nem azonos, és az előbbi a részek és az egész arányától függ.²⁷ Tanulmányában annak a véleményének ad hangot, hogy a művészi szép alapja a karakterisztikus, azaz a választott téma egyéni ábrázolása, amely a testtartás, a mozdulat és az arckifejezés individuális ábrázolásában mutatkozik meg, s amely nem él a megszépítés eszközével. Miként ezt megfogalmazza:

[d]er Hauptgrundsatz der alten Kunstschulen, um das Schöne in den Kunstwerken zu prüfen, war die Charakteristik: oder die individuelle Darstellung des Objektes, sowohl nach seinen eigenthümlichen Formen, als nach der Individuellheit der Attitüde und des Ausdrucks: wobei die Kunst weder Rücksicht auf körperliche Verschönerungen, noch auf die Milderung des zur Bedeutsamkeit erforderlichen Ausdrucks nahm.²⁸

Ez az elgondolás szemben áll Winckelmann és A. W. Schlegel széles körben ismert és meghatározó véleményével, amelynek alapján a Laokoönt a kortársak többsége érté-kelte. Hirt a szoborcsoportot nem azért tekinti a klasszikus művészet mesterművé-nek, mert közvetlenül és hitelesen ábrázolja a legnagyobb emberi szenvedélyt, ha-nem éppen fordítva: mert hosszú évszázadok során felhalmozódott tudás eredménye,

24 Henszlmann Böhmről írt tanulmányában kétszer is idézi mestere tézisé: „Die Griechen haben vor Alexander’s Epoche kein, eigentlich so zu nennendes Porträt gemacht.” HENSZLMANN, *Daniel Joseph Böhm...*, i. m., 111, valamint: „daß die Griechen vor Alexander’s Zeit kein eigentliches Porträt gemacht haben”. *Uo.*, 116.

25 HENSZLMANN, *A’ hellen tragoedia...*, i. m., 148–149.

26 HENSZLMANN, *Daniel Joseph Böhm...*, i. m., 116.

27 Alessandro COSTAZZA, *Das „Charakteristische“ als ästhetische Kategorie der deutschen Klassik: Eine Diskussion zwischen Hirt, Fernow und Goethe nach 200 Jahren*, *Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft*, 42(1998), 68–70.

28 Aloys HIRT, *Ueber die Charakteristik, als Hauptgrundsatz der bildenden Künste bei den Alten = Ästhetik des Charakteristischen: Quellentexte zu Kunstkritik und Streitkultur in Klassizismus und Romantik*, hg. Roland KANZ, Jürgen SCHÖNWÄLDER, Göttingen, Bonn University Press, 2008, 64.

a megfontolás produktuma, ugyanakkor a technikai képesség magas szintje is.²⁹ A Winckelmann-féle „nemes egyszerűség és csendes nagyság” ideájával vitatkozik, aki szerint a karakterisztikus megjelenítése nélkül elképzelhetetlen a művészi szép. Miként ezt tömören és egyértelműen megfogalmazza: „[e]s giebt also nicht nur keine charakterlose Schönheit, sondern Charakteristik, individuelle Bedeutsamkeit giebt allein Kunstschönheit”.³⁰ Hirt tehát a karakterisztikusot nem a szép oppozíciójaként értelmezte, hanem éppen a művészi szép fő alapelveként (Hauptgrundsatz): a karakterisztikusban jelölte meg a művészi szép forrását.³¹ Ez a magyarázata annak is, hogy számos esztéta és irodalmár Hirtet a romantika előfutárának tekinti, és esztétikáját az „antiklasszikus” kategóriájába helyezi.³²

Hirt 1797-ben publikált dolgozatával nemcsak bevezette a karakterisztikus kategóriáját az esztétikai diskurzusba, hanem komoly vitát generált vele. A *das Charakteristische* abban az évben folyamatosan használt és vitatott fogalom volt, azonban sohasem vált központi és szilárd esztétikai terminussá. Alessandro Costazza szerint ennek oka először is a fogalom meghatározatlansága vagy inkább a meghatározhatatlansága, ugyanis a karakterisztikusnak többféle értelmezése létezett, és mindenki tartotta magát a sajátjához.³³ A karakter egyszerre jelentheti a műfaj, a faj és az egyén, egyed sajátosságát. A művészetben a karakterisztikus lehet az individuális megjelenés ábrázolása és absztrakt műfaji sajátosság is. A kortárs esztéták, mint Goethe és Meyer, Hirt művészetelméletét az időtlen lényeg („Zeitlos-Wesenhaft”) értelmében használták, míg Friedrich Schlegel a karakterisztikusot a modern, azaz a szentimentális költészet tipikus jegyeként írta le.³⁴ Schlegel számára a karakterisztikus nem az egyes létezők és dolgok pusztán hű utánzását jelenti, hanem a részletek ideális elrendezését, amelynek eredményeként „az egyediben az általános van ábrázolva”.³⁵

Összességében Costazza Hirt karakterisztikusát egy 18. századi Prokrusztész-ágyhoz hasonlítja a félre- és átértelmezések miatt.³⁶ Továbbá, mivel Hirt a Laokoón-tanulmányban³⁷ Winckelmann és Lessing ellen, tehát a német klasszikával szemben érvelt, ez automatikusan a *Sturm und Drang* oldalára helyezte őt a német esztétikai gondolkodásban. Ebben döntő szerepet játszott, hogy Hirt saját fogalmazása és definíciója,

29 COSTAZZA, *i. m.*, 71–72.

30 HIRT, *Ueber die Charakteristik...*, *i. m.*, 68.

31 COSTAZZA, *i. m.*, 70.

32 *Uo.*, 65.

33 Alessandro COSTAZZA, *Das „Charakteristische” ist das „Idealische”: Über die Quellen einer umstrittenen Kategorie der italienischen und deutschen Ästhetik zwischen Aufklärung, Klassik und Romantik = Goethezeitportal*, 1997, http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/costazza_charakteristische.pdf (2014.03.04), 1–2.

34 *Uo.*, 3.

35 „[...] im Einzelnen das Allgemeine”. *Uo.*, 22.

36 „Wirklichkeit nur das Ergebnis des Versuchs dar, die ästhetische Kategorie des »Charakteristischen« in das Prokrustesbett der traditionellen literaturgeschichtlichen Einteilungen des 18. Jahrhunderts einzuzwängen.” *Uo.*, 3.

37 Aloys HIRT, *Laokoon = Ästhetik des Charakteristischen...*, *i. m.*, 33–46; Uő, *Nachtrag über Laokoon = Uo.*, 55–60.

fogalmi pontatlansága, argumentációjának zavarossága félreértésekhez és félreértelmezésekhez vezetett a karakterisztikusról szóló korabeli diskurzusban.³⁸ A Hirt által létrehozott fogalom tehát többértelműsége és meghatározhatatlansága miatt – és nem utolsósorban Hirt szándéka ellenére – túllépett a Winckelmann és Lessing által képviselt klasszicizmus esztétikáján, és a *Sturm und Drang* szellemiségének előkészítőjeként tekintettek rá, amely előrevetítette a német romantikát.³⁹

„Ő hangoztatta először az újabb magyar kritika jelszavait”.
Henszlmann terminológiájának jelentősége

A *das Charakteristische* kifejezést a művészet és a művészek legfőbb elveként és célkitűzéseként minden jel szerint Aloys Hirt használta először. A fenti gondolatmenet fényében Henszlmann volt az, aki Hirt hatására, a német szót lefordítva a *jellemesből jellemzetest* alkotott, mégpedig nagyon fontos céllal: saját mondanivalójának és saját esztétikájának a kifejezésére. Korompay H. János Böhm terminusainak tulajdonítja a *jellemzetes*, *eleven* és *czélirányos* kritériumát egyaránt.⁴⁰ A *jellemzetes* esetében – a fogalom genezisének fenti rekonstrukciója alapján – véleményem szerint ez nem állja meg a helyét: sokkal inkább Hirt karakterisztikusa hatott Henszlmannra. Böhm ugyanis nem használja a *das Charakteristische* kifejezést, ő a művészet fő feladataként az individuum ábrázolását jelölte meg, az igaz természet megfigyelése által.⁴¹ A nemzeti művészet megteremtésének módját pedig – az idegent átalakítva – az individuális sajátosság megmutatásában nevezte meg („zum individuell Eigenthümlichen Umgestaltetes”).⁴²

Henszlmann a *Párhuzamban* sorra veszi a német esztéták művészetelméleteinek alapvetéseit azzal a céllal, hogy bizonyítsa a *szép* fogalmi definiálhatatlanságát,⁴³ ezáltal az esztétikai diskurzusban használhatatlan voltát: „a legnevezetesebb Hirté, ki minden művészetet a’ jellemnek ábrázolására szorít. Kétségen kívül van, hogy a jellem vagy character a’ művészeti előadásnak fő kellékeihez tartozik; továbbá azt sem lehet tagadni, miszerint a’ jellem fogalma sokkal bővebb a szép fogalmánál”. Majd zárásként ezt olvashatjuk: „de még e fogalommal sem telik meg egészen a’ művészeti előadás köre, mint azt alább látni fogjuk. [Itt a *Párhuzam* tulajdonképpeni céljára, magának a *jellemzetesnek* a saját maga általi definíciójára utal – K. A.] Más oldalról ezen a’ jellemesről alakult nézetek még nem foglalják magukban az anyagot, mellynek tekintetbe vétele, mint látandjuk olly annyira fontos, hogy a’ nélkül semmiféle művésze-

38 COSTAZZA, *Das „Charakteristische” als ästhetische Kategorie...*, i. m., 92–93.

39 COSTAZZA, *Das „Charakteristische” ist das „Idealische”...*, i. m., 3.

40 KOROMPAY H., *A „jellemzetes” irodalom jegyében...*, i. m., 100.

41 HENSZLMANN, *Joseph Daniel Böhm...*, i. m., 111.

42 *Uo.*, 123.

43 A *szép* definiálhatatlansága melletti érvelés megjelenik Erdélyi János 1847-ben megjelent, Berzsenyi Dániel műveiről írt recenziójában is, amelyben a *Poétai harmonistikában* kifejtett esztétikát hibásnak értékeli.

ti gyakorlatot képzelni nem lehet”.⁴⁴ Mindezekből arra következtethetünk, hogy bár Henszlmann a Hirt-féle *das Charakteristische* fogalomból merítette esztétikájának alapját, azonban még ez a karakter-fogalom sem elégséges számára a művészet alapelveinek meghatározására.

Összefoglalóan: a művészet fő elve és feladata Hirtnél a karakterisztikusban, Böhm-nél az individuálisban, Henszlmann-nál pedig a *jellemzetes*ben összegezhető. Véleményem szerint Henszlmann Hirttől vette át a terminust, de már a Böhm-féle individuális irányába mutató jelentésben, és azt is a legfontosabb, a maga szándéka szerinti értelemmel bővítette: ez pedig a *nemzeti jellemzetes*ben írható le. Hirt a karakterisztikus tartalmát a művészi szép fő elveként határozta meg, Böhm pedig a művészet feladatát az individuális ábrázolásában. Henszlmann az individuálisat tovább értelmezi, és a nemzeti jellegben határozza meg: az „individuálisan karakterisztikus” művészeti elvárását a „nemzeti karakterisztikus” követelményével, a *jellemzetessel* módosította.

Gyulai Pál Henszlmannról írt emlékbeszédében elméleti tevékenységének jelentőségét és *Párhuzamának* a hazai esztétikai ízlésre gyakorolt hatását a következőképpen foglalja össze:

Párhuzama nevezetes hatással volt esztétikai kritikánk fejlődésére. A szép ellenébe a jellemzetes és eleven fogalmát állította, az eszményi ellenébe az egyéni és nemzeti. Ez eszmekörben mozog A hellén tragédia, tekintettel a keresztyén drámára című terjedelmes tanulmánya is, mely Társaságunk Évkönyveiben jelent meg. Ő hangoztatta először az újabb magyar kritika jelszavait s annyal nagyobb sikerrel, mert költészetünk már azelőtt is kezdett elfordulni a merev classikai eszménytől.⁴⁵

Gyulai értékelése Henszlmann jelentőségét illetően nemcsak abban erősít meg bennünket, hogy szerzőnk lefordította a korabeli német esztétikában is használt és vitatott *das Charakteristische* fogalmát, majd adaptálva azt, már az 1841-ben megjelent *Párhuzamával* beleillesztette a honi esztétikai-kritikai normarendszerbe a nemzeti művészet programjaként, hanem szemléletesen mutatja egész irodalomkritikai és -elméleti tevékenységének a korszakban képviselt újítását és jelentős hatását is.

44 HENSZLMANN, *Párhuzam...*, i. m., 4.

45 GYULAI Pál, *Henszlmann Imre* = Uő, *Emlékbeszédek*, 2. Bp., Franklin-Társulat, 1914, 415.

SCHILLER ERZSÉBET

A *Mai orosz dekameron* szerkesztése (1935–1936)

A Nyugat folyóirat 1934. szeptember 1-jén meghirdette a *Mai külföldi dekameron* című sorozatát, az első kötet megjelenését karácsonyra ígérte. A francia válogatás 1934. december végén jött ki a nyomdából, a következő, az amerikai, 1935 márciusában, októberben a német, decemberben az angol, 1936 márciusában az orosz, s a sorozatot a decemberben napvilágot látott japán válogatás zárta.

A dekameron-sorozat minden kötetét más, az adott irodalom szakértője szerkesztette. Az orosz kötet összeállítását és a hozzá fűzött előszó írását – ennek ellenére vagy éppen ezért? – Illyés Gyula vállalta. A *Mai orosz dekameron*¹ című kötet keletkezésének történetét igyekszem az alábbiakban feltárni. Az ösztönzést egy oroszországi archívumban fellelt orosz nyelvű iratok adták.

Az Orosz Föderáció Állami Levéltárában (GARF) őrzik a két háború közti magyar-szovjet kapcsolatokra vonatkozó dokumentumok jelentős részét. A meglehetősen rendezetlen – bár különösebb nehézség nélkül, többnyire mikrofilmen hozzáférhető – anyagok között található az a levelezés, amelyet 1935 tavaszától november végéig folytatott a budapesti szovjet követség és a Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Összszövetségi Társasága (VOKSZ), illetve az Állami Irodalmi Könyvkiadó (Goszlitizdat).² A levelezés feltehetően Illyés Gyula kérésére indult meg, aki az említett válogatás előkészítéséhez kért segítséget: szövegeket, később írói életrajzokat, fotókat, kézjegyeket. Illyés levelei erről pillanatnyilag nem állnak rendelkezésünkre, csak azokra a dokumentumokra tudunk támaszkodni, amelyeket a szovjet intézmények képviselői küldtek egymásnak. Illyés kéréseit a budapesti szovjet követség első titkára, Szemjon Mirnij közvetítette, akivel Illyés személyes kapcsolatban állt. A szovjet követség munkatársa és a szovjet hivatalok igen segítőkészek mutatkoznak. A levelezésből az látszik, hogy erre ugyancsak szükség van, egyébként nem született volna meg egy ilyen kötet: kétes eredménnyel jártak volna, ha a budapesti szerkesztő vagy a hadifogságban az orosz nyelvet kiválóan elsajátított fordító, Gellért Hugó akár hivatalosan, de közvetlenül fordul egy szovjet szervezethez, szerkesztőhöz, íróhoz.

Illyés Gyula szovjet-orosz kapcsolatai részben ismertek. 1934 nyarán a szovjet írószövetség vendégeként két hónapot töltött a Szovjetunióban. Útinaplóját *Oroszország: Útjegyzetek* címmel a Nyugat adta ki. Korábban a Nyugatban és a Magyarország című napilapban is közölt részletet naplójából, és *Az orosz élet közéről* címmel előadást tartott

1 *Mai orosz dekameron*, bev. ILLYÉS Gyula, ford. GELLÉRT Hugó, Bp., Nyugat-kiadás, [1936].

2 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793

a Magyar Cobden Szövetségben is. Az akkor még csak pár hónapja, 1934 decembere óta létező magyarországi szovjet követségen – vélhetően meghívásra – először 1935 májusában járt, majd ősszel két alkalommal is vendégül látták, bár nem mindig a követség falai között.³ Az orosz antológia történetében is fontos szerepet játszó Szemjon Mirnij első titkárral beszélhetett akkor, legalábbis ő jegyezte le ezeket a beszélgetéseket.⁴

Mirnij és Illyés kapcsolata ugyanakkor korábbi, mint Illyés első – vagy első ismert – látogatása a követségen. A kapcsolatuk jellegéről nem sokat tudunk, nincs tudomásunk arról, ki tette meg az első lépéseket. Seres Attila az őszi beszélgetéseket elemezve azt sejteti, hogy a követség igyekezett kapcsolatba lépni Illyéssel, ami a nála feltételezettnél még valamivel korábban is megtörténhetett. Az őszi, lejegyzett beszélgetések erősen politikai jellegűek – legalábbis Mirnij ezt a szálát tartotta fontosnak feljegyezni –, de az ismerkedés inkább kulturális színezetet kaphatott. Erre a követ, Alekszandr Bekzadjan leveleiből következtethetünk, aki alig egy hónappal a kirendeltség megalakulása után sürgeti a kulturális kapcsolatok érdemi kialakítását:

Mivel Magyarországon egyáltalán nincsen orosz nyelvű sajtó és könyvek, nyomatékosan kérném, hogy használja fel a kongresszusi folyosói beszélgetéseket arra, hogy szükségét érezzék nyomtatványok ideküldésének (ez érinti az Állami Kiadók Egyesületét, a Művészeti Kiadót, az Akadémiai Kiadót, a VOKSZ-ot, a *Szovjetunió építése* című hetilapot stb.). A VOKSZ-nak nem kellene sajnálnia és lassítania azt, hogy ellásson minket a birtokában lévő különféle kiadványokkal. Úgy vélem, hogy most, képviselőnk hivatalos megalakulását felhasználva hozzáfoghatunk a kapcsolatok kiépítéséhez kulturális vonalon is, amely, mint Ön is tudja, Norvégiában elég kielégítő eredményeket hozott. Úgy vélem, hogy ezek a kulturális kapcsolatok itt Magyarországon közelítenek bennünket a magyar lakossághoz, amiből hasznot húzhatunk, hiszen a hivatalos kormánykörök eleinte visszafogottan viszonyultak hozzánk. Vegye figyelembe, hogy egyelőre se könyvtárunk, se egyetlen könyvcsomagunk sincs. Amikor meglátogattam a Külügyminisztérium Sajtóosztályát, az osztály vezetőjének megígértem, hogy az osztályt rendszeresen ellátjuk majd anyagokkal és adatokkal a fejlődésünkről.⁵

Így szól a népbiztosságra küldött levél egy rövid részlete, majd márciusban ez áll a követ levelében:

Természetesen itt is foglalkozom a kulturális összeköttetés megteremtésének gondolatával, amit mellesleg nem lesz olyan könnyű megvalósítanunk, mint Skandináviában.

3 „Az összes beszélgetés – amelyről Mirnij és Saprov elvtársak elküldték Önnek a feljegyzést – nem másutt, hanem a terített asztalnál zajlott (nem a dolgozószobában), és mivel követségünknek még nincs épülete, éttermekbe és kávéházakba kellett meghívunk az illetőket.” SERES Attila, *A budapesti szovjet követség jelentései, 1934–1935*, Lybus: Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2007, 225–292, itt: 264.

4 Az Illyés előadására és a követségen tett látogatásaira vonatkozó levéltári anyagokat SERES Attila tárta fel, fordította le és közölte; az események összefoglalása szintén tőle származik (*i. m.*).

5 Alekszandr Bekzadjan budapesti követ jelentése Nyikolaj Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek, 1935. jan. 26., Seres Attila fordítása és közlése: *Uo.*, 246.

Nem kis irigység nélkül azt kell gondolnom, hogy itteni helyzetünket nem lehet összehasonlítani a szomszédos országokban, Csehszlovákiában, Romániában, Bulgáriában lévő követségeink helyzetével.⁶

A követségnek tehát komoly szándéka a szovjet kultúra bármiféle terjesztése, ismeretése. A *Mai orosz dekameron* keletkezéstörténetében az első dokumentált lépés, hogy 1935. március 27-én Mirnij levelet küld Moszkvába az Állami Irodalmi Könyvkiadó (Goszlitizdat) igazgatójának, Nyikolaj Nakorjakovnak:

Magyar írók egy csoportja egy jelentős író, Illyés Gyula vezetésével szovjet művek antológiáját szándékozik kiadni magyarul, nagyjából 15 szerző novelláit, elbeszéléseit stb. A legjelentősebb magyarországi irodalmi lap, a Nyugat fogott bele ebbe a munkába. A fordításokat volt oroszországi hadifoglyok⁷ fogják elkészíteni.

Kérem, közöljék elképzeléseiket az antológiával kapcsolatosan, nevezzék meg azokat a szerzőket és műveket, amelyeket érdemesnek tartanak arra, hogy lefordítsák magyarra stb. Vegyék figyelembe, hogy a szovjet szerzők nem számíthatnak honoráriumra.⁸

Nem sokkal később, április 17-én, Mirnij pontosít. E szerint a magyar szerkesztő nem olyan tanácstalan:

A múltkori, március 27-i levelemhez kiegészítésképpen közlöm, hogy ma a NYUGAT kiadó nevében hivatalosan fordult hozzám egy híres magyar író, Illyés Gyula, azzal a kéréssel, hogy javaslatot kapjon, mely szovjet írók szerepeljenek a kiadó által összeállítandó szovjet irodalmi antológiában. A kiadó a következő személyeket nevezte meg: Gorkij, Tolsztoj, Vszevolod Ivanov, Babel, Pilnyak, Solohov, Panferov, Fagyjejev, Avgyejenko, Novikov-Priboj, Ilf és Petrov, Zoscsenko, Kolcov, Vera Inber, Szejfulina, Marietta Saginjan elvtársak.

Kérjük, írják meg, hogy a felsorolt írók mely elbeszéléseit vagy műveik mely részleteit javasolnák, hogy ajánljuk a kiadónak az antológia összeállításához.

Amennyiben egyetértenek, kérem, küldjék el a nagykövetségre a felsorolt vagy az Önök által javasolt más írók műveit, megjelölve a fordításra ajánlott elbeszéléseket.

A magyar fordítás oroszból készül.⁹

6 Alekszandr Bekzadjan budapesti követ jelentése Nyikolaj Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek, 1935. márc. 7. = *Uo.*, 263.

7 A kötet teljes fordítása – ahogy a belső címlap is feltünteti – egyetlen volt hadifogoly, Gellért Hugó munkája.

8 A kulturális, tudományos cserével vagy ismeretterjesztéssel foglalkozó levelek másolatát mindig elküldték a VOKSZ elnökének (aki ezekben az években Alekszandr Aroszev) és a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztályára (ekkoriban David Sternnek). A Nyugat orosz antológiáját említő 15 levelet a VOKSZ anyagát őrző moszkvai levéltár, a GARF 5283-as fondjában találtam (GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 46). Az itt először megjelenő leveleket saját fordításomban közlöm.

9 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 45.

Május 11-én a kiadó, Nakorjakov aláírásával, el is küldi a fordításra javasolt művek listáját, még a művek eredeti lelhelyét is feltünteti.¹⁰ Kereszttel jelöli meg azokat az írásokat, amelyeket mellékel oroszul, a többi nincs a birtokában.

MAGYAR FORDÍTÁSRA JAVASOLT MŰVEK LISTÁJA

+	1.	M. Gorkij	A bika [Бык]
+	2.	– » –	Fenyítés [Экзекуция]
+	3.	A. Fagyjev	Földrengés [Землетрясение]
+	4.	A. Leonov	Fehér éjszaka [Белая ночь]
	5.	Vsz. Ivanov	A szerviz [Сервиз]
	6.	K. Fegyin	Öregember [Старик]
+	7.	I. Katajev	A leningrádi műút [Ленинградское шоссе]
	8.	M. Prisvin	Sajt [Сыр]
	9.	– » –	Lány a nyírfák között [Девушка в берёзах]
+	10.	Ju. Olesa	Szerelem [Любовь]
	11.	V. Katajev	Az apa [Отец]
+	12.	V. Inber	Vajtársak [Чувство локтя]
+	13.	I. Babel	Argamak [Аргамак]
	14.	Nyik. Tyihonov	Történet egy ellenségeskedő úrról és egy pásztorról, aki maga is úrrá lett [История вражды одного бая и одного пастуха, в свою очередь ставшего баем]
	15.	– » –	Hajdan [Примитив]
	16.	B. Pilnyak	A nagy szlem [Большой шлем]
	17.	Je. Gabrilovics	Öregek [Старики]
+	18.	A. Zorics	Egyszerű eset [Простой случай]
+	19.	K. Pausztovszkij	Hóstett [Доблесть]
	20.	V. Grosszman	Berdicsevben [Дело было в Бердичеве ¹¹]
+	21.	Ilf és Petrov	A csodálatos vendégek [Чудесные гости]

Anélkül, hogy levelében erre kitérne, a könyvkiadó igazgatója csak korlátozottan tesz eleget a magyar kérésnek. Az Illyés, illetve Mirnij által felsorolt szerzők közül csak Babel, Gorkij, Vera Inber, Vszevolod Ivanov, illetve Ilf és Petrov művei szerepelnek a listán. De érkeznek újabb javaslatok: Leonov, Fegyin, Katajev, Olesa, Prisvin, Tyihonov, Gabrilovics, Zorics, V. Grosszman és Pausztovszkij egy vagy két írása.

¹⁰ GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 40.

¹¹ Kötetben később ezzel a címmel jelent meg: *B городе Бердичеве*.

Mind a magyarországi követség, mind pedig a Goszlitizdat másolatot küld a levélből a VOKSZ-ba és a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztályára.¹² (Minden levélen ott áll a jelzés: „Bizalmas”)

Mirnij a harmadik levelét már nem a kiadónak címzi (az másolatot sem kap többé): június 7-én ugyanis a VOKSZ 2. Nyugati Osztályának vezetője, N. Frojnd beleszól a követség és a kiadó között folyó levelezésbe. Frojnd a következőket írja Mirnijnek:

A Goszlitizdattal folytatott levelezéséből megtudtuk, hogy a *Nyugat* kiadó szovjet írók több művét szándékozik egy szovjet irodalmi antológiában megjelentetni.

A Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Össz-szövetségi Társasága úgy véli, hogy a szovjet irodalom eredményei népszerűsítésének céljából igen kívánatos lenne elhelyezni ebben az antológiában egy szovjet irodalmár előszavát a szovjet irodalom fejlődéséről. Ezért kérjük, érdeklődjön a *Nyugat* kiadónál, beleegyeznek-e egy ilyen előszó közlésébe.¹³

Mirnij postafordultával elutasítja az ajánlatot, inkább segítséget kér Illyés számára:

A *Nyugat* kiadó Illyés Gyula magyar írótól rendelte meg az előszót a szovjet irodalomról. Nagyon hálásak lennének, ha küldene anyagot, lehetőleg franciául, amelyet Illyés fel tudna használni az előszóhoz. Illyés közölte, hogy a legfontosabb segédanyaga a szovjet irodalomról Pozner könyve franciául. Legyen szíves, küldjön anyagot és útmutatást az előszó jellegéről. Vegye figyelembe, hogy a szovjet irodalomról szóló előszóval a magyar körülmények között igen óvatosan kell bánni.¹⁴

A VOKSZ hamar megadja magát, Mirnij egy beleegyező levelet kap július 17-i keltezésel, az elnökhelyettes, L. Csernyjavszkij aláírásával:

A *Nyugat* kiadványának szovjet irodalomról szóló előszavát illetően mi egy szovjet irodalmárra gondoltunk. Mivel a kiadó egy magyar írótól, Illyéstől rendelte meg az előszót, elküldjük neki a szovjet irodalomról szóló francia nyelvű kötetünket.¹⁵

A szóban forgó könyv nem sokkal később megérkezhetett. Marc Slonim és George Reavey *Anthologie de la littérature soviétique 1918–1934* című könyve megtalálható ma is az Illyés-archívumban.¹⁶

12 A kiadó Nakorjakov levelének másolatához még egy kísérőlevelet is fűz a máj. 23-án, a VOKSZ 2. Nyugati Osztályának címzett leveléhez: „Mellékelem a Szovjetunió Magyarországi Nagykövetségére küldött levél másolatát és a magyar fordításra javasolt művek jegyzékét. Frejman, osztályvezető”. GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 39.

13 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 38.

14 *Uo.*, l. 36.

15 *Uo.*, l. 31.

16 Paris, Gallimard, 1935, 324 l. A prózáról Szlonyim, a versekről Reavey írt tanulmányt. Illyés Archívum, MTAK Kézirattár, IGY 5586 Or.Ir.I.

Az orosz antológiára vonatkozó következő levelet 1935. szeptember 7-én Mirnij írja a VOKSZ-ba. Ekkorra már úgy tűnik, hogy a kötet tartalmilag összeállt.

A *Nyugat* könyvkiadó a következő novellákat választotta a szovjet antológia számára: 1. GORKIJ: *A bika*, 2. FAGYEJEV: *Földrengés*, 3. LEONOV: *Fehér éjszaka*, 4. KATAJEV I.: *A leningrádi műút*, 5. PAUSZTOVSZKIJ: *Hőstett*, 6. GROSZMAN [I]: *Berdicsebben*, 7. ILF és PETROV: *A csodálatos vendégek*, 8. SOLOHOV: részletek a *Feltört ugarból*, 9. EHRENBURG: részlet a *Második naphól*, 10. Alekszej TOLSZTOJ: részletek az *I. Péter első részéből*.

AVGYEJENKO *Szeretek* című könyvének részletét azért nem tüntettem fel, mert nincs kéznél. Ha célszerűnek tartja belerakni AVGYEJENKO egyes fejezeit, akkor kérem, szíveskedjen elküldeni, és megjelölni a fenti 10 elbeszélésből azt, amelyiket javasolja lecserélni AVGYEJENKÓval.

A kiadó kéri, küldjék el a tíz felsorolt szovjet író 3-4 nyomtatott oldalas önéletrajzát, fényképét és aláírását.¹⁷ Az antológiát november-decemberben tervezik megjelentetni, kívánatos lenne, hogy az életrajzok, a fotók és az aláírások legkésőbb október közepéig eljussanak hozzánk.

Szíveskedjen megküldeni az anyagot Illyésnek is, az írónak, akit megbíztak az előszó megírásával a mai szovjet irodalomról.¹⁸

A végső válogatástól még igen távol volt a kiadó: a pár hónappal később megjelenő kötetben a felsorolt tíz szerzőből héttől semmi nem jelent meg.

Mirnij türelmetlen, szeptember 25-én újabb levelet küld a VOKSZ-ba Frojndnak:

2. Szíveskedjen megsürgetni, hogy a *Nyugat* kiadó megkaphassa az első magyar nyelvű szovjet antológia szerzőinek önéletrajzát, fényképét és aláírását. Az antológia megjelenését legkésőbb az év végére tervezik. Az önéletrajzok és egyéb hiánya nem késleltetheti az antológia megjelenését.

Az antológia kiadója arról tájékoztatott, hogy az első antológia megjelenése után szándékában áll kiadni egy következő, kétszer ekkora, tehát húsz szovjet író munkáit tartalmazó antológiát.

3. Kérem, vesse fel Nakorjakov elvtársnak kortárs magyar írók munkáiból egy orosz nyelvű antológia megjelentetésének gondolatát. A fizetést meg lehetne úgy oldani, hogy az antológia szerzői szovjet valutában kapnák meg a honoráriumot a fordítás joga nélkül.¹⁹

Október 7-én újabb levél indul Moszkvából Frojnd aláírásával. A VOKSZ tanácsa, hogy Avgyejenko mellékelten megküldött regényrészletéért egy Fagyjev-novellát áldozza-

17 A *Mai külföldi dekameron* többi kötetéhez hasonlóan, Illyés szerette volna az írók fényképe mellett kézjegyüket is közreadni. Ebből végül nem lett semmi.

18 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 24.

19 GARF, f. 5283, op. 1/a, gy. 288, l. 3. (Seres Attila hívta fel rá a figyelmemet.)

nak fel. Ez abból a szempontból furcsa választás, hogy Fagyejev azon szerzők közé tartozott, akiket Mirnij (Illyés) első és második levelében, a Goszlitizdat pedig első, a konkrét tartalomról szóló válaszlevelében egyaránt megnevezett:

A szovjet antológia kiadására vonatkozóan célszerűnek tartjuk Avgyejenko *Szeretek* című könyvének részleteit beleilleszteni. A kiadó által megjelölt novellák közül Fagyejev *Földrengés* című novelláját lehetne kivenni. Avgyejenko könyvét mellékeljük. A 10 szovjet író életrajzán dolgoznak, reméljük, a következő postával küldeni tudjuk Önnek. Illyésnek ismételten elküldjük a könyvet a szovjet irodalomról.²⁰

Október 27-ei keltezéssel új levél érkezik Frojndtól Mirnijnek, egyebek között ezzel a közléssel:

A 11 szovjet író életrajza már készen van, de fordításuk és szerkesztésük még néhány napot igénybe vesz.²¹ Ezért küldésük csak október 28–29. körül lehetséges. Légipostával fogjuk küldeni.

Kérjük, táviratilag értesítsenek, ha megkapták.

Mellékeljük az írók fotóit.²²

Mirnij november 5-ei leveléből az derül ki, hogy távolról sem csak az írók életrajzának és fotójának a hiánya késlelteti a megjelenést. Nem állt még össze a kötet tartalomjegyzéke sem. Levelét Frejndnak [!] címzi, és másolatot továbbra is küld a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztályára.

1. A 11 szovjet író életrajzát, amelyet légipostán ígért küldeni október 28–29-én, még nem kaptuk meg.

2. Kérjük, küldjék el Pilnyak és Fegyin elvtársak valamely jellegzetes elbeszéléseit. Itt ismertek ezek a nevek, és a Kiadónak szándékában áll az antológia első kötetében elhelyezni őket.

Szíveskedjenek elküldeni Tyihonov elvtárs aláírásának fotóját és az életrajzát is. Az örök hajsza című elbeszélést ugyanis a szerkesztőség elfogadta. Hasonlóképpen küldjenek elbeszéléseket A. Tolsztojtól és M. Solohovtól, mivel a szerkesztőség nehézkessé találja a regényrészletek közlését.²³

Az életrajzok lassan íródnak, sem a szövegek, sem az új életrajzok küldésével nem tud időben eleget tenni a VOKSZ a magyar kérésnek. Közben a levél aláírója is megváltozik, az ügyet Frojndtól a 2. Nyugati Osztály referense, Rudolf Zeldt veszi át. Levelének az antológiát érintő részében ezt írja november 17-én:

20 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 14. Ezek szerint volt egy levél, amelyben szó volt arról (is), hogy nem érkezett meg az ígért francia könyv.

21 Nem világos, miféle fordításról lehet szó; talán franciára akarták fordítani Illyés kedvéért?

22 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 12.

23 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 6.

Küldjük a cikkeket (életrajz és munkásság) az alábbi írókról:

1. M. Gorkij	7. Grosszman [sic!]
2. A. Tolsztoj	8. Ilf és Petrov
3. Leonov	9. Solohov
4. Avgyejenko	10. Katajev
5. Ehrenburg	11. Fagyjev

6. Pausztovszkij
a Tyihonovról szóló cikket megrendeltük.²⁴

1935. november 25-én Mirnij elküldi a véglegesnek tűnő tartalomjegyzéket:

1. *Leonov* – Fehér éjszaka
2. *V. Inber* – Bajtársak
3. *Babel* – Elbeszélés [Пассаж]²⁵
4. *Gorkij* – A bika
5. *Pausztovszkij* – Hőstett
6. *Grosszman V.* – Berdicsevből
7. *Ilf és Petrov* – A csodálatos vendégek
8. *Zoscenko* – A kecske
9. *Pilnyak* – Iván Moszkva
10. *Tyihonov* – Az örök hajsza

A levél további részében újból sürgeti az életrajzok, fényképek és a kézjegyek elküldését:

A kiadó az antológiában részt vevő következő szovjet írók életrajzát kapta meg: L. Leonov, Pausztovszkij, Ilf – Petrov, Gorkij. Kérjük, küldjék el a többi író életrajzát és kilencük aláírását, Gorkij et. kivételével, akinek megvan az aláírása az *Artamanovokon*, amelyet A. M.²⁶ küldött a Kiadónak 1925-ben. [...]

Leonyid Grosszman életrajzát és portréját küldték el, miközben az antológiába Grosszman V. elbeszélése van betervezve. Kérjük, küldjék el az életrajzát, aláírását és fotóját.²⁷

A tartalomjegyzékben még komoly változások fognak történni az utolsó hetekben: a november végi tervhez képest három szerző egyáltalán nem fog szerepelni az antológiában, másoknál pedig még egy-egy művet kicserélnek. December 3-án J. V. Csernyak a VOKSZ-ból azt írja, hogy küldi Tyihonov életrajzát és fényképét, 7-én pedig Vera Inber életrajzát, egyúttal ígéri a többi életrajzot és minden aláírást.²⁸

24 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 9.

25 Babelnek nincs ilyen című írása, tehát még nem döntötték el, melyik elbeszélése fog szerepelni.

26 Alekszej Makszimovics: Gorkij eredeti kereszt- és apai neve.

27 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 4–5.

28 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 2. és 8.

Az utolsó fellelhető levél a *Mai orosz dekameron*ról Szmirnij küldeménye 1936. március 8-án a VOKSZ-ba, amelyet a magyar nyelvű „szovjet antológia” elküldött példányához mellékel.²⁹

A kötet tartalomjegyzéke végül is nem áll nagyon távol a Goszlitizdat első javaslatától. A tíz szerző közül öt: Babel, Gorkij, Ilf és Petrov, Vsevolod Ivanov, Pilnyak mind Illyés első listáján, mind pedig az Állami Irodalmi Kiadó listáján szerepelt, további három szerzőt és művét – Grosszmant, Olesát, Pausztovszkijt egy-egy novellával – a szovjet kiadó ajánlott. A VOKSZ láthatóan nem akart különösebb nyomást gyakorolni a szerkesztőre, de például elküldte annak az Ehrenburgnak az életrajzát is, aki se a szovjet, se a magyar kiadó részéről nem került szóba.

A dekameron Illyés *Bevezetésével* indul. Illyés itt nem beszél arról, hogy milyen hosszú és bürokratikus levélváltás állt a dekameron háttérében, nyilván az erre való utalás nem is tette volna vonzóvá a könyvet. A válogatás szempontjairól és nehézségeiről számol be.

Bár a gyűjtemény címében az *orosz* és nem a *szovjet-orosz* megjelölés szerepel, a kötet nyilvánvalóan a kortárs szovjet irodalomról igyekszik képet adni. (Az egyik francia antológia címében sem szerepel a szovjet szó.) Ahogyan a bevezetőben írja Illyés: a kötet az elvárásoknak megfelelően az orosz életről szól az irodalmon keresztül. A dekameron keletkezéséről viszonylag szűkszavúan beszél:

A mai orosz írók jelentékeny részével egy írókongresszus előkészületei során személyesen megismerkedhettem, megismerhettem helyzetüket, gondolataikat és gondjaikat is; e dekameron szerkesztésének elvállalására ez adott bátorságot s nem a nyugton semminek mondható orosz tudásom.³⁰ A könyv összeállításánál az ő tanácsukra s támogatásukra számítottam. Nagyrészüik azonban állandóan az országot járja, alig egy-kettővel sikerült összeköttetésbe lépniük. De nemcsak a távolság volt akadály. Irodalmi szempontból jelentős alkotásokról kellett lemondanunk a bennük megnyilatkozó világszemlélet miatt.³¹

Hogy kik voltak azok az írók, akikkel Illyés találkozott a Szovjetunióban, csak töredékes választ tudunk adni. Az útját feldolgozó visszaemlékezésben csak néhány írot említ, de nincs köztük egy sem, aki a dekameronban szerepelne. Találkozásait csak töredékesen dokumentálta, de nyilvánvaló hatással voltak a válogatásra. Évtizedekkel később, halála alkalmával megemlékezik Zosczenkóról, akit személyesen is ismert és szeretett. Nem véletlen talán, hogy mindvégig ragaszkodott ahhoz, hogy valamely munkája megjelenjen a dekameronban. (Nyilvánvalóan több irányú óvatosság fogta vissza Illyés tollát az 1934-es élménybeszámoló megírásakor. Hallgatott például a szovjetunióbeli magyar emigráns írókkal való találkozásáról is – a még Magyarországról ismert kommunista ismerősökről senki számára nem lett volna előnyös beszámolni.)

29 GARF, f. 5283, op. 1/a, gy. 299, l. 80. (Seres Attila hívta fel rá a figyelmemet.)

30 Éppen Gellért Hugótól, a dekameron és addigra számos orosz mű fordítójától, volt orosz hadifogolytól, egy orosz asszony férjétől tanult oroszul. Vö. ILLYÉS Gyula, *Gellért Hugó*, Nyugat, 1937/5.

31 *Mai orosz dekameron...*, i. m., 15.

Egy 1950-es naplójegyzete tanúsága szerint csak ekkor, Budapesten ismerkedett össze Nyikolaj Tyihonovval, aki viszont hírből ismerte őt.³²

Az előszó szerint a válogatásban a világnézet csak az egyik szűkítő szempont volt. A továbbiakban felsorol számos író, akik műfaji-terjedelmi okokból maradtak ki. Regényrészletet nem akart szerepeltetni – bár az orosz nyelvű levelezés tanúsága szerint erről sokáig nem mondott le. A válogatásnak nem kedvezett „az elbeszélő-irodalom” megváltozása sem: „A folyóirat terjedelméhez igazodó régi novella átmenetileg a napilapok egy-kéthasábos tárcájává zsugorodott, vagy pedig a több nyomtatott ívre terjedő kisregényé bővült.”³³

A beszélgetések mellett a dekameron és az előszó fontos forrása volt két francia nyelvű monográfia, illetve válogatás. A fenti levelezésből tudjuk, hogy Illyés birtokában volt Vladimir Pozner monográfiája,³⁴ majd később, 1935 októberében a VOKSZ küldött neki egy ugyancsak francia nyelvű könyvet, amelynek a kortárs szovjet prózát bemutató fejezeteit egy neves orosz emigráns, Mark Szlonyim írta.³⁵ Az Illyés Archívumban őrzött könyvben megmaradt Illyéstől egy kis darab papír, amelyre ceruzával a *Mai orosz dekameron*ban szereplő szerzők névsorát írta fel. Előbb volt a névsor, és csak azután nézett utána a szerzőknek vagy fordítva? Rekonstruálhatatlan.

Mindkét francia kötet eredetileg is franciául született Párizsban. Pozner könyvének első kiadása 1929-es, s bár bevezetőt nem tartalmaz, az antológia felépítése egyébként hasonló a magyar kötetéhez: a valamivel hosszabb, egy-másfél oldalas életrajzokat egy-egy novella követi. Vlagyimir Pozner 1905-ben született Párizsban, de szüleivel gyerekkorában Oroszországban élt, egészen 1921-ig. Válogatását meghatározhatta, hogy nagyon fiatalon, tizenhat évesen csatlakozott a Szerapion-testvérek nevű irodalmi csoporthoz – az általa publikált 19 szerzőből 8 ennek a csoportnak volt a tagja. Érdekes, hogy bár emigrációban élő szerzőről van szó, aki maga is szépíró, a gyűjteménybe kizárólag a Szovjetunióban élő írókat válogat (talán éppen ezért nem szerepelteti az akkor külföldön élő Gorkijt sem). A kortárs orosz irodalmat bemutató könyvének megjelenése után Gleb Sztruve, az emigráció legtekintélyesebb kritikus, majd irodalomtörténész így írt róla: „minden sorát áthatja a nyílt ellenségesség az emigrációval szemben”.³⁶ Pozner részt

32 „Illés Béla: – Tyihonov első szava az volt, hol van Illyés Gyula? [!] Rákosi tréfásan: – Ó Molière-t fordít! – Mindig várom, legyen már egy kis idő jól összezördülni. [...] Megyünk föl a zegzugos folyosókon a színpadra, Major Tamás, Losonczy közt. Ferire, levetség. Valóban átérezni a szovjet–magyar viszonyt. [...] Illés: – Tyihonov két oldalán fogunk ülni. A második sorban ülünk. – Elöl kik. Harustyák, Apró.

Kijövet Illés bemutat Ty.-nak. – A legnagyobb magyar költő. Révai (ő volt állandóan Tyihonovval) szellemesen hozzáteszi: – Írt egy jó könyvet a Szovjetunióról; de aztán ő maga sem hitte el!” ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek (1946–1960)*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 316–317. – Tyihonov a szovjet írószövetség elnökségének tagja volt 1934-ben, és a háború után több magas rangú hivatalt töltött be.

33 *Mai orosz dekameron*, 15.

34 *Anthologie de la prose russe contemporaine*, [szerk., vál., jegyz.] Vladimir POZNER, Paris, Émile Hazan & Cie Éditeurs, 1929, 321 (Illyés Archívum, MTAK Kézirattár, IGY 5585).

35 *Anthologie de la littérature soviétique 1918–1934*, [szerk., előszó] Marc SLONIM, George REAVEY, [bev.] Marc SLONIM, [utószó] George REAVEY, Paris, Gallimard, 1935 (IGY 5586).

36 Idézi: *Словарь русского зарубежья*, под ред. Вадима КРЕЙДА, Санкт-Петербург, изд. Русского Христианского гуманитарного института, 1999, 190.

vett a szovjet írók első kongresszusán, de nincs nyoma annak, hogy Illyéssel találkozott volna. Poznerhez hasonlóan a párizsi baloldali irodalmi körökhöz tartozott Mark Szlonyim. A szintén emigráns kritikus, lapszerkesztő meggyőződése volt, hogy az orosz irodalom otthon fejlődik organikusan, ezért az emigráns irodalmi életnek, a szerzőknek és az olvasóknak egyaránt érdeke a Szovjetunió irodalmának integrálása. A két francia irodalomtörténet tehát éppúgy szükségtelennek tartja a szovjet határokon kívül született alkotások bemutatását, mint ahogy (kissé más okból) a VOKSZ. Sokkal inkább magyarázható ezzel a magyar kötet ebbéli hiánya, mint hogy – amint Illyés írja – nem találtak „terjedelemben is megfelelő alkotásokat”. De mindenképpen szükségesnek látszott a magyarázat: Ivan Bunyin 1933-as Nobel-díja után nem kevésbé lehetett feltűnő az emigráns írók hiánya.

A *Mai külföldi dekameron* többi kötetéhez hasonlóan a novellák szerzőik szerint névsorban követik egymást. Minden novellát megelőz szerzőjének teljes oldalas fényképe és rövid életrajza.

A végül közreadott művek:

Iszaak Bábelj:³⁷ *Ébredés*

Maxim Gorkij: *A bika*

Leonid Grossmann: *Berdicsevből*

Ilja Ilf és Jevgénij Petrov: *I. A csodálatos vendégek, II. Hogyan született meg Robinson*

Vszevolod Ivánov: *A csecsemő*

Jurij Olesa: *Szerelem*

Konsztantin Pausztovszkij: *Hőstett*

Borisz Pilnják: *Iván Moszkva*

Nikoláj Tyihonov: *Az örök hajsza*

Mihail Zosczenko: *I. Tolvajok, II. Gyenge csomagolás, III. Krízis*

Babel Illyés és a Goszlitizdat közös kívánságára került a kötetbe. Az orosz kiadó egy másik novellát küldött fordításra, szintén a *Lovashadsereg* című ciklusból, nem tudjuk, hogyan született meg a döntés, de *La réveil* címmel ezt a novellát olvashatjuk a Szlonyim-féle antológiában is. (Több azonos művet nem találunk a három antológiában.) A második novellát, Gorkijtől *A bikát* a Goszlitizdat küldte. Gellért Hugó addigra már Gorkij gyakorlott fordítója volt, hiszen tőle származik az *Artamanovok* fordítása, amelynek egy részlete hamarabb jelent meg a Nyugatban magyarul, mint oroszul. A harmadik novella szerzője, Vaszilij Grosszmann nevének elírása több évtizedes bonyodalmat okozott. V. Grosszman (egy n-nel!) neve a Goszlitizdat listáján került föl, és Gellért azt a novellát fordította le, amelyet küldtek. A VOKSZ keverte össze a két Grosszman nevű író, Leonyidot és Vaszilijt: fényképet és életrajzot az előbbiről küldtek. S bár Mirnij november 25-én figyelmezteti Zeldtet a tévedésre, az anyag nem jön meg időben. Abban a levélben, amelyet már a kész kötet mellett küld el, Mirnij ezt szövé is teszi: „A V. Grosszmanról szóló anyagok már a könyv megje-

37 A neveket itt a kötet írásmódja szerint adom meg.

lenése után érkeztek meg, ezért Illyés, a kötet előszavának szerzője, nem tudta őket felhasználni.”³⁸ De a félreértés valamiért a kötet összeállításakor sem oszlott el: a *Berdicsevben* című elbeszélést Leonyid Grosszmannak tulajdonította a szerkesztő, és az ő fotóját és életrajzát közölte.³⁹

Az Ilf–Petrov szerzőpáros szerepelt Illyés listáján, és az egyik lefordított novellát a kettő közül a Goszlitizdat javasolta. Vszevolod Ivanov is szerepelt mindkét helyen, bár az orosz kiadó más írást ajánlott tőle, de azt nem volt módjában elküldeni Budapestre. Olesára és *Szerelem* című novellájára, valamint Pausztovszkijra és az ő *Hőstettjére* a Goszlitizdat hívta fel a figyelmet, így kerültek be a gyűjteménybe. Pilnyak neve szerepelt Illyés kérései között, az orosz kiadó javasolt, bár nem küldött két novellát, végül Gellért Hugó egy harmadikat fordított le. Tyihonov neve a Goszlitizdat listáján tűnt fel először, akkor még két másik novellája került szóba, de egyet sem küldtek. Zoscsenko körül a szovjet kiadó és a VOKSZ hallgat. Nem tesznek ellenvetést, de nemcsak tőle, róla sem küldenek semmit. Zoscscenko egy novellával szerepel Szlonyimnál és Poznernél is. (Érdeemes persze megjegyezni, hogy ők több mint tíz szerzőtől válogatnak.) Mint ez jóval később, 1972-es *Naplójegyzeteiből* megtudható volt, Illyést személyes ismeretség és rokonszenv kötötte Zoscscenkóhoz:

A könyv Babellel nyílt és vele, Zoscscenkóval zárult. A munkában Gellért Hugó és Szemjon Mirnij támogatott. Tőlük tudtam, Zoscscenkónak nem esett rosszul ez a besorolás; akkor ő már az orosz irodalom első nagy satirikusa, félig kegyvesztett volt; Zsdanov nem kedvelte.⁴⁰

Ebből a feljegyzésből közvetve más is kiderül: hogy talán mégis létezett valamiféle személyes levelezés is az írók és a fordító között.

Nem maradt nyoma annak, hogy miféle életrajzok érkeztek a VOKSZ-on keresztül, de valószínűsíthető, hogy szerkesztőnek és fordítónak a két francia irodalomtörténettel egyenrangú forrás lehetett ez az anyag. A Grosszman körüli félreértés talán azért nem oszlott el, mert sem Leonyid, sem Vaszilij Grosszman nem szerepel egyik francia szerzőnél sem. Van, ahol nyilvánvaló a francia forrás használata: a november 17-ei küldeményben nem szerepelt Olesa életrajza, az egy héttel később, Budapestről küldött, véglegesnek tekintett tartalomjegyzékből pedig ki is maradt,

38 1936. márc. 8., GARF, f. 5283, op. 1/a, gy. 299, l. 80.

39 Vaszilij Grosszman 1905-ben született Bergycsevben (ahol a novellája is játszódik), 17 évvel volt fiatalabb névrokonánál. A világhírt az *Élet és sors* című regénye hozta meg számára, már halála után. A 2013-ban magyarul is megjelent regény utószavában HETÉNYI Zsuzsa Grosszman neve magyar elírásainak további történetét is megírja: *A vesztes győztesek és túlélő áldozatok könyve* = Vaszilij GROSSZMAN, *Élet és sors*, Bp., Európa, 2013, 1092–1093.

40 ILLYÉS GYULA, *Zoscscenko: Méhek és emberek* = ILLYÉS, *Naplójegyzetek [1977–1978]*, Bp., Szépirodalmi, 1992, 127. Nehéz megítélni, mekkora köze lehetett mindehhez Zsdanovnak, aki később, 1946-ban valóban nyíltan üldözni kezdte Zoscscenkót, akinek a műveit a 30-as években még nagy példányszámban adták ki. Bár kétségtelen tény, hogy a VOKSZ és a követség közti levelezés idején Zsdanov a Szovjet Kommunista Párt egyik fő ideológusa és a meggyilkolt Kirov utódja a Leningrádi Körzeti és Városi Pártbizottság első titkári székében.

tehát nem érkezhettek meg időben róla semmi. Így aztán Olesa rövid életrajzát Illyés szinte egy az egyben Szlonyimtól vette át. Hasonlóan járt el Babel esetében – bár némileg rövidített az eredetin –, akiről valamiért szintén nem érkezett Moszkvából életrajz.

Illyés bevezető tanulmányában arra biztat, hogy bátran olvassuk ezt a kötetet más-képp, mint bármely más nemzet nyelvén íródott műveket, hiszen nyilvánvaló, hogy az olvasó kíváncsisága politikai jellegű, ettől ideologikus az olvasata. Arról beszél, hogy aki ma kortárs orosz irodalmat vesz a kezébe, az a szovjet életre, és nem annyira az irodalomra kíváncsi. De, teszi hozzá, a jó irodalom úgyis az életről szól, az igazságot az olvasó a művekben fogja fellelni. Majd röviden összefoglalja a szovjet irodalom történetét, amelyet az ideológiától való függés és függetlenség vitájának ír le, nem titkolva, hogy az immanens törekvések a párt döntéseinek függvényében juthatnak csak érvényre. Az előszóban a szovjet irodalomban kialakult központi irányítás, a tömegművészet, a szocialista realizmus, a szervezett, az ideológiának és a termelésnek alárendelt, hivatalos irodalmi élet leírása mögött érezhető a szerző ambivalenciája. Nem vonatkozik ez a kiválasztott művekre, amelyek ha eltérő mértékben is, de mindenképpen képviselnek esztétikai értéket.

Illyés *Bevezetésének* utolsó mondata – kiléte feltüntetése nélkül – a követségi első titkárnak szól: „Hadd mondjak még köszönetet e helyen is Szemjon Mirnij úrnak, aki az anyag összegyűjtésében támogattott.” Mint láttuk, a dekameron összeállításának idején sok mindenről szó esett Illyés és Mirnij között. Az emigráns magyar írókkal való kapcsolattartásnak is ez volt az egyetlen módja. 1935. június 16-án levél megy Moszkvába Frojndnak, a VOKSZ 2. Nyugati Osztálya vezetőjének: „Az író Illyés kérésére elküldöm Önnek az utolsó könyvének három példányát, hogy adja oda Illés Bélának, Hidas Antalnak és Bartának.”⁴¹

1935. november 25-én, azokban a hetekben, mikor Mirnij sűrű levelezésben áll a VOKSZ-szal az orosz dekameron ügyében, eljuttatja feljegyzéseit a Külügyi Népbiztos-ság 2. Nyugati Politikai Osztályának az Illyés Gyulával folytatott beszélgetéséről. Egy Illyés által indítandó ankétról volt szó, amelyben a magyar társadalomnak a Népszövetséghez való viszonyát vitatnák meg, és amelyben helyet adnának neves íróknak is, hogy burkoltan kifejthessék Gömbös politikájával való elégedetlenségüket. „Jellemző, hogy az ankét előkészítésének idején Illyés – saját bevallása szerint – kerülte a velem való találkozást, hogy ne adjon ürügyet az ellene irányuló támadásoknak, s ne mondhassák, hogy a tervezett felhívást és ankétot a szovjet követség sugallatára tették közzé.”⁴²

Mirnij már az antológia munkálatainak idején, 1935. szeptember 26-ai levelében jelezte, hogy a Nyugat kiadó egy következő szovjet kötetet is tervez. Illyés a dekameronhoz írt *Bevezetését* azzal a gondolattal zárja, hogy „tán sor kerül” egy válogatásra a

41 GARF, f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 35. Ezután beindul a bürokrácia: a VOKSZ R. Zeldt aláírásával továbbítja a könyveket és a kérést a szovjet írószövetségnek június 29-én, majd július 1-jén már választ is kap: a példányokat szétküldték (GARF, f. 5283, op. 2, gy. 207, l. 3. és f. 5283, op. 6, gy. 793, l. 32).

42 A feljegyzés teljes szövegét lásd SERES, *i. m.*, 287–288.

„birodalom” nem orosz nyelvű íróinak munkáiból. Valószínűleg folyhatott erről levelezés a követség és az irodalmi, kulturális szervezetek között, mert 1936. augusztus 7-én a VOKSZ vezetőségi tagjától, Sz. Granszberg-től érkezik egy hosszú levél és két csomag 38 elbeszéléssel Szemjon Mirnij nevére. A levélből az derül ki, hogy már hosszú ideje állítják össze a magyar kiadásra szánt kötetet, és gépelik a szövegeket. Először a Szovjet Írószövetség Külföldi Bizottságához fordultak, de ott teljesíthetetlen feltételeket szabtak, végül a Pravda Irodalmi Részlegének segítségével összeállították a kötetet, és a szövegek többségét már le is gépelték. A 38 elküldött elbeszélésből 16 nemzetiségi (belorusz, ukrán, zsidó, örmény, azerbajdzsán, grúz, kazah, üzbég, kalmük), 22 pedig orosz író munkája (közülük két írás már megjelent a *Mai orosz dekameronban*). Szó sem esik a finnugor népekről, „akiknek irodalma a forradalommal kezdődik s tán épp ezért tarthatna érdeklődésre számot, különösen nyelv- és fajrokonai, a magyarok körében” – írja Illyés korábban a *Bevezetésben*. A levél írója beszámol az összeállítás nehézségeiről – ezek néhány ponton egybeesnek Illyés tapasztalatával:

A feladat azért is nehéz volt, mert igyekeztünk a legjobb dolgokat adni, ugyanakkor számolnunk kellett a magyarországi viszonyokkal is. Ezen kívül mennyiségi korlátaink is voltak, miközben nálunk nem nagyon tudnak rövid novellát írni.

Ezért a nemzetiségi irodalmak esetében nagy művek néhány részletét adjuk. Ugyanígy járhatunk el Solohov esetében is – a *Feltört ugar* egy részletét adnánk, ugyanis Solohovnak egyáltalán nincsenek elbeszélései.⁴³

Hónapokkal később, 1936. november 7-én Mirnijtől egy szinte elutasító levél érkezik, ezúttal a VOKSZ 2. Nyugati Osztálya időközben megváltozott vezetőjének, Librehtnek címezve:

A Nyugat szándékozik kiadni a második antológiát a VOKSZ által küldött anyagok alapján. Az antológia, legnagyobb valószínűség szerint, nem decemberben fog megjelenni, hanem a jövő év tavaszán. Egy éven belül két szovjet irodalmi antológia megjelentetését a Kiadó nem tartja célszerűnek.⁴⁴

A következő szovjet antológiából nem lett semmi. Számos oka lehet ennek, de bizonyosan közrejátszottak benne a Szovjetunióban zajló politikai tisztogatások, amelyek folyamányaként nemcsak Bekzadjan követet hívták haza (majd végezték ki) 1937 végén, hanem ennek az évnak az elejétől Szemjon Mirnij sem dolgozott már a magyarországi kirendeltségen.

43 GARF, f. 5283, op. 1/a, gy. 299, l. 86.

44 *Uo.*, l. 92. Az utóbb idézett két levélre Seres Attila hívta fel a figyelmemet.

Egyén és világegész: János István válogatott tanulmányai

Szerkesztette Mercs István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2012, 263 l. (Modus Hodiernus).

Fájdalmasan korai búcsú, visszatekintés és összegezés az *Egyén és világegész: János István válogatott tanulmányai* című kötet, amelyet már nem a szerző rendezett sajtó alá, hanem az életművét, tanári munkásságát tisztelő kollégák, barátok, hajdani tanítványok, a néki otthont adó régió fogtak össze megjelentetése érdekében. A kötetet a Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület adta ki Nyíregyházán, a tanulmányokat válogatta, sajtó alá rendezte Csorba Dávid, Gerliczki András, Mercs István, Szilágyi Péter, szerkesztette Mercs István. Az így létrejött dicséretes kiadvány válogatott tanulmányokat ad közre, a kötetben közölt értekezések jól reprezentálják mindazokat a kutatási irányokat, amelyeket bejárt sajnálatosan rövidre szabott (ötvenkilenc évesen eltávozott) tudományos életútján János István.

A hazai és nemzetközi *neolatin irodalom kutatása* évtizedeken keresztül alapvetően meghatározta munkásságát a 15. századi Janus Pannoniustól a 18. század végének, 19. század elejének kisebb-nagyobb jelentőségű alkotóiig. Ebben a ragaszkodásban nyilván meghatározó volt klasszika-filológus képzettsége, de kibontakozó tudományos érdeklődése egyre inkább érzékelt a régiség latin nyelvű művelődési-irodalmi meghatározottsága mellett a latinitás irodalmi, kulturális beágyazottságának magyar nyelvű távlatait, elválaszthatatlan összefonódottságukat. A leírt szakmai pályáiv ennek következetes és sokoldalú bizonyítéka. A magyar irodalomtudomány az elmúlt három-

négy évtizedben – számos kutató kiemelkedő életművének és több hazai, nemzetközi tudományos műhely törekvéseinek köszönhetően – egyre inkább tudatára ébredt, hogy a 16–18. század irodalma (de részben még a 19. század is) érthetetlen a korszak neolatin kultúrája nélkül: anyanyelvű irodalmunk jelentős és kiterjedt hazai (valamint külföldi) neolatin kontextus közegében keletkezett, és hatottak egymásra a sokoldalú interferenciát teremtő, nyelvben eltérő kulturális paradigmarendszerek. E fölismerés tétjét egyre inkább növelte és folyamatosan fenntartja az a szomorú ellentmondás és ijesztően erősödő deficit, hogy e kulturális modell kutatásának fokozatosan romlottak hazai intézményi-oktatási előfeltételei (a latin-tanítás drámai hanyatlása), a pusztító „kulturális” ellenszél így a múlttól való lemondás sokszorosan öncsonkító, nagyhangú alakváltozatait teremtette meg.

A kettős paradigmájú kultúrморfológiai képződmény különösképpen tartósan, a 19. századig érvényesült a magyar kultúra és irodalom közegében, a kultúra széles vertikumában, orális és írásbeliség létmódjában, kölcsönhatásaikban egyaránt felfedezhető. A kötet végén szereplő bibliográfiát áttekintve világossá válik, hogy János István tökéletesen tisztában volt irodalomtudományunk fenti felismeréseivel és kezdeményezéseivel; feladatvállalásai szorosan kapcsolódtak annak meghatározó folyamataihoz még akkor is, ha intézményi kapcsolatrendszere ezt nem mindig jelenítette meg vagy

erősítette szándékai szerint. Az 1970-es évek végétől induló jelentős, négy értekezésben kifejtett Janus Pannonius-kutatásai még a 15. századra irányultak, ahol anyanyelvű kontextus nem hatott a pécsi püspök költészetére. Ezekben az írásokban az ókori latin és a reneszánsz neolatin irodalom közötti filológiai, műfajtörténeti, filozófiai, művészetelméleti (neoplatonizmus) összefüggések (Martialis-imitációk, Guarino-panegyricus) megragadása érdekelt. Janus-stúdiumainak sok szempontot, az addigi kutatási eredményeket megújító, eruditus összegezése az 1990-es *Ad animam suam*-tanulmány, amely széles körű forrásfeltárással, szenzibilis megfigyelésekkel gazdagítja a Janus-filológia eredményeit. A Cicero–Macrobius–Platón–Plótinosz forrásösszefüggéseket meggyőzően sikerült feltárni, bemutatva azok Janus-féle egyéni értelmezését a vers kompozíciójában, s egyértelműen bizonyítva a retorikai eszközök szerepét, amelyek a filozófiai tankölteményt végül is személyes érdekeltté változtatják.

Ugyancsak értékes és távlatos felfedező út gyümölcse volt a középkori latin nyelvű himnuszok költészet hosszú ideje (az 1933-as *Amor Sanctus*, illetve Sík Sándor 1943-as *Himnuszok könyve* óta) hiányzó kétnyelvű (hat kiadást megért!) antológiájának megteremtése: *A középkor himnuszok költészet*, 1983. A szövegválogatás elkészítése, jegyzetelése filológiai felkészültségét, korszakismeretét mélyítették el, a kötet élén álló rendkívül gazdag, nagyszabású értekezés olyan kutatási témák tömegét tudatosította a szerzőben, amelyek évtizedekre szóló tudományos tervek körvonalait vázolták fel. Ez olyan programtanulmánynak is felfogható, amelyben először értelmez egy kulturális modellt, amelyből számos későbbi írá-

sa közvetlenül levezethető. (Ezekben az években élénkül meg a hazai latin középkori és reneszánsz szövegek kiadása, kutatása Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Csapodi Csaba munkái nyomán.) Másrészt e szövegkiadás négy évtized után végre szélesebb kör – egyetemi hallgatók, tanárok – számára újra hozzáférhetővé tette ezt a sokak által akkoriban még fellelhetőnek gondolt szellemi örökséget. (János István Sík Sándor életművéhez való ragaszkodásának nemcsak a középkori himnusz-antológia volt a bizonyítéka, de a róla született szép esszé is, amint a *Dsida Jenő istenélménye* is Sík korábbi nagy tanulmányát, *A magyar költők istenélményét* „írja tovább”).

Az ókori kultúra kultúrformológiai értelmezésének releváns eszköze a mítoszok értelmezése, erre vállalkozik az *Orpheusz – Egy mítosz évezredeiből* című tanulmány. Mitográfiai és mitopoétikai eszközökkel nyomonza évszázadok jelentésváltozását, amelyben nyilván helyet kaphatna az archetípusok tana is. Tanulságos, hogyan válik a mítoszértelmezés meghatározójává a középkorban az allegorézis és a bibliai hermeneutika tanrendszere, a reneszánszban pedig retorikai alakzatként mitológiai metonímiává alakul, egyben így utat nyit a szinkretizmus törekvéseinek.

A latin–magyar kettős kulturális paradigma tudatában vizsgált értekezések jelentős sora teszi ki a tanulmánykötet (egyben az életmű) értékes, meghatározó vonulatát. A *Latinság és folklór* című tanulmány jól mutatja János István kultúraértelmezésének jellemző példáját: a latinitás magaskultúrája hogyan hat, érvényesül az anyanyelvűség, különösen az oralitás létformái között. A kérdésfeltevés a magyar kultúra tipológiai

jellemzőire irányul, amely számos, késhegyig menő vitát gerjesztett az elmúlt százötven év irodalomtörténet-írásában, kultúraértelmezésében. A „magnum al-dumas fecerunt” anonymusi fordulata már önmagában is őrzött talán valamit az anyanyelvű orális kultúrából, majd ugyanez tovább hat és érvényesül a 17. században. Ugyanitt jó példát találhatunk arra is, hogy a szerző hogyan illeszti be a kérdéskör vizsgálatába kedves régiójának (Tokaj, Tarcal, Tállya) írott hagyományát, helytörténeti ismereteit a vizsgált paradigma értelmezésébe. A tanulmány azt is mutatja, hogy rendkívül nehéz terepen mozog itt a kutató: az oralitás szövegemlékeinek csak töredékeivel számolhatunk, a legkülönfélébb írott források „gazdaszövegei” őrizhettek meg valamennyit a ránk maradt emlékek sokszorosából. Ez a forrásanyag eleve a *scriptura* és az oralitás érintkezési felületén hat, gyakran elmozdulva vertikálisan valamely irányba.

Ebben az archeológiai feltáró munkában éppúgy eredményes lehet a hagiográfia exemplumainak vizsgálata (Temesvári Pelbártnál a tolvaj szarka története, vagy a későbbiek közül Csúzy Zsigmond és Taxonyi János művei), mint a 18. századi – még erősen latinizáló – kollégiumi diákköltészet számos eleme vagy a parömiológia-kutatás. Utóbbi rejtélyesen próteuszi műfaj, amely különböző diszciplínák, így a nyelvtörténet, néprajz, vallástörténet, irodalomtörténet (szűkebben a retorika) metszéspontján áll, titokzatos sokrétűsége még messze földérintetlen. Olyan kulturális, nyelvi *nucleus*, amely bámulatos gyorsasággal mozog az orális és írott kultúra vertikumában, a nyelvi határokat is sűrűn váltogatva, átélve. Igaza van a szerzőnek, hogy Baranyai Decsi János *Adagiorum...* című műve

különlegesen gazdag e tekintetben, amihez hozzávehetjük közvetlen folytatójaként Szenci Molnár Albertet is. Teljesen indokolt a szerző álláspontja, hogy e folyamat kései, jelentős művének gondolja Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* című, 1804/1807-es kiadású munkáját, amely jól mutatja még e kettős kulturális paradigma jellemzőit.

Hasonló törekvés ösztönzi a szerzőt a *Virágének és a középkori kultúra* című tanulmányának gondolatmenetében. Az 1985-ös értekezés megírása utáni években zajlanak a Balassi-filológia polemikus hevületű vitái a virágének és Balassi életművének összefüggései körül. János István tanulmánya az e viták gerjesztette turbulenciák erőterén kívül született, érvei és bizonyító anyaga is csak részben azonosak a későbbi vitapartnerek argumentumaival, de közülük több ma is érvényesnek látszik és megfontolandó. A bevezető gondolatmenet ókori komparatív irodalmi példái, mítosztörténeti megállapításai számos ponton máig relevánsak. Így a latin nyelvű himnuszkiáltás korabeli magyar fordítása sok tekintetben szövegforrása lehetett a profanizálódó szerelmi költészetnek.

A *Szent és profán: A szakrális iskolai színjátás alapminőségeiről* című tanulmány egyike a legszínvonalasabb írásoknak a kötetben. Jól mutatja szerzője mély elkötelezettségét a latin nyelvű irodalom iránt, hiszen forrásainak, az elméleti fogalomrendszernek legnagyobb része latin nyelvű, s a középkor alkotóihoz, műfaji örökségéhez kötődik. A *sublimis-humilis* ellentétpár bámulatosan gazdag jelentésszervező szerepe műfaji, scenikai, nyelvi, dramaturgiai jelenségek értelmezésére alkalmas. Az iskoladráma ezer szálat kapcsolódik a középkor teológiai

rendszereihez, majd a reneszánsz és barokk (latin nyelvű) retorikákhoz, poétikákhoz, azonban mindez az anyanyelvűség határai között hoz létre változatos és sokféle interferenciát. Ez az írás egyben egész tanulmánycsoportot is reprezentál, hiszen az iskoladráma-kutatás közel két évtizede foglalkoztatta a szerzőt, aki gyakori látogatója volt a Kilián István körül formálódott kutatócsoportnak, konferenciáikon előadásokkal szerepelt. Az iskoladráma számos változatában ugyancsak sajátos módon mutatja a *scriptura* és az oralitás közötti elmozdulások jellemzőit: a latin nyelvű magas kultúrából induló téma anyanyelvű alakváltozatainak konfeszionális, regionális, nyelvi modulációi születtek.

A tanulmányok folyamatosan bizonyították János István reneszánsz és barokk korszakra vonatkozó elméleti tájékozottságát, ennek volt új fejezete *retorikai szakfordítói* tevékenysége az utolsó másfél évtizedben. Hosszadalmas és nagyon összetett stúdium eredményeként ő lett Philipp Melanchthon három meghatározó, latin nyelvű elméleti-retorikai művének első magyar fordítója: a *De corrigendis adolescentiae studiis*, az *Encomium eloquentiae* és a retorika több nagy fejezete (összesen hetven lapnyi terjedelemben) szólalt meg erőfeszítései eredményeként. A barokk jezsuita iskolai módszeresség és progymnasmata szerzőjét, Franciscus Pomeyust János István ugyancsak behatóan tanulmányozta, mielőtt népszerű művének terjedelmes részét átadta a magyar olvasóknak. Könnyedebb módon is társalkodott a műsákkal, szívesen fordított magyarra latin nyelvű verseket (Melanchthon, Szőnyi Benjamin), Timon Sámuel művéből pedig a kedvenc „bormitológia” legjobb epigrammait ül-

tette át filológiai pontossággal, nagy örömmel és könnyed eleganciával. Mivel a 18. század a hazai neolatin irodalomnak és tudományosságnak még bőven termő korszaka, nem csodálkozhatunk, hogy János István sem csak tanulmányíróként fordult alkotói felé, hanem szövegkiadóként is felfedezője volt többük munkásságának. Timon Sámuel *Tibisci Ungariae fluvii notiti, vagique ex parte* című, 1735-ös kiadású könyvét adta ki hasonmás formájában. Timon munkája annak a jezsuita országismereti irodalomnak a tagja, amely a 18. században sok alakváltozatban alakította a korszak történelmi tudatát, nemzeti identitását. Timon a korabeli *historia litteraria* művelője, rengeteg kulturális elemet görget munkája, amelynek éppúgy része a több száz éves geográfiai leírás, mitologizáló történelem és irodalom, amelyben a térség az *aranykor képzeteivel itatódik át* (amint azt láthattuk e század számos latin nyelvű verses epikai művében), bormitológiája Tokaj-Hegyalja valóságos és mitikus tájaihoz kötődik. Ennek az utóbbinak már ekkor és a későbbiekben is kitapintható a hatása a szájhagyományban, amit más munkáiban igen érzékenyen regisztrál János István, s széles összefüggésrendszerbe helyezi. (Modern médiumon is kipróbálta tudományos iskolázottságát és módszereit, amikor színvonalas ismeretterjesztő filmforgatókönyvet írt ebben a tárgyban.)

Szenvedéllyel kutatta a kevéssé ismert, különösen 18. századi neolatin nyomtatványokat és kéziratokat, amelyek ugyan távol keletkeztek a nagy szellemi központoktól, a *genius loci* sajátosságaival mégis reprezentálták e kulturális paradigma hagyományait lokális, regionális, specifikus jelleget felöltné. Kitűnő példa erre Ilkovic Elek

II. Józsefet dicsőítő panegyricusának kiadása, amely a ruszinok sajátos hungarus identitástudatának latin nyelvű kifejeződése. Műve paradox módon éppen azt példázza, hogy egy olyan etnikai közösség, mint a hazai ruszinság, latinul próbálja meghatározni specifikus történelmi-kulturális identitását: így találkozik kissé groteszk módon a claudianusi panegyricus a 18. század óvatosan lojális aktualitásával.

A kötetzáró *Képtár* nagyon igényes és jó minőségű színes képanyagot közöl, amelynek darabjai szorosan kapcsolódnak a tanulmányok gondolatmenetéhez. Sajnos mindez a dicséret nem mondható el a kötetben közölt latin nyelvű szövegekre vonatkozóan. A neolatin irodalommal foglalkozó tanulmányok nagy szövegállományt mozgatnak, hivatkoznak rá, áttekintenek. A főszövegekben és a lábjegyzetekben közölt latin idézetekben nagyon sok bántó, olykor meghökentető, értelemzavaró hiba szerepel (így Janus Pannonius *Ad animam suam* című versében, a Guarino-panegyricusban), amelyek a bocsánatos „sajtóhibák” sokszorosát teszik ki. A kötet szerkesztők, sajtó alá rendezők ezt elkerülhették volna, ha gondos és szakszerű filológiai ellenőrzést végeznek, hiszen a tanulmányok első közlésénél mindez természetesen nem rontotta a szerző munkáit

(amint erről meggyőződünk aprólékos szövegösszevetéssel), aki jó filológusként ismerte és becsülte a *textus operis* sérthetlenségét. Éppen János István mélyéges elkötelezettsége és jelentős tudományos eredményei a latin nyelvű kultúra és irodalom kutatásában: mindez ebben a tekintetben jóval nagyobb felelősséget rótt a kötet sajtó alá rendezőire, szerkesztőire; ezért nem hallgatható el az értékes és méltó emléket állító tanulmánykötet ezen sajnálatos deficitje.

János István fájdalmasan korán lezárt irodalomtörténeti életműve mégis egészen mondható. Szakmai ambíciói, adottságai, emberi alkata megkeresték azokat a lehetőségeket, ahol a lehető legteljesebb megalkotására volt lehetősége. Tudományos munkássága úgy épült fel, hogy azt egyre inkább a magyar kultúra minél szélesebb rendszereibe illesztette, ebben az amplifikációban szerepet kapott a felfedezett regionalitás egyre gazdagabb – a kultúra vertikumában értelmezett – sajátossága, valamint tanári munkájának inspiratív ösztönzése és gazdag éthoszú felelősségtudata. Olyan kulturális univerzum lakója és értelmezője lett, ahol békésen megfért egymással a tokaji Bacchus-kultusz és a *Via lacteán* lakozó távoli világlélek – a *mens mundana* – csak halandók által elgondolható és megélhető roppant távolsága.

Imre Mihály

Pázmány nyomában

Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére

Szerkesztette Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Vác, Mondat Kiadó, 2013, 512 l.

A könyv kerekén 50 tanulmányt tartalmaz, melyek közül 42 kifejezetten Pázmány működéséről, irodalmi hatásáról, korában betöltött politikai szerepéről szól, ilyen módon tematikus kötetként tartható számon, amilyennek szerkesztői is eredetileg szánták.

Ajkay Alinka *Egy hipotézis és néhány bizonyosság* című tanulmánya egy lehetőségekben gazdag kutatási helyre, a grazi Karl Franzens Universitát könyvtárára hívja fel a figyelmet. E régi könyvvállományból való a hétkötetes wittenbergi Lufft-féle Lutherösszkiadás (1545–1557), melyre Pázmány gyakran hivatkozott. Ezek vizsgálatakor a szerző kimutatja, hogy egyes részek kiemelten szerepelnek Pázmány *Tíz bizonyosság* című művében, ami megerősíti azt a kézenfekvő feltételezést, hogy a jezsuita tanár csakugyan e grazi példányokat használta, s a Luther-kiadásban ma is látható aláhúzások és bejegyzések egy része bizonyosan tőle származik.

Bajáki Rita *Mit üzen Pázmány?* című tanulmánya a Pázmány műveiben megtalálható paratextusok közül az olvasónak írt szövegeket elemzi, összefoglalva, mi Pázmány véleménye a plágiumról, a szövegkezelés és -alakítás módjáról és fontosságáról valamint a szerzői felelősségről. A rövid összefoglalás alapján ismét bizonyítva látszik Pázmány tudatossága, ami nemcsak egyes műveire, de egész írói életműve kialakítására vonatkozik.

Balázs Mihály: *Forgách Imre és Béza levélváltása*. A tanulmány magyar fordításban közli Forgách 1591. december 21-én Trencsénben kelt levelét Bézához.

Külön érdekessége és jelentősége a levélnek, hogy Forgách egy pápa- és egyházellenes érmét is mellékelte a levélhez, Husz János előttinek tartva azt. A Forgách által Bézának küldött medál eléggé elterjedt lehetett a 16. században, mert változatai ma is felbukkannak. A róla szóló leírások szerint 16. század középiek lehetnek, egyes változatai még későbbiek. A szerzőnek tehát igaza lehet abban, hogy Forgách tévesen datálta Husz János előttinek az elküldött érmét.

Bán Izabella: *Pázmány bűnbánati zsoldtárai a prédikációk tükrében*. Máiig sem tisztázott kérdés, hogy ki lehet a Pázmány *Imádságos könyvében* közölt hét bűnbánati zsoldtár szerzője, leszámítva természetesen az 50. zsoldtárt, melyről több okból is bizonyítható, hogy Balassi írta. Az a vizsgálat, amit Bán Izabella (és egykori hallgatótársa, Kozelka Henriett) a *Prédikációkban* előforduló bűnbánatszoldtár-idézetek elemzésével elvégzett, a szerzőség kérdésében nem nyújtott megoldást. Ugyanakkor rávilágított arra a dolgozatban is megfogalmazott bizonyosságra, hogy Pázmány emlékezetből fordította a *Biblia* egyes részleteit, hiszen prédikációiban ugyanazokat a zsoldtárcitátumokat többféleképpen, többféle formában tolmácsolta.

Bartók István: „*Stabat mater*” (?) – *Jegyzetek egy Pázmány-prédikációhoz*. A János evangéliuma nyomán (Jn 19, 25) megfogalmazott és Jacopone da Todinak tulajdonított híres *Stabat mater dolorosa...* kezdetű szekvencia állításából kiindulva a szerző Pázmány és Kelemen Didák egy-

egy prédikáció-részletét elemzi, bemutatva a bibliai szövegtől eltérő Didák-féle értelmezést, ami szerint Mária „leesék a földre, mint egy holt”, s elalélva csak nagy nehézségek árán „álapodék” „a kereszt elejébe”. Didák tehát Mária lelkiállapotát részletesen kiszínevezve jut el a *Biblia* által rögzített helyzethez, míg Pázmány Mária erejét, belátását, megértését hangsúlyozza a jelenet leírásában, s a teológiai tartalomra koncentrálna jut el az állításig: „Stabat”. A bibliai epizód kétféle árnyalása kiválóan alkalmas a kétféle írói attitűd és szemléletmód bemutatására.

Báthory Orsolya *A lúd, a hattyú és a Felelet* című tanulmányának kiindulópontja, hogy a hagyomány szerint Husz János kivégzése előtt egy próféciaát fogalmazott meg: „a ludat ma ugyan megégették, száz év múlva azonban egy hattyú jön majd, akit nem égethettek meg” (42), s itt egyértelműen Luther majdani fellépésére utalt volna. A szerző a nemzetközi szakirodalom fegyvertárát is bevonva alapos vizsgálat alá vetette a tradíciót, s arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy magától Luthertől származik a prófécia, amely ily módon az ő fellépését jósolta meg Huszt hívva autoritásul. Az elemzésnek azért van jelentősége, mert Pázmány 1603-as *Feleletében* az esetre utalva azt írja, hogy „Ezt pedig az kis vyabul szopta Luther”, s ez egybevág a dolgozatban is hivatkozott mai kutatói állásponttal.

Bene Sándor *Andreas Pannonius lélekfelfogásának forrásaihoz – Bartholomaeus Anglicus: De proprietatibus rerum* című tanulmánya feltárja a vizsgált szerző királytükrei egyik fő forrásának, Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* hatását a karthauzi szerzetes műveire. A két hasámban közölt párhuzamos szövegek közlések egyértelműen bizo-

nyítják az átvételeket és a szövegformálási módszereket.

Bitskey István: *Pázmány prédikációi és a Tridentinum*. A trentói zsinat végzései a vallási-történelmi helyzet sajátosságaiból következően csak késéssel terjedtek el Magyarországon, de irodalmi szempontból annál jelentősebbek voltak, mivel a Pázmány által meghonosított új típusú prédikációírás és prédikációs gyakorlat kibontakozását segítették elő. Ez volt az egyik alapja a Pázmány-prédikációk sok évtizedig tartó széles körű recepciójának.

Paul Richard Blum: *Péter Pázmány Seelenlehre*. Blum (Loyola University Maryland, Baltimore) már több publikációjával és egy szövegkiadásával is hozzájárult ahhoz, hogy a filozófus Pázmány működése nemzetközi porondon is ismertebbé váljék. 2003-ban kiadta Pázmány grazi korszakából hat, első megjelenésük óta nem publikált doktori disputációját, s a kötetben szereplő írása e doktori értekezések egyes téziseit elemzi, kiemelve a lélektani megfigyeléseket. Pázmány grazi logikai és fizikai előadásai fennmaradtak, metafizikai előadásai azonban elvesztek vagy lappanganak. E dolgozat a téziszüzetek alapján rekonstrukciós kísérlet arra, hogy milyen kérdéseket tartalmazhattak Pázmány metafizikai előadásai a *De anima* témában.

Bogár Judit tudománytörténeti dolgozatában (*Pázmány Péter alakja a 18. századi protestáns irodalomtörténet-írásban*) végigköveti a Pázmányról és munkásságáról alkotott kép változásait, kiválasztva a legfontosabb említéseket: Czvittinger Dávid, Serpilius Sámuel, Rotarides Mihály, Bod Péter, Haner György Jeremiás, Wallaszky Pál, Segesvári István írásait. Megállapítja, hogy Pázmány műveltségét és logikáját többen is elismerték, Tsétsi János és Bél

Mátyás követendő nyelvhasználatára, helyesírására hoz fel példákat műveiből.

Csorba Dávid *Kálvinista Kalauzok* című dolgozatában az 1660–70-es évek hitvitáinak három kálvinista iratát (Pósaházi János, Komáromi Csipkés György és Tolnai F. István írásait) vizsgálja abból a szempontból, hogy bennük a szerzők visszatérnek a *Kalauz* Pázmány életében részleteiben elmaradt cáfolatához. E kései szerzők saját kortársaikkal vitázva ragadnak tollat, de világosan érzékelik, hogy a magyarországi hitvita-irodalom (egyébként Pázmány által nem hitvitának szánt) legjelentősebb apologetikai műve a *Kalauz*, s a benne foglalt teológiai hivatkozás- és ismeretanyagot részletezőbben más nem foglalta össze.

Amedeo Di Francesco nápolyi professzor írása igen jó példája annak, hogy a régmúlt és közelmúlt vizsgálata hogyan kapcsolható össze egyetlen példa alapján. A *Pázmány képe Márai Sándor műveiben* című tanulmányból megtudjuk, hogy Márai összesen nyolc alkalommal említette meg Pázmányt írásaiban, s ezek az említések egybehangzóan állítják a középpontba a nyelvteremtőt és -megőrzőt, valamint „nemzetalapítót”. Márai számára lényeges volt az anyanyelv megtartása, s ebben a csaknem két évtizedet külhonban töltő Pázmány kiváló példa lehetett számára.

Dóbék Ágnes *Pázmány-recepció és intertextualitás XX. századi művekben* című dolgozatával kapcsolatban meg kell említenem, hogy eredetileg Vizkelety András-tól hallottam azt az ötletet, hogy érdemes lenne megvizsgálni: honnan vette Móricz az *Erdély-trilógia* második részében található, nagyon is korfestő mondatokat, hosszabb szövegrészeket. Minthogy a Móricz-szakirodalom ebben a kérdésben nem

nyújtott eligazítást, a kérdést akkori hallgatómnak továbbítottam, aki örömmel vállalkozott annak megválaszolására. A válasz kiválóan sikerült, s a dolgozat további két, Pázmány-szövegeket felhasználó mű intertextuális vonatkozásait is feltárta. A tanulmányban kéthasábos közlésben bemutatott szövegösszevető vizsgálatok eredménye, hogy Móricz a *Kalauz*ból (annak 1613. évi kiadásából), Sumonyi Zoltán *Pázmány* című drámájában (1979) a *Felelet*ből, az *Imádságos könyvből*, a *Prédikációkból* és a levelezésből, Dippold Pál pedig *Pázmány Péter köpönyege* című novellájában az *Imádságos könyvből* és a *Prédikációkból* vett át szó szerint hosszabb-rövidebb szövegrészeket. A hónapokig tartó kutatómunkával készült dolgozat (a publikáció előtt általam egyedül ismert) tudományos diákköri változata tartalmaz egy részt, ami nem szerepel a publikációban. Szerzője ugyanis megtudta Sumonyi Zoltántól, hogyan reagált Pázmány-dramájára egy hozzá írt levelében az 1970-es évek mindenható kultúrpolitikusa: „Szerzőkém, te csak ne üzengess nekünk! További jó munkát! Aczél György.”

Ismét a Pázmány-recepció a témája Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya „*a' mint ezt Pázmány Péter Cardinál szépen meg mutattya*” – *Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1630)* című tanulmányának, melyben az unitáriusból katolikussá és jezsuitává lett Kolosvári Pál (1684–1731, eredeti nevén Jövedécsi Pál) halotti beszédét elemzik. A pázmányi hatás kimutatható a prédikáció megszerkesztésén, forráshasználatán, sőt két jelölt *Kalauz*-citátumán.

Forgó András: *Pázmány Péter a 18. század végi vallásügyi vitában – Egy röpirat tanulmányai*. A tanulmány egy 1783-ban meg-

jelenési hely nélkül kiadott német nyelvű röpiratot elemez, amelyet a jozefinista protestáns Benczur József állított össze. A röpirat állást foglal a katolikus klérussal szemben, és szól a türelmi rendelet végrehajtásának nehézségeiről, fontosnak tartja az állam felsőbbségét az egyházzal szemben. Benczur írásában még nem jelennek meg markánsan az új eszmék, inkább az olvasható ki belőle, „hogy miként vált a protestáns történeti hagyomány részévé a kora újkori katolikus intolerancia nemzetrontó toposza” (170).

Gábor Csilla *Elmélet a gyakorlatban: Pázmány prédikációja az elmélekedésről és az imádságról* című tanulmányában Pázmánynek *Az imádságról* szóló prédikációjának részletes elemzését nyújtja. Fontos része a tanulmánynak, melyben Pázmány elméletét összeveti Jeremias Drexel *Rhetorica coelestis*ével. A hasonlóságokon túl feltűnőek a különbségek is. Pázmány „nemzetének lelki orvosságáért” magyarul írta műveit, prédikációit, *Imádságos könyvét* is, Drexel „írásainak címzettjei elsősorban papok, szerzetesek, egy latinul jól tudó, képzett elitréteg”, akik számára a „misztikus megtapasztalások” hangsúlyozottabban kerülnek előtérbe (173–174).

Guitman Barnabás: *Szükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önálló államiségát?* A dolgozat a Kemény János által Pázmánynak tulajdonított híres kijelentés („Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok...” stb.) hitelességének felvetéséből indul ki, elfogadhatónak is tartja a korábbi szakirodalom állításait ezzel kapcsolatban, ám szembeállítja Pázmány másoknak tett „dinasztiahű” és Habsburg-párti megjegyzéseivel és állásfoglalásaival, illetve elmarasztaló kijelentésével I. Rákóczi Györgyről („intensissimum Catholicorum

inimicum”). Következtetése szerint Pázmány politikusi magatartásában a *dissimulatio* fontos szerepet játszott, s ez figyelhető meg pl. az I. Rákóczi Györgyhez írt baráti hangú leveleiben is. Az elképzelésnek van alapja, s hozzá kell tennünk: Pázmány jól ismerte a Machiavelli utáni politikai elméletet, és elméleti tájékozottsága jó gyakorlati érzékkel párosult. Nem volna haszontalan tehát a *dissimulatio* alkalmazásának szempontjából ismét végigelemezni Pázmány súlyos ellentétét Esterházy Miklós nádorral, illetve 1632. évi (Péter Katalin által irreálisnak tartott) népszövetségi tervezetét; továbbá komoly eredményt hozhatna, ha a szerző az általa fölvetett szempont alapján egy nagyobb anyagot alapul vevő vizsgálatot is elvégezne.

Horváth Csaba Péter *Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?* című írásában a két szerzőnek ugyanarra a témára (a hűtlen intézőről, Lk 16, 1–9) írt prédikációját elemzi. Az alapvető prédikációszerkesztési különbségek (Pázmány: tematikus sermo, Telegdi: textusértelmező homilia) e beszédek elemzésekor is nyilvánvalónak látszanak, s bizonyára kimutatható a különbség a további prédikációk jelentős részében is.

Hubert Ildikó *Szaicz Leó, Szép és ritkább magyar mondások* című írásában az azonos című, az Országos Széchényi Könyvtárban található kéziratot veti össze az 1788-ban megjelent *Kis magyar frázelogyiával*, kimutatva, hogy az egyezések ellenére is két külön gyűjteményről van szó, melyeknek forrásbázisa nem azonos. Valóban érdemes lenne tehát a kéziratot teljes terjedelmében publikálni.

Illik Péter *„Kétszáz ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt...” – Apokaliptikus túlzás vagy szomorú realitás?* című írása a cím-

ben idézett állítás (idézet Pázmány leveleiből Bethlen Gábornak, 1626. november 24.) valóságtartalmát vizsgálja, különös tekintettel arra, hogy a fejedelem válaszában azt írta: „az Fátrától innét, feleségestől, gyerekestől is nem találnánk 200 000 magyar lelket”, s a hadjáratokban elpusztultak számát nagyságrenddel kisebb számban (négyezer fő) jelölte meg (208). A szerző más ismert adatokkal egybevetve arra a következtetésre jut, hogy a pusztulás mértéke a Pázmány által említett nagyobb számadathoz áll közelebb.

Jelenits István az *Imádságos könyv* három imádságát veszi vizsgálat alá, főleg fordítási szempontból, *Pázmány és Szent Tamás imádságai* című tanulmányában. Mivel a könyv és így e tanulmány készültéről sem volt tudomásom, s az *Imádságos könyv* kritikai kiadásának jegyzetköte is már majdnem készen volt (a tanulmánykötet 2013. áprilisban, a jegyzetkötet decemberben jelent meg), így utólag ezért is fokozott érdeklődéssel olvastam Jelenits írását, amely párhuzamos hasábokban közli az imádságok latin (Szent Tamástól való) és magyar (Pázmánytól való) szövegét. A magyar szövegek az *Imádságos könyv* Pázmány életében megjelent négy kiadásában csak néhány apró, főleg helyesírási változtatáson estek át. Pázmány két imádság esetében említette meg Szent Tamást forrásul, a harmadik, jelöletlen szöveg esetében Jelenits felismerte a forrást. (Az *Imádságos könyv* kritikai kiadásának jegyzetírói már ismerték és föl is vették Jelenits tanulmányát bibliográfiájukba.) A szerző a tőle régen megszokott módon árnyaltan és igen nagy felkészültséggel vizsgálta meg Pázmány fordításait, jelezve a latin eredetik teológiai mélységeit. Néhány helyen sikerült pontosítania is Pázmány fordítását (pl. 217); máshol rá-

mutat Pázmány „áldott, majdnem paraszti egyszerűséggel” (218) megszólaltatott szövegalakítására, amely soha nem válik nehézkesé, nem terhelt a latinos szerkezetektől, hasonlóan a Kempis-tolmácsoláshoz.

Juhász Szandra *Két „kompilációs” levél a Lochner-hagyatékban* című írása Lochner János szentpáli plébánoshoz írt két, prédikációvázlatot magában foglaló levelet (1790-ből és 1793-ból) elemez a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár gyűjteményéből. A szövegek alapján pontosan rekonstruálható, hogyan használták fel Pázmány kinyomtatott beszédeit a 18. század végi prédikációs gyakorlatban. Az is valószínűsíthető, hogy a papok egymás között cserélgették beszédvázlataikat. A Lochner-gyűjtemény még számos beszédvázlatot tartalmaz.

H. Kakucska Mária írása – *Vivesz János Lajos, Pázmány Péter, Juan Luis Vives (Orczy Lőrinc) és Hargittay Emil* – alighanem a szerző eddigi legsokoldalúbb és egyik legjobb dolgozata, ugyanis a címben jelzett nevekkel saját kutatói pályáját is sűrítetten megrajzolja, melynek hol középpontjában, hol perifériáján, de mindig ott volt a spanyol szerző.

Kecskeméti Gábor és Szekler Enikő *Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai* című forráselemző tanulmánya rávilágít Pázmány locusjelöléseinek bonyolult voltára. *A buja fajtalanságnak veszedelmességéről* szóló prédikációjának exemplum-utalásáról („Niceph. lib. 7. cap 13. Cedrenus alii”) van szó; a szerzőpáros kizárva Niképhorosz konstantinápolyi pátriárkát (758–829) és Niképhorosz Grégorasz (1295 k.–1360 k.) bizánci író, bizonyítja, hogy Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz 13–14. századi bizánci egyháztörténész *Historia*

ecclesiasticája a hivatkozott hely a szüzes-ségét önmaga halálával megőrző leány történetéről. A hivatkozás további részének megfejtése: Geórgiosz Kedrénosz (11–12. század) bizánci szerző műve, az „ali” mögött pedig többek között bizonyára a Beyerlinck-féle nagy enciklopédia is érthető, de az exemplum a kora újkor irodalmában még több helyen előfordul, amit Pázmány az adott esetben csak sejtet.

Kilián István *Pázmány és színjáték* című írása végigköveti Pázmány életének fontos helyszíneit tanulmányi éveitől kezdve halálával bezárólag, végig elemezve, hol, milyen iskolai vagy városi színjátszási lehetőségekkel találkozhatott Pázmány élete során. Ugyan eddig nem került elő adat arra, hogy valamelyik szereposztásban maga is színre lépett volna iskolaévei alatt, de tanulságos, hogy élete során a környezetében milyen műveket játszottak, s ezek közül melyeket láthatott és melyeket látott bizonyosan. 1635 végén, az új egyetem megnyitója után nem sokkal ünnepélyes keretek között Nagyszombatban előadták a *Beniaminus* című drámát, aminek nézője volt maga is (279–280). Hozzá kell tenni, a Benjámin névvel kapcsolatban arra gondolhatunk, hogy ez az újonnan alapított egyetemre vonatkozott, s Pázmány azért nevezte Benjáminnak, legkisebb gyermekének az egyetemet, mert ez volt alapításai közül a legfrissebb (FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, III, Pest, 1872, 165).

Knapp Éva tanulmánya (*Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban*) nem a legelső híradás a szerzőnek alap kutatásból kibontakozott jelentős tudományos felfedezéséről, mégis csak örülni lehet annak, hogy írása helyet kapott a gyűjteményben. A szerző 25 kötetet azonosított

30 művel – tanulmányában ezeket részletesen le is írja –, melyek minden kétséget kizáróan Pázmány saját könyvei voltak. A pozsonyi jezsuita kollégium alapítója végrendeletileg a kollégiumra hagyta magánkönyvtárát, ám ezeket a könyveket minden korábbi próbálkozás ellenére sem sikerült megtalálni. Knapp Éva felfedezése látszólag egyszerű felismerésen alapult, amihez viszont az autopszia nélkülözhetetlen volt: a budapesti Egyetemi Könyvtárban fellelhető mind a 25 könyvbe azonos kézírással bele van írva a possessor az adományozó halálának napját feltüntető dátummal, amely dátum óta a könyvek immár a kollégium birtokába kerültek: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Lázár István Dávid: *Szántó (Arator) István SJ tevékenysége a római Collegium Hungaricum megalapításában*. A szerző korábban is foglalkozott a római Collegium Hungaricum megalapításának kérdésével, s mostani írásában a római *Monumenta antiquae Hungariae*-kötetek vonatkozó anyagára támaszkodva részletesen bemutatja Szántó törekvéseit, sikereit, kudarcait, érvelését az alapítás érdekében. Bár önálló kollégiumot akart a magyarok számára, ez a kezdeti csekély hallgatói létszám miatt nem volt lehetséges, s bár Szántó szándékai ellenére történt, azt is eredménynek kell elkönyvelnünk, hogy az intézmény a Collegium Germanicummal egyesítve folytatta munkáját. Szántó és Pázmány pályája több ponton is érintkezett, s az 1612-ben elhunyt jezsuita szenvedélyessége, agilitása nem maradhatott hatás nélkül Pázmány tevékenységére.

Maczák Ibolya *Három ómódi hattyú – Pázmány Péter alakja a kortárs szépirodalomban* című írása Esterházy Péter,

Báthori Csaba és Lackfi János egy-egy írásának azon részletét vizsgálja, melyekben Pázmány alakja fölmerül. Megtalálja a közös pontokat is (a variált névalak, a felsorolás-jelleg, a bűn-büntetés fogalomkörének előkerülése). Ez a fajta Pázmány-recepció különbözik a Dóbék Ágnes dolgozatában elemzett, Pázmány műveit szövegszerűen felidéző szerzői eljárásoktól, de része a sokirányú és folyamatos hatástörténetnek.

Martí Tibor: *Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek nemzetközi és hazai kapcsolatrendszeréhez: Három kiadatlan Pázmány-levél*. A levelek: 1) Giovanni Pallottóhoz (Pozsony, 1630. október 7., latin), 2) Koháry Péterhez (Nagyszombat, 1632. január 9., magyar), 3) Allessandro Bichinek, 1633. december 16., latin). A levelek közül az első beszámolót tartalmaz az I. Rákóczi György fejedelemsége előtti zavaros erdélyi helyzetről, a második a hódoltság miatt Esztergom és Komárom környékén kialakult válságos helyzetről szól, a harmadikban Pázmány gratulál az új kardinálisnak. A teljesen különböző helyekről (Veroli, Besztercebánya – MOL másolat, Toledo) előkerült iratok arra utalnak, hogy szinte bármely egyházi, állami vagy akár magángyűjteményben rá lehet bukkanni Pázmány-levelekre.

Medgyesy S. Norbert: *Fidelis defensor, Patriae, Deo, Imperatori ac Populis – Iskoladráma Pázmány kortársáról, Esterházy Miklós nádorról*. A címben említett latin nyelvű, ismeretlen szerzőjű színdarabot 1741-ben adták elő a nyitrai piarista gimnáziumban. A Nagyszombatban megjelent színlap alapján az 1623-ban, Bethlen Gábor második hadjárata idején játszódó darabban Esterházy Miklós (nádor csak 1625-ben lett) és Bethlen között zajlik a fő konfliktus, melyben egy bizonyos „Zrí-

nyi” is szerepel, mégpedig negatív hősként. Úgy gondolom, hogy a darabban a történeti valóság keveredik a Zrínyi családot érintő általánosan tipizáló elemekkel. A költő nagybátyja, az 1625-ben meghalt Zrínyi Miklós mindvégig protestáns maradt s Bethlennel rokonszenvezett. Elmarasztaló értékelésébe belejátszhatott a későbbi Zrínyiek erőteljesen Habsburg-ellenes politikai szerepe, a Wesselényi-mozgalomban való részvétele miatt Péter kivégzése 1671-ben, Ilona ellenállása Munkácson, és testvérének, Zrínyi Jánosnak a sorsa is, aki a család utolsó sarjaként az uralkodó elleni merénylet vádjával börtönbe vettetésén ott is halt meg 1703-ban. Így válhat érthetővé, hogy a darab a keresztnev nélkül említett „Zrínyi” névvel Habsburg-ellenességet tipizáló, általánosító tendenciát érvényesít a valóság és a fikció együttes alkalmazásával.

Óze Sándor: *A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja a török kérdésben a reformáció első időszakában*. A törökök európai terjeszkedése már a korai reformátorok érdeklődését felkeltette az iszlám iránt. Zwingli azonban „nem tekintette a törököt apokaliptikus jelenségnek”, inkább „Isten virgácsának” (333), amiben megnyilvánult a svájci kantonok Habsburg-ellenessége. A tanulmány bemutatja e felfogás alakulását és magyarországi hatását a század második felében. A 16. század közepére három Korán-fordítás is elkészült. Hozzátehetjük: ezek közül a zürichi Bibliander latin fordítását használta Pázmány is 1605-ben megjelent vitairatában (*A Mahomet vallása hamisságáról*), hasonlóképpen más latin műveit is az iszlámról.

Radvánszky Anikó: *„Hol vagytok Lutheránusok, hogy protestáljatok?” – Adalék az eperjesi vésztörvénytől történetéhez*

Zrínyi Ilona Radvánszky Jánosnak címzett levele alapján. A tanulmány az Országos Levéltár Radvánszky család levéltárából közli Zrínyi Ilona kiadatlan levelét Radvánszky Jánoshoz (1688. február 21.), melyben biztosítja arról, hogy segítséget fog neki adni. Radvánszky György lutheránus nemest valószínűleg ártatlanul végezték ki Caraffa eperjesi vésztörvényszékén, s fia, János hamar megindította a tisztázási eljárást és birtokainak visszaszerzési procedúráját. A levél bizonyára ehhez az ügyhöz kapcsolódik. A tanulmány vázolja az eperjesi vésztörvényszék körüli politikai helyzetet, visszatekintve a 17. század elejéig, értelmezve a folyamatok megváltozását, különbséget téve a Pázmány által vezetett katolikus restaurációs törekvések és a Lipót-kori abszolutisztikus kormányzás módszerei között.

Réger Ádám: *Pázmány-hivatkozások Kájoni János Hymnariumában*. A mintegy ezer latin és magyar szöveget tartalmazó nevezetes csiksomlyói kéziratban a szövegek fölött hét Pázmány-hivatkozást talált a szerző. A leginkább talányos a híres, korábban többek által Pázmánynak tulajdonított *O gloriosa, o speciosa...* kezdetű latin himnuszhoz írt bejegyzés „Petri Pazmany ex Manuscripto”, aminek alapján nem zárható ki, hogy Kájoni valamilyen Pázmány-kéziratból vette át a szöveget. Tény azonban, hogy egy Pázmány koránál korábbi változatról van szó, hiszen dallamjelzésként már hivatkozott rá Bornemisza és Huszár Gál is (359), ez utóbbi énekeskönyvében két hivatkozás is található: *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretes és imádságok*, Komjáti, 1574, 82r, 85v. (E Mária-himnuszra és a szerzőség kérdésére Bene Sándor is utal tanulmányában: 51.) Egyes magyar nyelvű szövegek-

nek olyan latin fordítása is található a *Hymnariumban*, amely nem azonosítható egyetlen ismert latin változattal sem. Arra kell tehát gondolnunk, hogy maga Kájoni fordította latinra, de ennek magyarázata még várat magára.

Szabó Ferenc SJ: *Szent Bernát hatása Pázmány misztikájára*. A tanulmány példák sorával igazolja, hogy milyen erőteljes hatással voltak Bernát művei Pázmányra, elsősorban a prédikációkra, s ezzel Bitskey István korábbi vizsgálatait egészíti ki. A Szent Ignác-i *Lelkigyakorlatok* követése nem zárja ki a misztika jól kimutatható megjelenését Pázmány műveiben.

Szelestei N. László: *Adatok Pázmány Péter prédikációinak 17. századi használatához, I. – Kuzmics Péter kanonok Szent György-napi prédikációja*. A Nyugat-Magyarországon élt Kuzmics Péter (1640 k.–1686) kéziratot prédikációvázlata a Győri Egyházmegyei Levéltár egy *canonica visitatiós* kötetének kötéstáblájából került elő. A rekonstrukciós munka során kiderült, hogy a győri szónok Pázmánynak *A vitézek köteletségéről* írt Szent Márton-napi prédikációját kompilálta és adaptálta Szent György-napi beszéddé. Korábban Maczák Ibolya vette észre, hogy ugyanebből a Pázmány-beszédből Illyés András készített három Szent László-prédikációt. A kódextöredékek vizsgálata nyomán előkerült mostani szerencsés találat ismét jellemző példáját szolgáltatja a pázmányi szándék beteljesedésének: „A prédikátorok-eleibe pedig minden keresztyén jószágokról, minden gonosz vétkekről, minden rendek és állapotok köteletségéről, annyi tanításokat és intéseket adtam, hogy, ha amit egy helyen mondtam, azt okossan más Vasárnap elő-hozzák, sok új prédikációkat csinálhatnak.” (386.) Várjuk a tanulmány további folytatásait!

Szilágyi András: *Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához. A Kalauz-kiadások korábbi művészettörténeti elemzése* pontosan meghatározta az 1. és a 2. kiadás címlapjai közötti stílusbeli különbségeket, azok okait és jelentéstartalmát. E tanulmány megoldást nyújt az 1613. évi Kalauz-kiadás címlapképe metszőjének személyére, aki eddig a PI monogram mögött rejtőzött. Peter Isselburg, az egyik legkiválóbb német rézmetsző kapta a megbízást a címlap elkészítésére, s a közvetítő Ferenczffy Lőrinc lehetett, akivel Pázmány szoros kapcsolatban állt. Isselburg készített címlapot Bellarmino *Disputationes*ének 1601. évi kiadásához, s ez közvetlen mintául szolgált a Kalauz 1613-as kiadásának címlapjához. Hozzáteszem, Pázmány sokszor hivatkozott a *Disputationes* Ingolstadtban megjelent kötetekre. Szintén jelentős novuma a dolgozatnak a Káldi-biblia címlapelőzményének megjelölése az trentói zsinat utáni latin Vulgata-kiadások címlapmetszeteiben. Káldinak a magyarországi szenteknek és uralkodóknak a címlapon való feltüntetése a szerző szerint Pázmány hatásával magyarázható, figyelembe véve a Kalauz-kiadások címlapábrázolásait.

Kees Teszelszky: *A magyar toposzok használata a kora újkori Németalföldön – Szent Gellért, Szent István, Szűz Mária és a magyar korona megjelenése a németalföldi irodalomban.* „Magyar toposzokkal gyakran találkozunk a kora újkori európai kultúrában” – írja a szerző (425), s az ezeket tartalmazó rézkarcok gyakrabban a Bocskai- és Bethlen-háborúk idején jelentek meg. Részletesen elemzi a karmelita Oliverius a Sancto Anastasio néhány évtizeddel később kiadott műveit, melyekben jelentős szerepet kap a (tévesen, de bizo-

nyára szándékosan) karmelitának tartott Szent Gellért bemutatása. Olvashatunk az országot Máriának felajánló István toposzának egyik előképéről is a római idők-ből, továbbá Gellért közvetítő szerepéről az országfelajánlásban (432–433).

Thimár Attila: *„A méret a lényeg?” – Gondolatok a Kalauz könyvformájáról* című írásában könyvészeti reflexiókat fűz a 1092 lapos opushoz. Kifejti, hogy az egy kötetben publikált mű általános hatásához hozzátartozott annak robusztus volta, s a szerző életében (talán emiatt sem?) nem kapott rá érdemi cáfolatot. (Vö. a kötetben Csorba Dávid írásával.) Sík Sándornak a Kalauzt barokk székesegyházhoz hasonlító idézett megállapítását könyv- és kommunikációtörténeti szempontból igazolja a dolgozat.

Tusor Péter: *Ki lehetett Pázmány jezsuita feljelentője?* Érsekké neveztetése előtt Pázmány körül igencsak megélénkültek az események. 1616. február 10-én kelt az az eredetileg bizonyára nevesített, de ma már névtelenül ismert feljelentés, aminek középpontjában a Bakthy Margithoz fűződő állítólagos kapcsolata állt. A jezsuita rendi generálishoz érkezett iratok a pápához kerültek. A dokumentumok a 19. század óta ismertek, szakirodalmuk is van, a feljelentő személyét azonban e tanulmány nevezi meg határozottan: a jezsuita Georgius Amende, korábban Pázmány grazi tanítványa, később császári udvari prédikátor. Tusor részletesen kibogozza azokat a szálakat, melyek Amendének Pázmánnyal való személyes ismeretségét bizonyítják egészen 1616-ig, összevetve a feljelentésben szereplő információkkal.

J. Újváry Zsuzsanna: *„De látom az Isten igéjének éhségét” – Adatok a szatmári jezsuita misszió rendházalapításának történetéhez.* Pázmány élete során alapítások sorát

vitte véghez, s fél évvel halála előtt, 1636. október 14-én keletkezett a szatmári alapítvány oklevelét. A tanulmány áttekinti Pázmány alapításainak legfontosabb jellemzőit, koncepcióját, amely szerint nem feledkezett meg az ország távolabbi pontjairól sem. A szatmári alapítással kapcsolatban éppen ez okozta a nehézséget, számolni kellett a protestáns és a megyei ellenállással. Erre világít rá Esterházy Miklósnak itt közölt, Szatmár vármegyéhez írt levélfogalmazványa (1639. június 26., Magyar Országos Levéltár).

Vámos Hanna–Vadai István: *Pázmány Péter és I. Rákóczi György titkosírása*. Pázmány és I. Rákóczi György az érsek életének utolsó éveiben titkosírásos leveleket is írtak egymásnak. Ezeket korábban már publikálták, megfejtésüket azonban számos ponton javítja és pótolja a tanulmány, s hét fennmaradt levél(részlet) titkosírásos és feltört változatát is közli. Pázmány és Rákóczi viszonyát illetően figyelemre méltó a megfogalmazás: „A levelekből érdekes barátság képe bontakozik ki” (463), különösen e kötetben Guitman Barnabás írására gondolva, mely a dissimulációt hangsúlyozza. Tusor itteni írása pedig arra utal, hogy Pázmány már két évtizeddel korábban is írt sifírozott leveleket (445–446).

Voigt Vilmos: *Meglepetés: Pázmány imádságos könyvének proverbium-használata*. Valóban meglepetésnek számít az a több tucat proverbium, ami Voigt Vilmos tanulmányában az *Imádságos könyvből* szerepel. A szerző fel is veti a tipologizálás szükségességét és lehetőségét, de ez az igény érvényes lehet a Pázmány egyéb műveiből kiírt proverbiumokra is. Úgy gondolom, hogy forrásuk kérdésében – főleg az *Imádságos könyvet* tekintve – fokozottan figyelembe kell venni a bib-

liai eredetet, ahogyan a Kempis-fordítás proverbiumai is igen nagy számban kimutathatóan bibliai gyökekről.

A recenzió elején említettem, hogy a kötet 50 tanulmánya között van néhány, amely nem kötődik Pázmány tevékenységéhez: Csörsz Rumen István, T. Erdélyi Ilona (*Peregrináció és tudásvágy – Somosi János sárospataki tanár úti naplója 1814-ből*), Finta Gábor (*A múlt különbözősége – Babits Mihály: Októberi ájtatosság*), Horváth Kornélia (*A nyelv reflexiója az irodalmi szövegben – Ottlik Géza: Minden megvan*), Kardeván Lapis Gergely (*Ha úr ír – Egy századvegi hírlapi vita mentalitástörténeti nézőpontból*), Kiczenko Judit, Sipos Lajos (*Babits Mihály és az „ellenkultúra” képviselői a Tanácsköztársaságban*), Targányi Eszter (*Ars poetica-szerű szonettek, szonett-szerű ars poeticák – Arany János: Az ihlet perce és a Naturam furcâ expellas*). Ezekre elsősorban helyszűke miatt nem térhetek ki, de e témák kutatói bizonyára fölfedezik ezeknek az írásoknak a szakmai jelentőségét. Közülük kettőről azonban mindenképpen kicsit részletesebben kell szólnom sajátos vonatkozásaik következtében.

Csőrsz Rumen István írása (*Gúnyosgúnytelen – Közelítések a 18. századi magyar közköltészet humorához*) egyik korábbi (kedves) kutatási területem apropóján mond el alapvetően fontos összefüggéseket a 18. századi közköltészetéről. Feltárja a műfajcsoport korábbi, 17. századi előzményeihez fűződő kapcsolatokat és folytonosságot, ugyanakkor rávilágít a változásokra is. Ezek szerint a vágáns hagyományok még jobban kimutathatók, gyakran helyzetdallá módosul a soroló-kiéneklő karakter, az oktató-feddő énekekben pedig erősödik a gúnyosabb humor, általában is jobban kirajzolódik egyfajta moralizáló humor,

így e műveket akár „humoralistának” is lehet nevezni. Az eredményes tipologizálást elősegíti a fennmaradt szövegeknek és énekeknek a korábbiaknál nagyságrenddel nagyobb száma.

Kiczenko Judit *Arany János és a Szent István-rend* című tanulmánya a Mária Terézia által alapított és 1918-ig létezett, egyébként a birodalom legmagasabb díjának számító kitüntetésnek az adományozásáról szól Arany János számára. Az írás részletesen elemzi és dokumentálja a körülményeket és a költőben fölmerült súlyos erkölcsi, etikai és politikai kételyeket, pontosítva és kiegészítve a kitüntetéssel kapcsolatos korábbi megállapításokat. A tanulmány előéletével kapcsolatban megemlíteném, hogy szerzője a Pázmány Egyetem Bölcsészkarának legnagyobb kitüntetése, a „Pázmány Péter Emlékérem” átvételekor mondta el itt publikált írását 2010-ben.

A kötet több, eddig publikálatlan és ismeretlen dokumentumot és számos új filológiai eredményt tartalmaz. A fentiekben elmondottak alapján talán a legfontosabb, Pázmányra vonatkozó szakmai tanulmányként érdemes megfogalmazni: a máig ható Pázmány-recepció kérdése az írások egy jelentős részének tárgya. Pázmány írói működésének különböző megjelenésű és tartalmú hatása a halálát követő időszakról kezdve a mai napig kimutatható a legkülönbözőbb műfajokban, s bizonyára termékenyek lesznek az ez irányú további vizsgálatok.

A recenzens feladata az is, hogy – ha talál ilyet – szóljon a kötet hibáiról is. A félezer oldalas könyv terjedelmét tekintve elenyésző az apró, esetleg értelemzavaró

hibák száma. Az utóbbi években megjelent ünnepi-emlékező kötetekre már nem érvényes az a korábban e műfaj színvonalát érintő vád, hogy szakmailag vegyes gyűjtemények, melyekben a szerzők igyekeznek máshol nem publikált, „maradék” írásaiknak helyet biztosítani. Látszik, hogy e kötet írásaira nem vonatkoztatható ez a megállapítás, és bizonyos, hogy ez az ünnepi kötet is a jól sikerült Festschriftok közé sorolható, melynek írásaira a szakma gyakran fog visszatérni, ahogyan az látszik is a megjelenés óta eltelt időt figyelembe véve. A könyv paratextusairól megemlíthető, hogy ez a rész bővült a kereskedelmi forgalomba nem kerülő kis példányszámú keménytáblás változatban egy részlettel (2 oldal Dévényi Tibortól). Ami pedig az egyéb mellékleteket illeti, úgy gondolom, a szerkesztőknek sikerült egy új Festschrift-paradigmát létrehozni. A dolog természetéből következően az is említésre méltó, hogy a tanulmányíróknak közel a fele hallgatóm, sőt tanítványom volt valamelyik egyetemen. E szerzők közül néhányan a Pázmány-kutatás egyes részletkérdéseiről velük folytatott beszélgetés nyomán készítették el írásukat, ami így utólag, ezeket a tanulmányokat publikálva és olvasva igazán meglepetésként hatott. Hálás vagyok egykori tanítványaimnak, akiktől végül sokkal többet tanulhattam, mint ők éntőlem.

E tanulmánykötet mindvégig érdekesítő olvasmány, így befejezésként kell hogy fejezzem hálámat és köszönetemet a *Tabula gratulatoriában* szereplőkön túl valamennyi szerzőnek, s főként a kötet „öszverendezői”-nek. „*Toto cordis affectu.*”

Hargittay Emil

Szín – játék – költészet

Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére

Szerkesztette Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, Partium Kiadó–Protea Egyesület–reciti, 2013, 448 l.

A Kilián Istvánt 80. születésnapján köszöntő kötet egyedi borítójával felkelti az olvasó figyelmét. Egy 1767-ből származó kolozsvári színlap fotója került a címlapra, a *Kilianus* című iskoladráma egyetlen oldalból álló latin nyelvű periochája (a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár példánya). A komédia egy családi történetbe helyezett példázatot állít színpadra, melyet egy Kilián Dániel (a tanár úr apai ágú egyik őse) tiszteletére előadott 1744. évi mártírdramával együtt Medgyesy S. Norbert a negyedik *actus*-ban olvasható tanulmányában párhuzamba hoz Kilián István példázatba illő, fáradhatatlan munkájával, fiatalokat megszegyenítő szellemi frissességével. Szent Kilián alakja a kötet egy másik tanulmányában is megjelenik, az első *actus*-ban. Bitskey István „*Divus Kilianus*” című írása Szent Kilián mártír recepcióját tárja fel egyrészt Pázmány Péter *Kalauza* alapján, mely szerint Szent Kilián az egyháztörténeti érvelésnek lett részese, a pápaság által támogatott térítő tevékenység mártírjaként kapott helyet a kereszténység terjesztőinek felsorolásában. A tanulmány szerzője kitér Szent Kilián más területeken elterjedt legendáira is, így például a frankföldi katolikusok által megteremtett kultuszra vagy a Pázmány-prédikáció későbbi bécsi fogadtatására.

Az ünnepi kötet másik meglepetése a kompozíciós elv, mely az iskoladrámák felépítését tükrözi: a kötet elején áll az „iskoladráma” címe (*Mestereknek mestere, víg szabású játék...*), ezt követi az *Argumentum*, amely a szerkesztői szándékról

tájékoztat, a köszöntött tanári és kutatói tevékenységét summázza, valamint a kötet felépítéséről számol be röviden. *Majd az E' Játék' Személyei* részben a kötet szerzőinek a nevei és intézményei találhatók, ezt követi a *Tabula gratulatoria*.

A „dráma” egy *Prologussal* indul, amely személyes emlékeket és egyedi köszöntőket tartalmaz „a tanár úrral” töltött időkből, például *Demeter Júlia* akroteleutonba rejtett saját verses köszöntőjét, a Prágai Akadémiai Intézetből *Markéta Klosová* latin köszöntését, *Láng József* személyes hangú írását, *Kosztolánczy Tibor* és *Széplaki György* Kazinczy utcai emlékfoszlányait, valamint ez utóbbi szépíró Kilián Istvánnak ajánlott novelláját, illetve *Kurdi János* és *Nyíri Ágota* írását a tanári létről és a „Kilián-hatásokról”.

Ez után következik az öt felvonás (*actus*), amely azt az öt területet fogja át, melyben Kilián István munkálkodott: régi magyar irodalom, intermedialitás, latinitás, iskoladráma, valamint klaszszikus és modern irodalom. A következőkben e témakörök szerint ismertetem a tanulmányokat, ezzel is hangsúlyozva a régi magyar dráma széles spektrumát (a kötetben az írások korszak és műfaj szerint más-más *actus*-ban szerepelnek).

A társtudományok, az interdiszciplinaritás, illetve a művészettörténet témakörében megjelent tanulmányok jól tükrözik a dráma széles körű kapcsolódási pontjait, különböző műfajok találkozását, interakcióját. *Prokopp Mária* művészettörténeti tanulmánya a podolini plébánia-

templom 14. századi freskóciklusait hozza párhuzamba a középkori pástor- és misztériumdrámákkal. A szerző szerint számos bizonyíték szól amellett, hogy a 17–18. századi iskoladrámák szorosan kapcsolódtak a középkori misztériumjátékokhoz (például a falképek is utalhatnak az előadások képi megjelenítésére).

A folklór, illetve a közköltészeti hatások két tanulmányban is görcső alá kerültek. *Csörsz Rumen István* a tavaszi diák-kivonulások, az ún. *recreatiók* ünnepét mutatja be. Ilyen alkalmakkor a diákok dramatikus játékok segítségével hívták fel a figyelmet a tanulás fontosságára és az iskolák támogatására. A szerző elsősorban azokra az alkalmi költeményekre tér ki, amelyeket a recreációs kirándulásokon énekeltek a diákok, s amelyekről keveset tud a szakirodalom. Ezek a dalok a népszerű közköltészeti alkotások metrumait és toposzait követték, így még akkor is ismerősek voltak a hallgatónak, ha először hallották őket. *Küllős Imola* folklórkutató a protestáns iskoladrámák gazdag és változatos kifejezésanyagának vizsgálatán keresztül bizonyítja, hogy a szájhagyomány és a társadalom széles rétegeit egyesítő populáris költészet nagyon jelentős tartománya a régi anyanyelvi kultúrának, s további kutatásokat, vizsgálódásokat igényel. A szerző célja, hogy a 18. századi iskoladrámákból kimutassa a kortárs folklór és a mindennapi élet valóság-hú nyomait, ezekkel pedig új látásmódokat kínál a további kutatások, interdiszciplináris vizsgálódások számára.

Egy különleges témát, a kalendárium műfaját dolgozza fel *Dukkon Ágnes* tanulmánya. A szerző két barokk műfaj összevetésére tett kísérletet – kalendárium és teátrum –, mégpedig az illúzióteremtés és az elhíttetés problematikáját

érintve. A kalendárium-műfaj hitelességének megkérdőjelezése („hazudsz, mint egy kalendárista”) szállóigeként került be néhány későbbi drámába, így például Andreas Gryphius komédiájába. Ebből következően a barokk színjátszás és a kalendáriumkiadás számos vándorszűzsé és anekdota terjedését tette lehetővé a korban.

A könyvészet és a korabeli műveltség témakörével Monok István, Emödi András és Szuly Rita foglalkozik. *Monok István* a 18. századi magyarországi arisztokrata könyvtárak nyelvi és tartalmi változását vizsgálja. A francia könyvek dominanciája (a németet is túlhaladva) a 18. század utolsó harmadában alakult ki. Fontos változás, hogy a politikai, hadászati és történelmi témájú könyvek mellett megjelenik a földrajz, a természet és a gazdálkodás témaköre, valamint a szórakoztató irodalom is. *Emödi András* Patachich Ádám nagyváradi könyvtárának történetéről számol be egy kölcsönzési napló alapján, melyet eddig tévesen az érseki bibliotékához rendeltek.

Más irodalmi műfajok kapcsolódása az iskolai színjátékkal is tetten érhető a kötet tanulmányai között. *M. Nagy Ilona* a magyar nyelvű Margit-legenda szövegét vizsgálja, annak lehetséges forrásairól ír (Ferrari, Szegedi Ferenc Lénárt hatása), amelyek pontosítják és kiegészítik az eddigi forrásadatokat (Marcellus). *Maczák Ibolya* a minorita hitszónok, Kelemen Didák miskolci, 1737. évi oltárszentelési beszédének compilációs sajátosságait tárja fel tanulmányában (a legtöbb idézet Pázmány Péter *Kalauzából* való, azok egyszerűsített változata), amely a régi magyarországi szöveghagyomány és a korabeli szerzőségi kérdések megválaszolását illetően is fontos szereppel bír.

Ünnepi, főüri alkalmak teátrális előadásairól, ünnepségekről számol be részletesen *Berecz Ágnes*, aki a *solemnitas*, azaz a főnemesi vigasságok alkalmait mutatja be, elsősorban Esterházy József cseklészi kastélyában. Az ünnepi összejövetelek részleteiről egy eddig ismeretlen forrás, Gottfried Edlen von Rotenstein (valójában Gottfried Stegmüller) feljegyzései alapján tudósít a szerző.

A latin antikvitás szintén szerepet kap a kötetben, például *Darab Ágnes* tanulmányában, amely egy gnomikus toposz („Non nasci optimum”) vándorútjáról szól, amelyet id. Pliniusnál is megtalált. *Gesztelyi Tamás* a Földanya toposzát vizsgálja ugyancsak Plinius *Naturalis historia* című művének II. részében, melyben a vergiliusi idilli földanya-kép már korántsem idillikus. A tanulmány szerint azt, hogy az aranykor Itáliába nem tért vissza, azzal magyarázták az ókori szerzők, hogy az emberi természet visszaélt a Föld nyújtotta lehetőségekkel.

A kötetet a neolatinitás köré épülő tanulmányok sokasága és tematikai sokszínűsége is jellemzi. *Báthory Orsolya* egy kéziratos képverset elemez, amely Batthyány-Strattmann Ádám és Illésházy Terézia esküvőjének alkalmából íródott 1748-ban. A képvers két, egyenként kétsoros disztichonja egy-egy gyűrűt formál, melyek pecsétjében a házasulandók családjának grófi címere látható. *Porkoláb Tibor* az 1797. évi magyar nemesi felkelés költészetéről számol be egy inszurrekciós költeményen (*Ode ad Hungaros*) keresztül, mely a neolatin költészetnek abba az ódatípusába sorolható, amely a háborúból visszatérő vitézeket köszönti. A vers a vitézeket és a magyar bajnoki erényeket dicsóítja, mindezzel hozzájárul annak a hőskultusznak a fenntartásához is, amely

egészen 1809-ig a nemesi identitás szilárdnak látszó alapja. *Jankovics József* és *Szörényi László* Kilián István kiváló képversantológiájához kapcsolódva Székelyhidi Nethlebius Mihály, a különös sorsú erdélyi neolatin poéta irodalmi munkásságát egészíti ki költészeti és életrajzi adalékokkal, a költő kép- és betűverseit fókuszba helyezve, melyek komoly retorikai-poétikai ismeretekre vallanak. *Szörényi László* tanulmánya Ioannes Bocatius *Matthiados varina heroica* című eposzát vizsgálja, annak magyar humanista vonatkozásait, valamint nyelvi és történelmi sajátosságait. A szerző kiemeli, hogy a magyar epikus költészet szempontjából a Bocatius által hangsúlyosan kiemelt Cortesius (a szövegben hivatkozott) Hunyadi Mátyást dicsőítő költeményét később Zrínyi Miklós aknáztta ki. *Mózes Huba* tanulmánya a pozitív és negatív aranymetszés jelenségét vizsgálja egy 15. századi magyar–latin ikervers párhuzamos szövegében, a Szent László-éneken. *A Bogár Judit–Guitman Barnabás* szerzőpáros a bártfai levéltárban fellelt két, 16. századi latin nyelvű szöveg ismertetésével és közlésével köszönti az ünnepeltet. Az egyik Georgius Logusnak Eck Bálint és Wernher György dicséretére készült, keltezetlen latin beszédje. A másik szöveg egy paszkvillus, mégpedig egy rövid párbeszéd Pasquillus és Marphorius között, melyben a névtelen szerző a kor európai uralkodóit figurázza ki, s amely megtalálható Coelius Secundus Curione pasquillusgyűjteményében (Bázel, 1544).

A 19. századi magyar irodalom kutatói a kor egy-egy újabb kérdését villantják fel és kapcsolják a régi magyar irodalom hagyományaihoz. *Szántó Gábor András* Arany János *Toldi estéjét* vizsgálja, párhuzamba állítva szereplőinek magatartását

a *Szent László*-balladával. Gyapay László Kölcsey kritikai írásaival foglalkozik, és különböző példákon keresztül azt bizonyítja, hogy „Kölcsey bírálatainak elején mindig található egy szövegrész, mely vagy közvetlenül utal a megismerés korlátaira, vagy a feltételeesség mozzanatának beiktatásával mintegy gondolati játékká teszi a recenzió ítélkező részét” (374).

Érdekes külön megemlíteni az iskolai színjátszás kutatásában elért újabb eredményeket, hiszen Kilián István fő kutatási területéről van szó. *Szelestei N. László* egy Batthyány Lajos nádor köszöntésére írott színjátékot közöl Joseph Franz von Hadwichnak, egy olmützi vándortársulat vezetőjének kéziratából. *Czibula Katalin* egy alkalmi, ünnepi színjátékot elemez, Josef von Sonnenfels *Az áldozat* című darabját. A mű fordítója Révai Miklós, aki *Elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai* című kötetében ki is adta. *János-Szatmári Szabolcs* Kovács Imre *Ibrányi Zrínyi hős mássa vagy' a Nagy Váradi ostrom 1660-ban* című kéziratot drámáját vizsgálja. Az 1842-ből származó vitézi játék szerzőjének elődleges célja az volt, hogy emléket állítson a nagyváradi vár ostromának. *Nagy Szilvia* a test és lélek vetekedésének toposzát vizsgálva összehasonlítja a Nádor-kódex *Philibertus látomása* (1508) című szövegét Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusa*-val, Károni János *Hymnariuma*-val (1670) és a *Játék az utolsó ítéletről* című, 1725-ben színre vitt csíksomlyói misztériumjátékkal. Az összevetés alapján a színjáték egyszerűbb, kevésbé patetikus, a barokkos túlzások is ritkák benne, s jóval általánosabb, mint a korábbi szövegek. A 18. századi hagyomány kapcsolódási pontja egészen a 20. századig elvezet: *Pintér Márta Zsuzsanna* azt vizsgálja, hogyan kerülnek kapcsolatba a passiójátékok a politi-

kával a 20. században, hogy a történelmi, politikai események hogyan határoztak meg egy-egy passió-előadást (Trianon, 1956-os forradalom stb.). A tanulmány szerint a nemzeti tragédiát a magyarság passiójaként, szenvedéstörténeteként élte meg az ország lakossága. A politika azonban nemegyszer kisajátította ezeket a misztériumjátékokat, és mindent megtett, hogy a sajátos hangulatú előadásokat (melyekről a korabeli beszámolók is hűen mesélnek) minél többen láthassák. *Bodó Márta* a katolikus iskolai színjátszás 20. századi erdélyi továbbélését vázolja fel a kolozsvári katolikus gimnáziumokban – a kisebbségbe került magyarság számára fontos lesz az iskolai színjátszás.

A 19. századi hivatásos színházzal való kapcsolat két tanulmány témáját adja. *Tar Gabriella-Nóra* a kolozsvári színlapokon található élőkép-leírásokról tudósít, melyek jellemző jegye a részletező magyarázás és a nagyfokú plaszticitás. Élőképeket nemcsak (vagy nem elsősorban) alkalmi köszöntésként láthatunk a 19. században, hanem látványteremtésként, főleg a szórakoztatás vagy a megdöbbenés szándékával. *Nagy Imre* Katona József *Ziska* című drámájának ortográfiai sajátosságait vizsgálja. A szerző szerint Katona korai kézíratainak írás-sajátosságai dráma- és színháztörténeti következtetések levonását is lehetővé teszik a lejegyzés alakulásával kapcsolatosan: egyfelől az iskolai színjátékok kézíratainak viszonylatában, másfelől az 1810-es évek drámai szövegvilágának rögzítési módszereire nézve. 19. századi témát dolgoz fel *Szigeti Jenő* is, aki a pesti szónok-triásszal foglalkozik. P. Albach Szaniszló, P. Gegő Elek Nicefor és P. Gasparich Márk Kilit egyaránt kiváló retorikai képességekkel megáldott ferences

szerezetek voltak; szerepük elsősorban az 1838-as pesti árvíz idején erősödött meg.

Az iskolai színjátszás nem ismer határokat – mindezt jól tükrözik azok a tanulmányok, amelyek földrajzi, térségi összefüggéseket tárnak fel az iskolai színjátszással. *Kovács Eszter* a Nagyszombatban nyomtatott (Charintus indiai királyfi történetét feldolgozó), kétnyelvű cseh és latin iskoladráma-programot mutatja be. Ez annak bizonyítéka, hogy a 17. század elejétől Uherské Hradiště környékén számos magyarországi nemesi család telepedett meg, akik bőkezűen (nemcsak pénzüsszeggel, hanem hasonló drámaprogramok kiadásával is) támogatták a jezsuita rendházat és iskolát. *Anna Reglinska-Jemiola* (Gdańsk) tanulmánya a színpadi tánc történetét vizsgálja a lengyel jezsuita színpadokon. A 18. századi lengyel iskolai színházban a táncnak színházi és társadalmi funkciója is volt. A tanulmány szerzője kitér a műfaj utóéletére is, a 2001-ben Amerikában újrájátszott barokk opera, a *San Ignacio* példáján keresztül. *Irena Kadulka*, a gdański egyetem professzora azokról a 18. századi lengyelországi szabadtéri előadásokról adott számot, melyeket tűzijáték kísért. A jezsuiták a Pokol tüzét jelenítették meg így, ezen kívül számos színházi csatajelenet, tengeri ütközet és tömeges hadijelenet főszereplője lett a tűz. A tűzijáték nemcsak a nagy tömeg szórakoztatására szolgált, hanem arra is, hogy elválassza egymástól a színpadi tereket, kiemelve az embereket a környezetükből. A Sorbonne professzora, *Jean-Marie Valentin* tanulmányában a korai modernitás időszakának jezsuita színházáról ad kulcsfontosságú áttekintést, amelynek az a konklúziója, hogy a 18. század fordulata előtt a jezsuita szín-

játszás sajátos mediátori szerepet töltött be a tanítás és gyönyörködtetés, a didaxis és a szórakoztatás, a vallásos és a világi funkciók között. *Sárközy Péter* a magyar színdarabok olaszországi fordításával foglalkozik, és azok fogadtatásáról ír az itáliai közegben.

A kötetben a zene is bizonyítja a földrajzi, térségi összefüggéseket. *Ladislav Kačic*, a Pozsonyi Akadémiai Zenetudományi Intézet munkatársa a 17–18. századi piarista drámák zenei anyagával foglalkozik, különös tekintettel a jezsuita színjátszástól való különbségeire. A tanulmány szerint a 18. század második felétől megindul a színpadi zene hanyatlása, amely összefüggésben van azzal, hogy a barokk színjátszó hagyomány átadja a helyét a felvilágosodás értékeinek. *Kővári Réka* Georgius Zrunek magyar–latin, illetve szlovák–latin karácsonyi miséjének összehasonlító elemzését nyújtja. A rendkívül alapos tanulmány az orgonakíséretes misék nagyobb egységeit hasonlítja össze, néhány kotta-párhuzammal illusztrálva.

A témák sokrétűségét és több évszázadot átfogó ívét bizonyítja, hogy a tanulmányírók elkalandoznak egészen a 20. századig, Paul Claudel és Orczy Lőrinc unokáig, Orczy Emmuskáig. *Szabó Ferenc S J* tanulmányában Paul Claudel *Angyali üdvözet* című misztériumjátékával foglalkozik, annak toposzait, motívumrendszerét vizsgálja. *H. Kakucska Mária* Orczy Lőrinc dédunokájának, a sikertelen színdarabíró Orczy Emmának az írói életútját vázolja fel, hangsúlyozva a krimi műfajában alkotott szövegvilágának egyediségét és regényeinek sikeres filmes adaptációit. Ugyancsak 20. századi témát tárgyal *Kalafatics Zsuzsanna*, aki a kézírás és kéziratok könyvek sze-

repét vizsgálja az orosz modernség kultúrájában. A szerző szerint a remizovi kézírás ornamentális, stilizált jellegével szemben a futurista kiadványok kézírásai szándékolatlanul esetlenek, mivel a futuristák a kézírást a véletlenszerűségnek szerepet juttató performatív műveletként értelmezték. Közös vonásuk viszont, hogy az egyedire, a megismételhetetlenben rejlő sajátosságukra helyezték a hangsúlyt. *Sziráki Szilvia* a kolozsvári *Ként kapáló* című iskoladráma szövegvariánsaival foglalkozik tanulmányában. A négy variáns közül a három teljes forrás valójában azonos szöveget tartalmaz, a negyedik csonka változat (amely a zirci drámakötetben található) viszont néhány helyen megrövidíti, átstilizálja, egyszerűsíti, értelmezi a szöveget. Ez a dráma jó példa arra, hogy a szövegek egy része ma is sikerrel előadható: a tanulmány szerzője éppen

Kilián István ösztönzésére 2009-ben Kolozsvárott, 2010-ben pedig Székesfehérváron is bemutatta a darabot középiskolás diákjaival.

A kötet nemcsak tematikájában sokrétű és tartalmas, nemcsak kivitelezésében egyedi, hanem azt is mutatja, hogy megkezdődött a könyvtárakban őrzött kéziratok feltárásán túl azok újraolvasása, egyetemes és interdiszciplináris megközelítése is, miközben számos új nézőpont felvetődik a kötetben a témák további kutatását ösztönözve. A téma fontosságát bizonyítja, hogy a határokon átívelő kutatásba neves kutatók, csoportok kapcsolódnak be. A tanulmánykötetet az irodalom- és drámatörténészek mellett haszonnal forgathatják mindazok, akik betekintést szeretnének nyerni Kilián István tanár úr érdeklődési körének, tanári és tudományos tevékenységeinek oly kedvelt területeire.

Brutovszky Gabriella

Tüskés Gábor: Hagyomány és kritika

Könyvek, könyvbírálatok a kora újkori európai irodalom és művelődés történetéhez

Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013, 279 l.

Tüskés Gábor, a kora újkori és a felvilágosodás kori irodalom történetének kiemelkedő kutatója, *Hagyomány és kritika* című új könyvében összegyűjtve kiadta azoknak a bírálatoknak a legjavát, amelyeket az elmúlt harmincöt évben megjelent irodalomtörténeti munkákról, tudományos kollokviumok aktáiról, valamint az általa opponált doktori értekezésekről készített, és amelyek különféle folyóiratokban elszórtan, vagy – opponensi vélemények esetében – kéziratban maradván, nehezen hozzáférhetőek. A kiadvány összeállítá-

sa nyilván nem azzal a szubjektív szándékkal történt, hogy dokumentálja egy, a legkülönbözőbb témákhoz hozzászólni tudó szakember tevékenységét. Mint a kötet előszavában a szerző megállapítja: „míg az irodalomtörténészek kritikusi munkásságát többé-kevésbé módszeresen számon tartja a tudománytörténet, jóval kevesebb figyelem fordul az irodalomtudományi művek kritikai recepciójára” (7). Pedig ezek a szakirodalmi bírálatok „érzékeltek az új hazai és külföldi kutatási irányokat, módszereket, s felülvizsgálják

az adott téma korábbi tárgyalásait” (uo.). Tegyük hozzá: fogalmakat tisztáznak, tennivalókat ismernek fel, további feladatokat jelölnek meg, nem egy esetben interdiszciplináris környezetbe helyezik a jelenségeket. Mindezek így, kötetbe gyűjtve, könnyebben bekerülhetnek az eljövendő évek, évtizedek tudományos gondolkodásába. Ilyen értelemben Tüskés Gábor könyve valóban „műfaji újítást jelez” – mint ő maga állapítja meg az előszóban.

Az első rész, *Műfajok, szöveg- és kiadványtípusok* címmel, tizennyolc bírálatot tartalmaz. Zemplényi Ferenc *Műfajok reneszánsz és barokk között* című könyve kapcsán Tüskés pozitívan értékeli Zemplényinek azt a véleményét, amely szerint egy-egy műfaj fogalma nem jelent merev kategóriát, hanem – mint a pasztorál, az utópia, a novella vagy az eposz példája mutatja – térben és időben módosul, változik, s így nem lehet valamiféle szigorúan normatív esztétika segítségével megközelíteni (17). A manierizmusra vonatkozó kutatások változásai (elsősorban Klaniczay Tibor munkássága) nyomán az is nyilvánvalóvá lett, hogy a manierizmust nem helyes „a reneszánsz válságaként” értelmezni, mint ahogy az korábban sokszor megtörtént.

Az egyes műfajokat illető észrevételek közül elsőként azt emeljük ki, amelyet Luther fabuláinak és közmondásainak 1995-ös darmstadti kiadásával kapcsolatban olvashatunk, s amely az irodalomtudomány egyik adósságára utal: „az ezópusi mese mint műfaj általánosan érvényes meghatározása ma is hiányzik” (28). Bernard Braynek a 17–18. századi francia levéltudományról szóló tanulmánygyűjteményéről írva a bíráló elismerően szól a kötetnek arról az érdeméről, hogy „jól

kirajzolódnak a misszilis levél, a fiktív (irodalmi) levél és a levél formában szerkesztett fikciós próza műfaji változatai, átmeneti típusai” (33), tehát ebben az esetben is igazolódik az a már említett vélemény, hogy a műfaj korántsem jelenthet merev kategóriát. Egy-egy műfaj tartalmi bővülését szemlélteti az úgynevezett utazási irodalomnak Gelléri Gábor által megfigyelt beszűrődése a hagyományos önéletrajzi, sőt fikciós műfajokba (36).

Az irodalomkritika gazdagodását jelenti az a törekvés, hogy Tüskés Gábor figyelemmel kíséri a vallásos irodalom különböző műfajait is, így a meditációt (24–27, 64–67); II. Rákóczi Ferenc művei közül a fohászokat (50–54); a prédikációt, amely sokáig a felekezeti teológiák részterülete volt mint homiletika, s az irodalomtörténet csak az 1920-as évektől kezdett behatóan foglalkozni vele (55–58); a különböző korok szellemi áramlatait tükröző katekizmusokat (74–77), sőt a vallásos népi kalendáriumokat is (76–77). Egyes további műfajok, így a protestáns exemplumok (68–70) kutatásában nem csupán az irodalomtörténet illetékes: ez a munka „csak az irodalomtörténet és a folklorisztika szoros együttműködésével” valósítható meg (70); a halotti búcsúztató (78–80) szintén „az irodalomtörténet és a folklorisztika egyik közös, hosszú időn át kedvelt köztes műfaja és szeriális forrása” (78).

A 16–18. századi egyházi tanintézetekben keletkezett és a diákok által előadott iskoladrámák kutatása, feltárása, szövegeinek publikálása az utóbbi két-három évtized egyik legjelentősebb tudományos teljesítménye. Tüskés Gábor két recenzióban is foglalkozik a magyar, illetve a lengyel jezsuita iskoladrámákkal (41–47), egy további ismertetésében pedig az erdélyi

román iskoladráma kezdeteivel (48–49). Tekintve, hogy az iskoladrámák kutatása továbbra is intenzíven folyik (három évente megrendezett konferenciák és újabb szövegkiadások keretében), remélhetőleg a jövőben is olvashatunk majd róla beszámolókat.

A kötet első részében közölt írások közül ki kell emelni még azt, amely Franz M. Eyblnek Abraham a Santa Clara munkásságát elemző monográfiájáról szól. A műfajok változásai, átalakulásai után figyelmünket ez a kritika az egyes szerzők befogadás-történetének, át- és újraértékelésének jelenségeire irányítja. Az újraértelmezés „két meghatározó eleme az irodalomtörténeti kanonizációs, illetőleg szelekciós folyamat szempontjainak változása, valamint a szerző ismétlődő aktualizálása a különböző történelmi helyzetekben” (59).

A kötet második, *Művelődés- és eszmetörténeti folyamatok* című részében két recenzió is foglalkozik gyakran előforduló, ám nem mindig pontos fogalmak körülhatárolásával. Ezek közül Bene Sándor 1999-ben megjelent könyvével (*Theatrum politicum*) kapcsolatban Tüskés Gábor megállapítja, hogy a mű alcímében olvasható *közvélemény* és *nyilvánosság*, bár „az utóbbi évtizedekben a modern társadalomtudományok legtöbbször használt, központi kategóriái közé léptek elő” (87), valójában elmosódottak, többértelműek, s a „kora újkori nézetek értelmezése a modern politika- és társadalomtudományok kategóriáival veszélyes vállalkozás” (87).

Több, ebbe a csoportba sorolt írásból ismét kiviláglík, milyen gyümölcsöző lehet az interdiszciplináris megközelítés. Franziska Conrad monográfiája a reformáció teológiájának elzászi recepciójáról és Fata Mártának a magyaror-

szági konfesszionizálódással foglalkozó könyve egyaránt „tanúsítja a néprajzi megközelítés 400–500 éves történeti forrásokon való alkalmazásának eredményességét” (95), illetve „a társadalom-, művelődés- és irodalomtörténeti szempontok együttes figyelembevételének szükségét” (98). A Hopp Lajos, Küllös Imola és Voigt Vilmos által szerkesztett, 1988-as tanulmánykötet már a címével is (*Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*) tanúsítja ezt az igényt (135–136). Egy, a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek által rendezett, *Irodalom és nép a XVIII. században* témájú tudományos kongresszus munkájának tanulsága szerint a barokk kor úgynevezett peremműfajait és kiadványtípusait is kutatni kell; ezzel magyar vonatkozásban is közelebb juthatunk „a barokk kori populáris kultúra nemzeti sajátosságainak és európai összefüggéseinek eddigénél árnyaltabb megismeréséhez” (106). Művelődéstörténeti szempontból tanulságos kiadványok ismertetése olvasható az egri főpapok irodalmi mecénatúrájáról (112–115), a kolozsvári Lyceum-könyvtár történetéről (116–118), a római Collegium Germanicum Hungaricumnak a magyarországi művelődésben betöltött szerepéről (107–111), a jezsuiták csehországi (125–128), illetve a piaristák magyarországi (129–130) működéséről, valamint Bálint Sándornak a népi vallásossággal kapcsolatos munkáiról (137–139, 140–142). Ez utóbbi kritikák fontos tanulsága, hogy „a népi kultúráról alkotott képünk szükségszerűen töredékes, ha a vallásosságra vonatkozó adatok hiányoznak belőle” (141).

Irodalom és képzőművészet kapcsolatáról írt kiadványok ismertetése és értékelése képezi Tüskés Gábor könyvének harmadik részét. Több recenzió foglalkozik

az ikonográfiai és ikonológiai kutatások fejlődésével: ez a terület a művészettörténet segédtudományából „bizonyos értelemben egy [...] több diszciplínát átfogó és megtermékenyítő, komplex ismeretelméleti modellé vált, s tudománytörténeti helye a képekkel (és képekkel is) foglalkozó különféle szaktudományok találkozási pontján jelölhető ki” (145). Marion Kintzingernek a történeti művek címlapikonográfiájáról írt disszertációja és Jutta Breylnek a 17. századi elbeszélő irodalom címlapképeiről és keretszövegeiről készült tanulmánykötete (167–160, ill. 161–164) egyaránt azzal a tanulással szolgál, hogy a címlap-illusztrációk nem elhanyagolható tényezői lehetnek a művek hatástörténetének (157), s hogy értékelésükhöz „a művészettörténeti grafikakutatás, az ikonológia és az irodalomtudomány eszköztárát egyaránt mozgósító speciális módszerek alkalmazására” van szükség (164).

Ennek az interdiszciplináris megközelítésnek a fontosságát bizonyítják az emblematicai tárgyú munkákról készült recenziók is (165–169, 170–173, 174–175). A történelmi múlt és a művészet kapcsolatáról a Magyar Nemzeti Galériában rendezett kiállítás katalógusa számos példát hoz fel egyrészt az irodalmi szövegek képzőművészeti alkotásokat ihlető, másrészt a képek szépirodalmi műveket inspiráló szerepére (181–187). A soproni, 17–18. századi jezsuita díszletterv-gyűjteménnyel foglalkozó tanulmánykötet Knapp Éva, Kilián István és Bardi Terézia tollából, mint Tüskés Gábor megállapítja, ugyancsak arról tanúskodik, hogy „az iskolai színjátszás története csak komplex módszerrel, az irodalomtörténeti, színház- és művészettörténeti szempontok együttes alkalmazásával vizsgálható eredményesen” (176).

Neolatin és német irodalom, komparatiztika, tudománytörténet a tárgya a kötet negyedik, utolsó egységének. Az itt szereplő bírálatok jelentős részének – a művek bemutatásán és kritikáján túl – fontos mondanivalója van irodalomtörténeti kutatásaink számára: a művekből levonható tanulságok alapján a recenzens több, nálunk még elvégzendő feladatra utal. Erasmus válogatott műveinek nyolckötetes, kétnyelvű (latin, német) darmstadti kiadása kapcsán megjegyzi, hogy a már korábban megjelent magyar fordítások újraközlése mellett „minél előbb kívánatos lenne összeállítani és kiadni egy, az itt bemutatott vállalkozással összevethető latin–magyar válogatást” (204). Monika Fick Lessing-kézikönyvének (*Lessing-Handbuch*) újabb, 2010-es kiadását ismertetve kifejti: „A klasszikus magyar írói életművek bemutatása ilyen típusú és ilyen igénnyel megírt kézikönyvekben egyaránt nagy hasznára válna a hazai irodalomtudománynak és az egyetemi oktatásnak” (231). Penke Olga doktori disszertációjának bírálatában, azzal kapcsolatban, hogy a disszertáló alaposan foglalkozott Péczeli József könyvtárának anyagával is, Tüskés Gábor leszögezi, hogy „mielőbb szükség lenne a 18. század második felében létrehozott történeti könyvtárak állományának részletes feltárására, mivel ezek a gyűjtemények érzékenyen jelzik az eszmetörténeti változásokat, az irodalmi kapcsolatokat és a kulturális kiegyenlítődés folyamatait” (251).

Több más érdekes recenzióról is szót ejthetnénk, amelyek például a lengyel–magyar, illetve a német–magyar szellemi kapcsolatokról írt művekkel foglalkoznak (215–218, 237–240), a wolfenbütteli barokk-kutatásokat méltatják (219–222),

illetve – Italo Michele Battaferano Goethe itáliai utazásáról írt könyve kapcsán – a weimari klasszicizmus és a romantika viszonyáról szólnak (232–236). Amit az eddigiekben az interdiszciplinaritás fontosságáról elmondtunk, az még egy fontos kontextusban jelentkezik a 2000 áprilisában megrendezett 10. nemzetközi wolfenbütteli barokk-kongresszus aktáiban: ez „a tudományok, azon belül elsősorban a természettudományok története és a kor művelődéséhez fűződő viszonya” (223). A kongresszuson előadó szakemberek, mint Tüskés Gábor írja, „ösztönzik az irodalomtudomány, a tudománytörténet és a természettudományok további együttműködését” (224).

A legutolsóként közölt írás *Egy megőrzött levelezés* címmel azt a több mint húsz éven át tartó, „a lelkek párhuzamosságán” alapuló emberi kapcsolatot méltatja, amely Bálint Sándor és Ausztráliába szakadt volt tanítványa, Lang Ernő között bontakozott ki (252–255). Megrendítő ol-

vasni, ahogy ez a két, „az őket körülvevő társadalomban valamiképpen egyaránt peremhelyzetbe került ember [...] képes volt a lélek legrejtettebb rétegeit is feltárva, megnyilatkozni egymásnak” (255).

Szokás szerint fel kellene még sorolni a kötetben előforduló sajtóhibákat. Ilyen, még szinte nagyítóval vizsgálva is, alig akad, mint a 40. lapon a francia *jardins* helyett *jardines*, vagy az 52. lapon Rákóczi munkásságáról szólva az 1720-as évszám helyett 1920. Hasznos funkciót tölt be a bírálatokban tárgyalt művek jegyzéke (257–263), valamint a névmutató (265–279).

Összefoglalva: Tüskés Gábor könyve fogalmakat tisztáz, felhívja a figyelmet a bevett terminusok értelmezésének időbeli változásaira, számos példával igazolja az interdiszciplináris módszerek fontosságát, ablakot nyit külföldi kutatások eredményeire, s nem utolsósorban elvégzendő feladatokat jelöl ki, tennivalókat ismer fel. Ösztönzően hat valamennyiünk további munkájára.

Vörös Imre

Az olvasás labirintusában

Tanulmányok Eisemann György hatvanadik születésnapjára

Szerkesztették Bednatics Gábor, Hansági Ágnes, Vaderna Gábor, Budapest, Historia Litteraria Alapítvány–Ráció Kiadó, 2013, 615 l.

Az *olvasás labirintusában* olyan tanulmánygyűjtemény, melyben a helyet kapó textusokat az előszó tanúsága szerint az „időrétegek, a történeti látószögek és egyidejű egyidejűtlenségek inspirálták és vezérelték” (9). Az írások tárgya (az ünnepaktusából fakadóan) jól érzékelhetően nem korlátozódhat egy bizonyos szempontrendszer értelmezésére vagy egy ki-

jelölt korpusz vizsgálatára. „Forrásuk” és céljuk inkább Eisemann György irodalomtörténeti munkásságához kötődik – az ünnepeelt kutató eddigi életművében, szövegeinek hatásában, hatásaiban keresendő. Egyrészt talán már emiatt hiába való lenne a kötet kompozícióját érintő bármilyen kritikai megjegyzést tennünk, annak ellenére, hogy némely írás csak

igen lazán kapcsolható annak a tanulmánygyűjteménynek az „arculatához”, mely Eisemann munkáit, tanulmányait gondolja tovább. Másrészt így – s ez már a szerkesztők érdeme – a kötet találó címe és annak előszava egyszerre határozza meg és „legitimálja” saját „tág” értelmezési kontextusát.

A *Historia Litteraria Alapítvány* és a Ráció Kiadó kiadásában olyan jelentékeny (s ezzel együtt vagy éppen ezért terjedelmes) kötet jelent meg, mely hét tematikus egységben tárgyalja harmincnégy szerző tanulmányát, amelyek (hol lazábban, hol szorosabban) csatlakozva az Eisemann-szövegek által artikulált problémákhoz, kérdésirányokhoz, maguk is igyekeznek rendre újragondolásra készíteni a különböző szövegolvasási módokat.

A kötet első két – főként elméleti problémákkal foglalkozó – csomópontja (*Az átírás mint hatástörténeti esemény* és *A téria labirintusai*) után következő öt fejezet kronológiai rendben tárgyalja Eisemann György „alapvető érdeklődési körét, a 19. század utolsó harmadának és a 20. század első felének” (10) irodalmát. A kötetnyitó blokk első két tanulmánya, Kiss Farkas Gáboré (*Beszélő könyvek: Dialogikus olvasás, paratextusok és reklám 1500 körül*) és Hermann Zoltáné (*A kínai Szfinx: Gozzi, Werhes, Schiller, Gáthy és a Turandot*) egyaránt jól példázzák, hogy az Eisemann-szövegek „fő” vizsgálódási irányaitól kissé eltérő, időben távolabb eső problémákat vizsgáló textusok is párbeszédbe tudnak lépni a kötet Eisemann munkásságához szorosabban kötődő tanulmányaival. Erre az egyik alkalmas példa éppen Kiss Farkas Gábor írása, mely a „libellus loquitur” (beszélő könyvek – verses paratextusok) műfajának hagyományát és funkcióját tárgyalja, „ahol maga a könyv beszél az

olvasóhoz” (16). Ez a „didaktikus” retorikai eljárás olyan könyvek szövegeinek részeként jelenik meg, melyek közvetlenül a nyilvánosságból előtűnő olvasóhoz, a „saját” olvasóhoz szólnak (35), vagyis mintha maga a médium akarna saját „címezett” találni, hogy kiemelje önmagát a hasonló médiumok tömegéből. Annál érdekesebb a tanulmány, ha azt e kötet nyitó textusaként olvassuk – s ez ismét a szerkesztés, kötetfelépítés erénye –, ugyanis így a „szöveg és a saját olvasó” alakzata működhet a tanulmánygyűjtemény írásainak metaforájaként, sőt magának a kötetnek, valamint a szövegek „ajánlásának” metaforájaként is.

Az első két írást követő, a kötet első, hatástörténeti részébe tartozó tanulmányok kivétel nélkül az „átírással” foglalkoznak, bár teljesen eltérő módszertani eszköztárral. Ez azonban korántsem eredményez valamiféle „törést” az olvasás folyamatában, hiszen az egyes textusokhoz használt különféle szöveginterpretációs stratégiák a dialogikusság lehetőségét alakítják ki egy tematikus egységen belül. Ez különösen jelentékenynek mutatkozik Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányának (*Az átírás poétikája Szabó Lőrincnél*) horizontján, hiszen ebben az esetben Szabó Lőrinc bizonyos szövegeinek vizsgálata nem zárólag a jól ismert George-kör-Nyugat összevetést követi. A Babits–George–Szabó Lőrinc ív értelmezése, valamint például a *tükörszín* motívum nem csupán Szitár Katalin, Tarjányi Eszter vagy éppen Margócsy István tanulmányainak argumentációjával, módszertani megfontolásaival olvasható össze. A szerző ugyanis saját, korábbi értekezésének egyik fejezetében (*Az átírás mint kritikai aktus = Uő, Tükörszínjátéka agyadnak*, Bp., Ráció, 2010, 217–238) már foglalkozott ezzel a té-

mával; a két – részben a primer szövegek tekintetében is – eltérő vizsgálat szintén a termékeny párbeszédet és újraolvasást szorgalmazza.

A gyűjtemény második egységében elhelyezkedő tanulmányok egy-egy elméleti problémát emelnek ki, amelyekre ha megoldást nem is minden esetben kínálnak, igyekeznek azokat saját tárgykörükön belül „más” perspektívába helyezni, vagy újabb összefüggérendszer(ek)be illesztve tárgyalni. Azt, hogy ezek az írások nem igazán képesek egymással olyan szituációt kialakítani, amely az első blokk esetében kiváltképp termékenynek bizonyult, egyfelől a bennük interpretált problémák szerteágazó irányával magyarázhatjuk, másfelől az átfogó igényű munkák és a „rövid kommentár” jellegű argumentációtípusok együttes jelenlétével.

Egy, az irodalom mediális kérdésirányai szempontjából lényegesnek mondható elméleti problémát jár körül Kulcsár Szabó Ernő írása (*Hangulat – hangoltság – történet*), mely a heideggeri „hangulatot” vagy „hangoltságot” (*Grundstimmung*) az érzékelés fenomenológiája felől értelmezi. Ezt főként a *neue Phänomenologie* belátásai (Schmitz munkái értendők ide) alapján teszi meg, mely a „kiterjedt” test (*Körper*) érzékelését az „érett” test (*Leib*) érzékelésével állítja szembe (173–174). Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya szerint Heidegger technikanulmánya az ember önértesét, az önmagával, önnön „lényegével” való találkozás megváltozását „helyezte új kérdéstávlatba” (168). Nem tesz más Kulcsár Szabó szövege sem, amikor a saját maga által citált heideggeri problémát az érett test aiszthésziszé és a nem-szemantikai impulzusok felől képes újraszituálni. Lőrincz Csongor (*A „világirodalom” tanúi:*

Történelemlkép és irodalomfogalom a két világháború között) dolgozata a „világirodalom” szövegeit és kanonikus alakzatait fordítás- és értelmezésemény (138) aspektusából szemléli. A tanulmány fordításemény, tanúságtétel és olvasás háromszögének olyan összefüggését igyekszik feltárni, mely túllép az irodalomtörténet és filozófia (főleg a nyugati, német nyelvű szakirodalom) (fel)használásának terepén, s a kultúrkritikai szólam mellett a magyar irodalomtörténet-írás kérdéseit is efféle a távlatból értelmezi. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ebben az egységben Balogh Piroska (*Horizont a horizonton: Fogalomtörténeti exkurzus a gadameri hermeneutika egyik alapterméséről*) és Smid Róbert tanulmánya is (*A pszichoanalízis szelleme[i]*) olyan problémák továbbgondolását célozzák, melyek Eisemann György *A folytatódó romantika* című könyvének teoretikus kérdéseket tárgyaló részével olvashatóak össze.

A kötet további – az Eisemann-szövegek perspektívájához szorosabban kötődő – egységei egy-egy szerző életművét, valamint a „folytatódó korszakok” (romantika, századforduló és modernség) egyes problémáit tárgyalják. Ezek közül az első ilyen blokk (*Arany újraolvasása*) négy olyan szöveget tartalmaz, melyek egymástól teljesen eltérő módon kapcsolódnak Arany szövegeinek értelmezéséhez. Ennek bemutatásához érdemes ennek az egységnek az első és az utolsó tanulmányához mint az Arany-olvasás két szélső pólusához közelíteni. Dávidházi Péter írása (*Egykori honoráriumunk: Toldy Ferenc és Arany János ismeretlen levélváltása*) a „szerzői honorárium időszakának” lecsengését konstatálja (201–203). Az Irodalomtörténeti Közlemények, az MTA legré-

gibb lapja jelenkori helyzetét veti össze az Arany és Toldy levélváltásából felsejülő, a humántudományi munkásságért (például tanulmányírás) akkor járó díjazással – mely mára csupán egy kedves emlékké töredezik. Ebben az esetben a filológiai erőfeszítésen kívül olyan, kultúrkritikai szempontból kiemelt problémával szembesül az olvasó, mely az irodalomtudományi diszciplína helyzetét, tiszteletét s ezáltal autonómiáját érinti. Dávidházi tanulmánya így Arany újraolvasásához egy máig ható irodalomszociológiai problémát fölvető ismeretlen szöveg értelmezésével közelít, némileg hasonlóan a kevésbé frekvenciált textust újrafelfedező Szilágyi Mártonhoz: *Egy mostoha sorsú Arany-szöveg körülménye*: A dévaványai juhbehajtás. Az említett másik pólust Lénárt Tamás tanulmánya (*Asztalírás, képmutogatás mint kultúrtechnikai modell. Arany János: A kép-mutogató*) nyújtja, mely az alcímben jelölt művet „az irodalomtudomány kulturális fordulatának kérdésirányai és interpretációs stratégiai” (224) felől értelmezi. A nyelvi médium (dal, versszöveg) esélyeit, korlátait és lehetőségeit a képmutogatás és az asztalírás médiumainak transzpozíciójában vizsgálja. Arany versének interpretációja ezáltal, a kultúrtechnikai környezet összefüggéseivel számot vetve képes lehet kimozdítani a költemény értelmezését annak kanonikus helyzetéből.

A kötet negyedik egysége egyértelműen utal Eisemann talán legnagyobb hatású könyvének (*A folytatódó romantika*, Bp., Orpheusz, 1999) szellemi örökségére azzal, hogy a *Folytatódó romantika* címet viseli. Talán éppen ezért nem véletlen, hogy ez a blokk tartalmazza a legtöbb tanulmányt – szám szerint hetet. Az egység első írása (H. Nagy Péter:

Madách, Ady, Eco: Egybefont gondolatok Eisemann György három tanulmányáról) már csak azért is „magára irányítja” az olvasói figyelmet, mert Eisemann egyik könyvét (*Ősformák jelenidőben*, Bp., Orpheusz, 1995) „metakritikai” módszerrel „kommentálja”. A többi írás egy kivételével (Bárdos László: *Tűzfolyam és jégvidék: A világvég költői narratíváiról*) egy műből kibontakozó vagy egy szerzőhöz kapcsolódó probléma exponálását viszi színre. Szegedy-Maszák Mihály dolgozata (*A vén cigány változó megítélése*) a kései Vörösmarty „legismertebb” költeményének recepciótörténeti áttekintését végzi el – tekintettel a versszöveg (le)fordításainak tanulságaira (hangsúlyok és domináns szövegelemek változó megítélése az értelmezésben). Ugyanebben az egységben két dolgozat, Devescovi Balázsé és Hojdák Gergelyé is Kemény Zsigmond egy-egy regényét vizsgálja.

A *Jókai újraolvasása* című fejezet – a kötet következő tematikus egysége – olyan tanulmányokat foglal egybe, amelyek Eisemann György irodalomtörténeti tevékenységének két területével is kapcsolatba hozhatók. Eisemann a Jókai kritikai kiadás főszerkesztője, így az „újraolvasás”, valamint e blokk nyitó tanulmányának (Rózsafalvi Zsuzsanna: *Jókai 1863–1864-es novelláiról és azok sajtó alá rendezésének tapasztalatairól*) kérdésfelvetése talán innen nézve is érthető. Másrészt Eisemann tanulmányaiban – így a Jókai-szövegeket vizsgálóakban is – már a *Végidő és katarzis* (Bp., Orpheusz, 1991) óta revelatív erejűnek bizonyul a komparatív értelmezői-módszertani eljárás. Ezek ismeretében könnyen érthető ennek a blokknak a komplexitása, valamint az, hogy az értelmezők az egyes Jókai-szövegeket azok összes lehetséges

kontextusával – főként az európai irodalommal – összevetve vizsgálják. Fried István tanulmánya (*Bevezetés Jókai Mór Ahol a pénz nem isten című regényének olvasásába*) Jókai tárgyalt regényének két pretextusát nem csupán a szövegek műfaji emlékezetének horizontján vizsgálja, hanem az ezek újragondolásából származó konklúziókat a Jókai-életmű bizonyos szegmenseivel is játékba hozza (355–358). Hasonlóan jól működik a komparatív vizsgálat Hansági Ágnes írásában (*Európai regények a magyar piacon 1850 után: A Jókai-regények kontextusa*), aki éppen Fried egyik Jókai-értelmezéséből indul ki (370). Másrészt azért sem váratlan, mert a tanulmány a szerző által már kellően körüljárt kánonképződés problémáját az irodalmi nyilvánosság és a (főként európai) tárcaregény kérdéskörében értelmezi, majd ezek hozadékát applikálva jut el a már említett – egyik Fried-dolgozat által felvetett – kérdés megválaszolásának lehetőségéhez.

A kötet ötödik egységében (*A századforduló alakváltozatai*) közölt írások olyan kérdéseket vetnek fel, melyeket egyértelműen meghatároz Eisemann *Végidő és katarzis* című könyvének „emlékezete”. Ahogyan Eisemann egykori dolgozata (*Prófécia és szépségeszmény a szecesszióban = i. m., 5–20*) a szecesszió értelmezési kontextusának kereteire fókuszált, új perspektívába állítva ezzel annak „jelenségét” és jelentését, úgy Bednancs Gábor írása (*Esztétizmus és fiziológia: Két ellentétes szemléletmód összehasonlása a modernség kezdetén*) az esztétizmus tradicionális, „rögzítettnek” vélt használati és jelentésbeli sémáját igyekszik kimozdítani. Ezt egyrészt a századforduló temporalitás-tapasztalatával, Walter Pater és Nietzsche felfogásával veti össze. A *Végidő és katarzis*ből – a szecessziót jellemző

„élet-elmúlás tendencia” vizsgálata mellett – a *Midas-* és *Tantalus*-fejezetek konzekvenciái kerülnek elő Gergye László tanulmányában (*Az aranykor mítosza Jens Peter Jacobsen Niels Lyhne című regényében*) a létet és alkotást a mítosszal összevető, a kultúrtörténeti motívumkészletet a századforduló irodalmában kimutató értelmezésekként. A tárgyalt Eisemann-könyvben már megjelennek azok az írások is, melyek a századforduló irodalmát értelmezik, annak „keresztútjait és labirintusait” képező szövegek vizsgálatát végzik. Kovács Gábor Vajda János költészetével foglalkozó írása (*Az írásjelteremtő vers: Vajda János egy verstípusáról*) közvetlenül Eisemann egyik Vajda-tanulmányából indul ki, mely már vizsgálta Vajda ide vonatkozó verstípusát. Dancsecs Ildikó (*Egy [korszak]váltás hangjai*) Reviczky Gyula költészetét, míg Wirágh András írása (*Szemesnek áll a világ? A metonimikus szervezethez nyomon*) Cholnoky Viktor Trivulzió szeme című novellájában) egy Cholnoky-novellát állít az interpretáció centrumába.

Az „tisztelgő kötet” utolsó szakasza (*Folytatódó modernség*) a már említett kronológiai rend végső stációja, amely négy olyan tanulmányt fog össze, melyek a modernség „lezáratlan, lezárhatatlan” kérdésirányai közül három különböző területet érintenek. Az első két írás Kosztolányival foglalkozik, egy dolgozat az irodalmi modernség önmeghatározása számára megkerülhetetlen művel, Proust „emblematis” regényével, Hites Sándor tanulmánya (*Anyanyelv és emigráció*) pedig az emigráció problémájával. Bengi László dolgozata (*A szerves fogalma Kosztolányi publicisztikájában*) a nyelv és a művészet kapcsán Kosztolányinál gyakran előforduló *szerves* és *szervetlen* kategóriák éles határainak elbizonytalanítását célozza.

A szervesség mint a „műegész” (517) ekvivalenciája ezáltal megjelenhet Kosztolányi nyelvről vallott koncepciójának olvasásában. Kovács Árpád átfogó igényű írása (*A novella és egy novellista: Eseményképződmények Kosztolányi Pesztrájában*) nem csupán egy Kosztolányi-novella cselekményének szintjén vizsgálja az esemény létrejöttének folyamatát, hanem a hang artikulációjától a szereplői és narrátori szólamokon át egészen a műfaji kódoltságig kiterjeszti azt. A Kosztolányi-tanulmányok azt a benyomást kelthetik az olvasóban, hogy Eisemann György írásai közül nem annyira a *Poesis perennis (Vázlat Kosztolányi lírájáról)* című dolgozat elméleti horizontja, mint inkább *A későromantikus magyar líra* tapasztalata válik újra felismerhetővé a fejezet olvasásakor. Bónus Tibor (*Szinkópa – szív, olvasás és emlékezet: Egy rövid fejezetről az À la recherche du temps perdu szívében*) *A szív kihagyásainak* „mintaszerű” (regény)poétikai-retorikai elemzését végzi el, mely Proust híres „regényfolyamának” *Szodoma és Gomorra* című részében található. Elég csak az emlékezést kiváltó „tünetegyüttes” szétszálazását említeni, mely egy mediális transzfer (fotó), egy affektív viszony (Marcel – nagymama), egy hang, a narrátori szólam, vagy az inskripciók értelmezését együtt végzi a

tárgyalt fejezet tematikus, grammatikai, retorikai, valamint regénypoétikai szintjén.

A *Folytatódó modernség* egysége talán azért is méltó zárata a tanulmánygyűjteménynek, mert az eddigi blokkok „tapasztalatát” és azok főbb módszertani technikáit modellálja. Összességében elmondható, hogy ez az ünneplő kötet méltó egybefoglalása azoknak a tanulmányoknak, téziseknek, valamint olvasás- és gondolkodásmódoknak, melyek Eisemann Györgyöt köszöntik, munkássága, írásai előtt tisztelegnek. Az ünnevelt szerepe ebben az esetben talán biztosabb támpontot adott egy gyűjteményes kötet létrejöttéhez, mint az némely más – kizárólag egy kérdés vagy probléma köré szerveződő – tanulmánykötet kapcsán elmondható. Ez még akkor is így mutatkozik meg (vagy éppen ezért „beszédes”), ha Eisemann egyes átfogó munkáit érintő kérdések, például a Mikszáth-monográfia vagy a Komjáthy-kötet ebben itt „kommentár nélkül” maradtak. Eisemann György irodalomtörténeti munkássága a történeti és elméleti problémák keresztmetszeteit vizsgálta – a kötet tanúsága szerint igen hatékonyan –, ezáltal írásai „hol szelíden, hol követelően, de rendre újragondolásra készítették az irodalomtörténet-írást” (9) – s készítették ma is.

Pataki Viktor

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli, és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója

A kiadásban közreműködött az EditioPrinceps Kiadó

Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa

Budapest, 2014

Borítóterv: Szentes Éva

A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft